

M. Petjikowa, A. Rozyýewa, G. Myradowa

TÜRKMEN DILI MORFOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK 378:811. 512

P 32

Petjikowa M. we başg.

P 32 Türkmen dili. Morfologiýa. Ýokary okuw mekdepleri
üçin okuw kitaby. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

TDKP № 140, 2018

KBK 81.2 (Tü) ýa 73

© M. Petjikowa we başg., 2018.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

SÖZBAŞY

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň alyp barýan parasatly syýasatynyň netijesinde bilim, ylym ulgamlaryndaky kabul edilen permadyr kanunlar döwlet dili hukugyna eýe bolan türkmen diliniň jemgyýetçilik hyzmatynyň gerimini has hem giňeltdi. Ol sözüň doly manysynda döwleti dolandyrmagyň we aňýeti ösdürmegiň, ylym-bilimiň, terbiýäniň, metbugatyň möhüm guralyna öwrüldi.

Hormatly Prezidentimiziň ýaş nesliň ýokary hilli bilim-terbiýe almagy, bilim derejesiniň dünýä ülnülerine laýyk gelmegi baradaky öňde goýan wezipelerine laýyklykda häzirki döwürde milli bilim ulgamynyň in derwaýys meseleleriniň biri hasaplanýan orta, orta hünär, ýokary okuw mekdeplerini okuw kitaplarydyr gollanmalar bilen üpjün etmek işi yzygiderli amala aşyrylýar.

Türkmen diliniň fonetika, leksika, söz ýasalýş, morfologiýa, sintaksis, stilistika bölümleri boýunça dürli ýyllarda düýpli ylmy işler, okuw kitaplary we gollanmalar ýazyldy. Morfologiýa boýunça 1948-nji ýylda H. Baýlyýewiň «Häzirki zaman türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy», 1960-njy ýylda Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň türkmen dili kafedrasynyň professor-mugallymlarynyň «Häzirki zaman türkmen dili (Morfologiýa)», 1970-nji ýylda TYA-nyň Magtymguly adyndaky Dil we edebiýat institutynyň alymlarynyň ýazan «Грамматика туркменского языка», 1999-njy ýylda şol institutyň alymlarynyň we Döwletmäm-met Azady adyndaky TMDDI-niň mugallymlarynyň gatnaşmagynda «Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa», 2014-nji ýylda B. Weýisow bilen G. Babaýewanyň «Türkmen dilinden tejribelik (praktikum)» ýaly birnäçe işler ýerine ýetirildi. Türkmen dilçileri, orta, orta hünär we ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlary bu

okuw kitaplarydyr gollanmalardan giňden peýdalandylar. Türkmen dil biliminiň ösüşiniň häzirki döwründe bu okuw kitaplarynyň mazmunyna täzedan seretmek, käbir meselelere döwrebap çemeleşmek zerurlygy ýüze çykdy. Şol sebäpden hem, 2015-nji ýylda Döwletmämmet Azady adyndaky TMDDI-niň türkmen dili kafedrasynyň mugallymlary tarapyndan «Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa» atly okuw gollanmasy taýýarlanyp, neşir edildi. Şol neşirleriň ählisinde diýen ýaly diliň bölümleriniň nazary meseleleri boýunça gelnen netijeler berilýär. Okuw usulyýetinde bolsa bu bölümleriň her biri boýunça amaly kitaplaryň gerekdigi öz-özünden düşnükli.

GIRIŞ

Türkmen diliniň morfologiýa bölümi boýunça taýýarlanylýan bu okuw kitapda morfologiýanyň meseleleriniň amaly tarapyna aýratyn üns berilýär. Onuň nazary esasy hakynda hem gysgaça maglumat getirilýär. Olar tekstler, gönükmeler, ýumuşlar bilen berkidilýär. Her bir tema degişli orfografik we punktuation düzgünleri, orfoepik normalary öwretmek göz önünde tutulýar.

Kitapda morfologiýanyň öwrenýän meseleleri: sözleriň leksika-semantik, morfologik, sintaktik ýörelgeler esasynda söz toparlaryna bölünişi, olaryň her biriniň many we grammatik aýratynlyklary, şeýle hem diliň beýleki bölümleri bilen baglanyşygy aýry-aýrylykda berilýär.

Atlar esasy söz toparlaryň biri hökmünde özlerine mahsus leksika-grammatik aýratynlyklara eýedir. Olar manysy boýunça has we jyns, anyk we abstrakt atlara bölünýär. Atlar: san, degişlilik, düşüm ýaly grammatik kategoriýalara eýedir. Olar sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär. Söz ýasalýşa işjeň gatnaşýar, ýagny atlardan başga söz toparlary ýasalýar (*akylly, işlemek, biwepa, dertdeş*), şeýle hem, atlar başga söz toparyndan ýasalyp bilýär (*girelge, bozguç, girdeji, şakyrdy, jürrüldi*).

Kitapda sypatlaryň özbaşdak many aňladýan söz toparlarynyň biri hökmünde leksika-grammatik manylary, predmetleriň, zatlaryň, predmetleşen düşünjeleriň haýsy-da bolsa bir alamatyny: hilini, reňkini, tagamyny, göwrümünü, möçberini, mukdaryny, ýagdaýyny, gylyk-häsiýetini, şekilini we başga-da ş.m. aňladyşy, derejeleri, ýasalýşy we olaryň sözlem agzasy bolup gelşi degişli mysallar bilen berilýär. Şeýle-de, sypatlaryň atlaşmak, leksikalaşmak häsiýetleri dogrusynda aýdylýar.

Kitapda esasy söz toparlarynyň biri sanlaryň leksika-grammatik alamatlary bilen baglanyşykly maglumatlar berlip, olarda sanlaryň many, gurluş, ulanylyş we sintaktik hyzmatyny öwretmek göz önünde tutulýar. Sanlaryň ulanylyşynda ähmiýetli bolan numeratiw sözleriň hyzmaty belenilýär. «Bir» sözüniň aňladýan manylary görkezilýär.

Bellibir predmeti, hili, mukdary, ýagdaýy we başg. ş.m. gös-göni atlandyрман, olary umumy halda görkezýän çalyşmalaryň atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň hallaryň deregine ulanylyşy, olaryň toparlara bölünişi, üýtgeýşi gönükmeleriň we ýumuşlaryň üsti bilen berkidilýär.

Amaly okuw kitabynda predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň gymyldy-hereketini, ýerine ýetirýän işini, işiň ýagdaýyny aňladýan söz topary hökmünde işlikleriň aňladýan manylary, gurluşy, ýasalyş aýratynlyklary, dereje, şekil, zaman, şahs-san ýaly grammatik kategoriýalary baradaky nazary we amaly maglumatlar bu bölümi öwrenýänlere aňsat özleşdirer ýaly görnüşde berilýär. Şeýle-de, ortak we hal işlikler, iş atlary, kem işlikler dogrusyndaky amaly materiallar hem goşulýar. Kömekçi işlikler bilen isimiň ýa-da işligiň bilelikde ulanylmagyndan hasyl bolýan goşma işlikler hakyndaky maglumatlar bilen onuň üsti doldurylýar.

Kitapda hallaryň gymyldy-hereketiň hal-ýagdaýyny, häsiýetini, nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykyşyny, onuň wagtyny, ornuny, ugruny, sebäbini, maksadyny we ş.m. bildirýändigini; hallaryň gurluşy, ýasalyş we ulanylyş taýdan özüne mahsus morfologik we sintaktik aýratynlyklara eýedigini, söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýändigini, olara beýleki söz toparlaryndaky san, düşüm, degişlilik ýaly grammatik kategoriýalaryň mahsus daldigi belenilýär.

Kitapda kömekçi söz toparlaryna – sözsoňlulara we kömekçi atlara, baglaýjylara, modal sözlere, ownuk böleklere, ümlüklere, ses we şekil meňzetmelerine mahsus aýratynlyklar dogrusynda maglumat berilýär. Bu sözleriň leksika-grammatik we formal-grammatik aýratynlyklary boýunça dürli kömekçi hyzmaty ýerine ýetirişi degişli mysallar arkaly görkezilýär.

MORFOLOGIÝA

Morfologiýa diliň grammatik gurluşyny öwrenýän bölümdir. Morfologiýa *morphe* – şekil, logos – düşünje, ylym, taglymat diýen manylary aňladýan grek sözündendir.

Morfologiýa sözleriň üýtgeýşini, şekillerini, olaryň haýsy söz toparyna degişlidigini we söz toparlarynyň her birine mahsus grammatik kategoriýalary öwredýär. Morfologiýa sintaksis bilen birlikde grammatikany emele getirýär.

Ol diliň fonetika, leksika, söz ýasalyş we stilistika bölümleri bilen, şeýle-de, orfografiýa we orfoepiýa bilen hem berk baglanyşyklydyr.

Sözler leksika-semantik morfologik we sintaktik ýörelgeler esasynda söz toparlaryna bölünýär.

1. Esasy söz toparlary: atlar, sypatlar, sanlar, çalyşmalar, işlikler, hallar.

2. Kömekçi söz toparlary: sözsoňular we kömekçi atlar, baglaýjylar, ownuk bölekler, modal sözler, ümlükler, ses we şekil aňladýan sözler.

Ýatda saklaň!

1. Sözüň many aňladýan iň kiçi bölegine **morfema** diýilýär.

2. Morfologiýada grammatik kategoriýa, grammatik many, grammatik norma ýaly düşüňjeler bar: **grammatik kategoriýa** – grammatik ýol bilen aňladylyan birmeňzeş grammatik hadysalaryň, şekilleriň jemi (düşüm, degişlilik, san kategoriýasy; zaman, şahs-san, dereje kategoriýasy...); **grammatik many** – sözüň leksik manysyndan tapawutlanyp, onuň grammatik many we şekil taýdan haýsy söz toparyna, sana, ýöňkemä, düşüme, zamana, derejä we ş.m. degişlidiginiň aňladylyşy; **grammatik norma** – bellibir dilde kabul edilen, düzgüne salnan, berjaý edilmegi talap edilýän grammatik kadalaryň jemi; **grammatik kada** – bu sözleriň, söz düzümleriniň we sözlemleriň gurluşy, baglanyşygy we ş.m. grammatik kanunalaýyklyk baradaky düzgün, kada; **grammatik serişde** – grammatik manylaryň aňladylmagy üçin ulanylýar. Türkmen dilinde grammatik serişdelere: *goşulma, kömekçi söz, sözleriň tertibi*; goşmaça serişdelere hem *heň, basym, säginme* degişlidir.

Soraglar we ýumuş:

1. Morfema we morfologiýa adalgalaryna nähili düşünýärsiňiz?
2. Morfologiýa nämäni öwredýär?
3. Morfologiýanyň diliň beýleki bölümleri bilen baglanyşygy.
4. Sözler toparlara bölünende haýsy ýörelgelerden ugur alynýar?
5. Esasy we kömekçi söz toparlary haýsylar?

Ene dilim

Hallaryň neneňsi?

Taplaryň niçik?

Eziz ene dilim, mähriban dilim.

Gel, söhbet edeli **açykdan-açyk**,

Eziz ene dilim, **mähriban** dilim.

Ýüz mün öwüşginden örülen desse,

Şahyra-şygyr sen, gürrüňçä – kyssa,

Ak säheriň nury ýaly arassa –

Eziz ene dilim, **mähriban** dilim.

Sen meniň gazabym, sen meniň näzim,

Ýüregimden gaýnap çykýan owazym.

Babalardan miras galan ýalňyzym –

Eziz ene dilim, **mähriban** dilim.

Halaldan halal süýt emeniň dili,

Eý, ynsabyň dili, ynamyň dili.

Uzalmasyn saňa ýamanyň dili,

Eziz ene dilim, mähriban dilim.

Daňyň çygy, säherleriň süýdi sen,

Sallançakda **meýmireden** hüwdi sen.

Doň kalby eredip bilýän jady sen,

Eziz ene dilim, mähriban dilim.

Iň agyr günlerde batamda oýa,

Öz dilimde nalyş etdim Hudaýa.

Seni zaýalasak – **özümüz** zaýa,

Eziz ene dilim, mähriban dilim.

«Söýýän», «söýýän» diýip dilime alman,
Harlansaň – aglaýan, gülleseň – gülýän.
Ýaşaweri hernä, **saralman, solman**,
Eziz ene dilim, mähriban dilim.

B. Hudaýnazarow

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Goşgyny edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Bellenilen sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini kesgitläň.
3. Sözleri morfemalara bölüň.
4. Goşgynyň bir bendini morfologik derňew ediň.

1-nji gönükmä. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Älem içre at gezer» eserinden alnan sözlemlerdäki sözleri söz toparlary boýunça bölüp ýazyň.

Mugallym elipbiýi öwredip başlanda, çagalaryň elindäki tagtajyga özi ýazyp bermedi. Olara öz elleri bilen ýazmagy öwrettdi. Olaryň dürs we owadan ýazmagyny, harplary dogry okamagyny gazandy. Elipbiýi özleşdireninden soň, ýuwaş-ýuwaşdan harplary goşmaga we aýry-aýry sözleri ýazmaga geçmeklerine üns berdi. Elbetde, çagalaryň elindäki tagtajyklary kiçijikdi, ähli tabşyrylýan, öwredilýän zatlar oňa ýerleşenokdy. Bu ýagdaýa mugallymyň «kejebesi» darygýardy. Ine, şeýle günleriň birinde-de Berdimuhamediniň durmuşynda garaşylmadyk bir waka bolup geçdi.

Ýumuş: *Kejebesi daralmak*, söz düzüminiň manysyny öwreniň we sözlük depderiňize ýazyň.

2-nji gönükmä. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary» kitabyndan alnan sözlemlerdäki isimleri tapyň.

Ilatyň arasynda inçekeseliň önüni almak üçin adamlaryň sagdyn durmuş ýörelgelerine eýermegi, ýagny kadaly iýmitlenmegi, zyýanly endiklerden daşda durmagy, zähmet bilen dynç alşy sazlaşykly alyp barmagy, ruhy taýdan sagdynlygy, arassa howada işjeň hereket etmegi we sportuň görnüşleri bilen meşgullanmagy zerur hasaplanýar. Bu mesele boýunça hem adamlaryň düşünjesini artdyrmak başartdy. Aşgabatda we ýurdumyzyň welaýatlarynda Saglyk ýollary gurlup, ulanylmaga berildi. Adam ömrüniň ähli döwürlerinde hereketde

bolmagyň saglyga oňaýly täsir edýändigini nazarda tutulyp açylan Saglyk ýollarynyň saglygy berkitmekde bimöçber gadyr-gymmatynyň bardygyna halkymyz aýdyň göz ýetirdi.

Özgertmeleriň geçirilýän ilkinji ýyllarynda pudakda saglygy goraýşy dolandyrmak ulgamynyň netijeliligini ýokarlandyrmaga we bejeriş-öňüni alyş gullugyny guramagyň hem-de ýerleşdirmegiň ulgamyny kämilleşdirmäge gönükdirilen uly gurluş-guramaçylyk üýtgemeleri amala aşyryldy.

3-nji gönükmä. Aşakdaky teksti göçürüň we aýratynlandyrylan sözlemleri morfologik-ortografik derňew ediň.

Ol şeýdip, käte bir ädim ädip, entirekläp gelşine keserip ýatan gyzyl ýapa emedekläp diýen ýaly dyrmaşdy. Ýöne aňyrlygyna inibilmedi. **Öz agramyny saklabilmän ýykyldy.** Togalandy. Goltugyndan sypan Mergenjik bir ýana, «haltadan» zyňlyp, honda düşen owlajyk bolsa başga ýana, hersi bir tarapa togalandylar. Durşy bilen zer-zaw bolup duran agyr göwresini ýerden göteribilmän inläp ýatyşyna Rahman öz gözleriniň görýän zadyna özi ynanmajak boldy. Ýene-de gözüne salgym görünýändir öýtdi. Gorkdy. **Çünki ho-ol, öňde, ýaşyp barýan Günüň aşagyndan ýaldyrap görünýän uly oýuň içi kak suwundan püre-pür doludy** (*J. Hudaýgulyýew*).

4-nji gönükmä. Özüňizden asyl we ýasama sözlere degişli 10 sany söz ýazyň.

Ýumuş: *Zer-zaw bolmak, kak suwy, ýapy* ýaly sözleriň we söz düzümleriniň manysyny öwreniň.

ESASY SÖZ TOPARLARY

ATLAR

Esasy söz toparlarynyň biri-de atlardyr. Predmetleri, zatlary, predmetleşen düşüňjeleri atlandyrýan sözlere **atlar** diýilýär. Atlar *kim?*, *näme?*, *nire?* diýen soraglara jogap bolýar. Adamyň adyny, familiýasyny, lakamyny (*Rejep, Berdi, Bibi, Jahan, Nazarow, Meredow, Amanowa, Ataýewa, Rejep ketjal, Wüşi kel...*); kärini, hünärini (*muğallym, daýhan, inžener, lukman, çopan...*); garyndaşlyk gatnaşygyny (*kaka, eje, daýy, daýza, dogan...*) görkezýän atlar *kim?* diýen soraga jogap bolýar. Janly we jansyz zatlaryň, predmetleriň adyny (*gül, goýun, çörek, don, telpek, nebit, gaz, çäge, suw, ojar...*) aňladýan sözler *näme?* diýen soraga jogap bolýar. Ýer-ýurt, orun, giňişlik aňladýan (*Türkmenistan, Aşgabat, Arçabil, Gökdere, Garagum, oba, çöl, meýdan...*) atlar *nire?* diýen soraga jogap bolýar.

Atlar söz ýasalýşa işjeň gatnaşýar. Atlardan başga söz toparlary (*akylly, biwepa, ota, işle, keýpine, wagtlaýyn...*) we başga söz toparlaryndan atlar (*ertirlik, gözellik, eklenç, çykalga, bozguç, tarryldy, ýalpyldy...*) ýasalýar.

Atlara san, düşüm, degişlilik ýaly grammatik kategoriýalar mahsusdyr. Atlar sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär.

Olar manysy boýunça has we jyns, anyk we abstrakt atlara bölünýär.

Has atlar. Adamlara, janly-jandarlara, zatlara dakylan atlara **has at** diýilýär.

Has atlara adam atlary (*Çary, Baýram...*); familiýalar (*Myradow, Ataýewa...*); lakamlar (*Kemine, Mollanepes, Keýmir kör...*); toponimik atlar (*Awaza, Çandybil, Täze zaman, Derweze, Köpetdag, Tejen...*); astronomik atlar (*Aý, Gün, Ýer, Ýedigen, Zöhre...*); kärhanalara, okuw mekdeplerine, önümçilik birleşiklerine, kino-teatrlara, gazet-žurnallara, çeper ýa-da ylmy eserlere (*Döwletmämmet Azady*

adyndaky Türkmen milli dünýä dilleri instituty, «Zenan kalby» žurnaly, «Türkmen dili» gazetini, «Türkmenler» önümçilik birleşigi, Abadan etraby, «Görogly» şadessany...); öý haýwanlaryna (Garahan, Meleguş, Akbilek, Ýolbars...) dakylýan atlar degişlidir.

Jyns atlar. Bir jynsdan bolan zatlaryň adyny aňladýan atlara **jyns atlar** diýilýär: *el, aýak, kitap, gyz, adam, agaç, guş, haýwan, demir* we ş.m.

Has we jyns atlar özara bir-biri bilen berk baglanyşyklydyr. Has atlaryň köpüsi jyns atlardan emele gelýär: *Ata, Tawus, Sona, Keyik, Çerkez, Borjak, Gandym, Merjen, Altyn* we ş.m. Has atlar atlaşan synpatlardan (*Gözel, Owadan, Gyrgyzy, Begli...*); işliklerden (*Dursun, Doýduk, Bessir, Geldi, Durdy...*); sanlardan (*Otuz, Bäşim, Alty...*) hem bolup bilýär. Goşma has atlary emele getirýän komponentler dürli şekildäki sözlerden bolup, bir basym bilen aýdylýar we bir soraga jogap bolýar: *Ilaman, Aksoltan, Sarygamyş, Esenguly, Gumdag, Üçajy, Gökdere, Arçabil* we ş.m.

Anyk atlar. Görüp bolýan zatlaryň, predmetleriň adyny aňladýan sözlere **anyk atlar** diýilýär: *suw, ýyldyz, bulut, toprak, hyýar, käşir, pil, kätmen, galam, kitap, el, aýak, diş* we ş.m.

Abstrakt atlar. Dürli-dürli düşünjäniň, hadysanyň adyny bildirýän sözlere **abstrakt atlar** diýilýär: *pikir, söýgi, düýş, hyýal, gahar, huş, bagt, akyl, niýet, maksat* we ş.m.

Atlar gurluşy boýunça sada, goşma, tirkeş, gaýtalanýan, düzümlü we gysgaldylan goşma bolýar.

Ýatda saklaň!

Jyns atlar has atlara, has atlar jyns atlara geçip bilýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. At diýlip nämä aýdylýar?
2. Nähili atlara has atlar diýilýär?
3. Has atlaryň haýsy görnüşleri bar?
4. Jyns at diýlip nähili atlara aýdylýar?
5. Has atlaryň jyns atlardan tapawudyny düşündiriň.
6. Jyns adyň has ada, has adyň jyns ada geçişini düşündiriň.

Aşgabat şäheri

Gün-günden özgerýän Garaşsyz Watanymyzyň paýtagty ak mermerli Aşgabadyň ajaýyp keşbi ynsan kalbyny heýjana salýar. Türkmen paýtagtynyň şu günki durky ýurdumyzyň syýasy, ykdysady, medeni derejesiniň kämilliginden habar berýär.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Ginnessiň rekordlar kitabynyň sanawyna giren ýadygärlikler, binalar mähriban paýtagtymyzyň gözelligine görk goşýar.

Aşgabat şäheri halkara derejesindäki diplomatik duşuşyklaryň, simpoziumlaryň, maslahatlaryň, sergileriň, forumlaryň, festiwallaryň geçirilýän merkezi hökmünde giňden tanalýar. Dünýäniň parahatçylyksöýüji milletlerini agzybirlige, asudalyga, özara bähbitli hyzmatdaşlyga çagyran BMG-niň Sebitara Ylalaşdyryjy merkezi-de hemişelik Bitarap Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäherinde ýerleşýär («*Türkmenistan*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Has we jyns atlary tapawutlandyryň.
3. Tekstdä ulanylan has atlary tapyň, olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.
4. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
5. Aşgabat şäheri barada bilýän goşmaça maglumatlaryňyzy gürrüň beriň.

5-nji gönükmä. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Älem içre at gezer» esrinden alnan tekstdä ulanylan alynma has atlary transkripsiya geçiriň.

Kiýewiň azat edilmegi, duşmanyň Dnepr derýasynda, Kiýew, Çerkassk, Dnepropetrowsk we Zaporozhye sebitlerinde öz esasy daýanç mesgenlerini ýitirmegi faşistik goşunlarynyň umumy ýagdaýyny düýpden üýtgetdi. Dnepr duşmana aňsat-aňsat ötüp bolmajak goranyş päsgelçiligi bolup hyzmat edýärdi. Şonuň üçinem, duşman biziň goşunlarymyzyň esasy güýçlerini derýanyň aňry tarapynda saklamaga dyrjaşýardy.

6-njy gönükmä. Adam, ýer-ýurt atlaryna, haýwanlara dakylýan has atlaryň her birine degişli 5 mysal tapyň.

7-nji gönükme. Goşgyny okaň we göçüriň, anyk we abstrakt atlaryň aşagyny çyzyň.

Ynsan öz öýünde gamdan halasdyr,
Aýrallykda geçen her günü ýasdyr,
Söýýäriň ýürekden eziz topragy,
Bu söýgi atamdan galan mirasdyr.

Atamyň wesýetin ýat edip herdem,
Gaça-da gezdim men dawadan, şerden.
Arzuwymdyr Aýa elim ýetirmek,
Üzülmesin ýöne aýagym ýerden.

M. Seyidow

8-nji gönükme. Atlary many aýratynlygy boýunça häsiýetlendiriş.

Mähir, Awaza, oba, toprak, duýgy, kepderi, akyl, derýa, internet, ümür, gaz, keşp, Watan, karar, ýaşlyk, ýaprap, ýap, ynsan, millet, medeniýet, çopan, aýaz, howa.

Atlaryň ýasalyşy

Atlar ýasalyşy boýunça *asyl* we *ýasama* atlara bölünýär. Morfemalara bölünmeýän zatlaryň, predmetleriň, düşüňjeleriň adyny aňladýan sözlere **asyl atlar** diýilýär.

Söz ýasalyşyň morfologik, sintaktik, leksika-semantik ýollary arkaly ýasalyan atlara **ýasama atlar** diýilýär.

Morfologik söz ýasalyş ýoly bilen atlar dürli söz toparlaryndan birnäçe at ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýar: aýdym+çy, or+ak, gözel+lik, on+luk.

Sintaktik söz ýasalyş ýoly bilen atlar özbaşdak manyly sözleriň goşulmagyndan, tirkeşmeginden, gaýtalanmagyndan, düzülmegin-den hasyl bolýar. Bu ýol bilen gysgaldylan goşma atlar hem ýasalýar: *kellebaşayak, atgula, ene-ata, öý-işik, oba-oba, Birleşen Milletler Guramasy, GDA, TMDDI, TDU*.

Özbaşdak many aňladýan iki we ondan köp sözüň basym taýdan birikmegi netijesinde emele gelen täze leksik manyly sözlere **goşma atlar** diýilýär: *günebakar, oklukirpi, guşgözi, küştdepdi, görüpgaçdy* (oýnuň ady).

Meñzeş grammatik şekilde gelen, deňhukukly iki sözüň tirkeşdirilmegi arkaly ýasalan atlara **tirkeş atlar** diýilýär: *bala-çaga, aýal-ebtat, dag-depe, hajyk-hujuk, gije-gündiz*.

Leksika-semantik ýol bilen ýasalan atlar sözleriň bir söz toparýndan başga söz toparyna geçmegi arkaly hasyl bolýar: *bulamak, üýşmek, gaýnatma, süzme, gapan, aýran, durmuş, geljek*.

Bellik: *-hana, -nama, -keş, -şynas* ýaly pars dilinden geçen goşulma hyzmatynda gelen bölekler hem at ýasamaga gatnaşýar: *kitaphana, beýannama, suratkeş, adalgaşynas*.

Aýyklanýan at galdyrylanda, aýyklaýan söz **atlaşýar**, galdyrylan adyň köplük, degişlilik, düşüm goşulmalary aýyklaýan söze goşulýar: *Akmak (kişi) aýagyndan garrar. Ýaşulynyň (adamyň) uýalasy gelse, ýaşkiçi (adama) deger. Giden (adam) getirer, oturan (adam) nyrh sorar*.

Türkmen toýlary durmuşyň bezegi. Hakykatdan hem, türkmen döp-dessurlarynyň aýratynlyklaryny, toý şatlygyny, şowhunyny, bezegini, gözelligini görmäge göz gerek. Türkmen halkynyň örän baý medeniýeti bar.

Pişme – türkmeniň bereketli saçaklarynyň ýaraşygy. Türkmençilikde täze gelen gelni heniz öýüň törüne geçirmänkäler, «Rysgally maşgala bolsun!», «Gelnimiziň gelen ojagyna aýagy düşsün!» diýen yrym bilen pişme, süýji, nogul-nabat seçilse, şol ojagyň berekedi artarmyş diýilýär.

Bäbek, galpak, diş, sünnet... toýlarynda golaý-goltumdaky goňşy-golamlaryň haýdan-haý üýşüşip bişirýän pişmesi dost-ýarlary bir supra jemleýär, tutulýan toýlaryň has-da şüwelenini artdyrýar. Daşarda uly toý gazanlarynda bişirilýän pişmäniň töwerege ýaýraýan ysy bolsa jana lezzet paýlap, kalbyňda ajapdan-ajap duýgulary oýarýar. Seýle şatlykly günlerde toý pişmesinden dadylyp, aýdylýan şirinden-şirin alkyşly sözler kalplara nur, köňüllere mähir paýlaýar («*Türkmen dili*» gazeti).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň. Oňa sözbaşy goýuň.
2. Tekstden asyl we ýasama atlary tapyň.
3. Ýasama atlaryň haýsy ýol bilen ýasalandygyny düşündiriň.
4. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
5. Tekst boýunça sorag düzüň.

9-njy gönükme. Kökdeş sözleri tapyň.

Akyl, şypahana, işgär, akyldarlyk, güwä, suwag, dellekhana, şypa, işçi, güwänama, el, iş, akyldar, işdeş, dellek, suwçy, suwagçy, ellik, suwagçylyk.

10-njy gönükme. Aşakdaky tirkeş atlaryň nähili sözleriň tirkeşmeginden emele gelendigini düşündiriň.

Çäýnek-käse, döp-dessur, görüm-görelde, ynsan-u-haýwan, eneli-gyz, bagy-bossan, aýal-gyz, ataly-ogul, algy-bergi, girdeji-çykdaýy, geým-gejim, hyşy-wuşy, at-pat, kitap-sitap, gep-sep, el-pel, paty-puty, hajyk-hujuk.

11-nji gönükme. Tekstdä ulanylan goşma atlaryň sada atlardan tapawudyny düşündiriň.

... Mes toprakly, birwagtlar ok ursaň geçmejek gür bag-bakjaly ýerler – Uzboý Amyderýanyň suwy akması kesilensoň, peşmek şalygynyň mesgenine öwrüldi. «Heýhat, suw!» diýip, eňreşen halk sülgün jüýjelerine meňzäp, çar tarapa pytrap gitdi. Könederýa ady galdy, ýöne Uzboý ýakalarynda il-ulus galmady. Çarwaçylyga ýygyn edenler Sülmen, Uşak, Tüwer, Gaplaňgyr, Gulaninen, Sazakly... ýaly guýularyň töweregini mesgen edindi. Suw meýilliler has günorta-günbatara süýşüp gitdiler. «Bagtymyzy çomruçylykdan, daýhan kesbinden gözläliň» diýşenler, tersine, gündogara – Salakgala, Aginişi, Akdepegala... taraplara – suw akymyna göç etdiler (*G. Orazgulyýew*).

Ýumuş: *Peşmek, çomruçylyk, Uzboý* sözleriniň manysyny öwreniň we sözlük depderiňize ýazyň.

12-nji gönükme. Sözleriň ýasalýş ýoluny we haýsy söz toparyndan ýasalandygyny kesgitläň.

Kyrkaýak, daşdeş, ýekegapan, başatar, igdeýaprak, garrygyz, kepjebaş, gökbogma, mekgejöwen, gelinbarmak, bagröýken, gyzylinjik, kellebaşayak, atgulak, ikatýok, günebakar, orunbasar, süýtlaş, atagzy, aldymgaç, oklukirpi, düýedaban, itbalyk, gözdaňdy, monjugatdy, geým-gejim, adam-gara, gap-gaç, ylym-bilim, hat-sowat,

pähim-paýhas, gyz-oglan, gan-damar, jan-ten, aň-bilim, hyşy-wuşy, el-aýak, gazan-tabak, güýç-kuwwat, ýorgan-düşek, dogan-garyndaş, aýal-erkek, il-gün, gelin-gyz, il-ulus, ys-kok, ses-üýn, duz-emek, çöp-çalam, goş-golaň, gümp-samp, paty-puty, hymp-symp, ar-namys, gep-söz; sowal-jogap.

13-nji gönükmä. Gysgaldylyp ýasalan sözleriň doly görnüşini ýazyň, olaryň ýasalýş aýratynlygyny düşündiriň.

ABŞ, TMDDI, TDU, TDHG, YKG, TYA, AşES, AşTU, interpol, telekom, Aşneftomaş, dempartiýa, redkollegiýa, Türkmentelekom.

14-nji gönükmä. Berlen söz ýasaýjy goşulmalardan at ýasaň.

-çy, -çi, -lyk, -lik, -çylyk, -çilik, -daş, -deş; -ak, -ek, -k, -yk, -ik, -ym, -im, -m; -yn, -in, -gyn, -gin, -gyç, -giç, -guç, -güç, -ç; -gy, -gi; -ga; -alga, -elge, -it, - ut, -üt; -g; -lyk, -lik; -yldy, -ildi, -dy, -di.

Ýatda saklaň!

1. Goşma sözler we abbreviaturalar biri-birinden tapawutlanýarlar. Goşma söz leksik birlik bolup, sözleriň goşulmagy netijesinde döreýär. Abbreviaturalar bolsa söz düzüminiň ilkinji harplarynyň ýa-da sesleriniň şertli gysgaltmasydyr.

2. Türkmen dilinde aýry-aýry tekstlerde duş gelýän *we ş.m.* – *we şuňa meňzeşler*, *we başg.* – *we başgalar*, *B.K. A.ä – Berdi Kerbabayew*, «*Aýgytly ädim*» *we ş.m.* şertli grafik gysgaltmalar hem ulanylýar.

3. Beýleki dillerden alnan atlar türkmen diliniň fonetika-morfologik kada-kanunlaryna, düzgünlerine laýyklykda özleşdirilýär: *multimediýa, internet, kompýuter, tehnika, zawod, fabrik, dekan, fakultet, rektor, dizaýn, marketing, menejment, menejer, assambleýa, diwersifikasiýa, integrirlemek* *we ş.m.*

Atlaryň ýazuw düzgüni. Häzirki zaman türkmen dilinde atlaryň ýazuw düzgünlerine degişli kabul edilen kadalar bar.

1. Goşma atlarda dodak çekimliler kada görä, sözün üçünji we dördünji bogunlarynda hem ýazylýar: *Oguldursun, Üzümgül, mekgejowen, ikatýok, üçburçluk, gönüburçluk.*

2. Ikinji bogunda **-u,-ü** sesleri bolan atlara familiýa ýasaýjy goşulmalar goşulanda, **-u,-ü** sesleri uzynrak aýdylsa-da, olara derek **-y,-i** harplary ýazylman, **-u,-ü** harplary ýazylýar: *Burunow, Mürrükow, Torumow*.
3. Soňy **k, p, t, ç** sesleriniň birine gutaran bir bogunly uzyn çekimlili we birden köp bogunly atlaryň soňuna çekimli ses goşulanda, soňky dymyk sesler açyk **g, b, d, j** seslerine öwrülýär: *taýak-taýagy, Meret-Meredi, Sadap-Sadaby, güýç--güýji, täç-täji*.
4. Bu düzgün goşma sözlerde-de saklanýar: *basybalyjy, Agoraz, süýdemdiriji, Köneürgenjiň*.
5. Soňy **k** sesine gutaran atlara familiýa ýasaýjy **-ow, -owa** goşulmasy goşulanda, sözün soňundaky **k** sesi **g** sesine öwrülmeýär: *Sadyk – Sadykow, Kömek – Kömekowa, Orak – Orakowa*.
6. Soňy **-at, -ýat, -ýet** bilen tamamlanýan alynma atlara çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, sözün soňundaky dymyk çekimsiz açyga öwrülmän ýazylmalydyr: *sungat-sungaty, tebigat-tebigaty, edebiyat-edebiyaty, jemgyýet-jemgyýeti, medeniýet-medeniýeti*.
7. *Institut, internet, planşet, splint* ýaly sözlere-de çekimli bilen başlanýan goşulma goşulanda, sözün soňundaky dymyk çekimsiz açyga öwrülmän ýazylmalydyr: *institut-institutyň, internet-internete, planşet-planşeti, splint-splinte*.
8. Sada atlar çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk kadasyna boýun egse-de, goşma atlarda bu düzgün bozulýar: *Amangülün, Öwezmyradyň, bagröýken, gelnalyjy*.
9. Goşma has atlar bile ýazylýar: *Köpetdag, Amyderýa, Syrderýa, Gurbansoltan, Üçajy*.
10. *Amyderýa, Syrderýa* ýaly goşma has atlar bile ýazylýan hem bolsa, *Tejen derýasy, Murgap derýasy, Etrek derýasy* ýaly soňky bölegi üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul eden goşma has atlar aýry ýazylýar.
11. Has atlaryň ortasynda ýanaşyk gelýän iki çekimli bile ýazylýar: *Almaata, Annaoraz, Köneürgenç*.

12. Basym taýyndan birleşen, fonetik özgerişe sezewar bolan we täze many aňladýan goşma atlar bile ýazylýar: *ýekegapan, toklutay, ayakgap, günebakar, unaş, otluçöp, arkadag, mek-gejöwen*.
13. *Jan, aga, eje* ýaly sözler has adyň bölegi bolup gelmese, özünden öň gelýän söz bilen goşulman ýazylýar: *Berdi aga, Myrat jan, Bibi eje*.
14. *Baku, Tartu, Peru, Neru, Şou* ýaly has atlaryň soňuna goşulma goşulanda, söz bilen goşulmanyň sepgidinde **w** sesi artdyrylýar: *Bakuwa, Tartuwyň, Peruwa, Neruwyň, Şouwyň*.
15. Gysgaldylan sözler aralaryna nokat goýulman, baş harp bilen ýazylýar: *GDA, HOK, BMG, TMDDI, TDU*.
 - a) eger gysgaldylan goşma söz diňe çekimsizlerden düzülen bolsa, onda gysgaldylan goşma sözün soňky çekimsiziniň adynyň aýdylyşyna görä goşulma goşulýar: *BMG-niň, TDP-ni*;
 - b) eger gysgaldylan goşma sözün gurluşy türkmen diliniň bogun galypyna laýyk gelýän bolsa, onda olara goşulmanyň goşulyşy edil bir bogunly söze goşulyşy ýalydyr: *ÝOM-uň, DIM-iň*. Bularda çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodaklanyp-dodaklanmazlyk düzgüni saklanylýar;
 - c) eger gysgaldylan goşma söz çekimlâ tamamlanýan bolsa, onda goşulma soňky çekimlâ görä goşulýar: *TDU-nyň, TMDDI-niň, ÝUNESKO-nyň*.
16. Gysgaldylan goşma sözler bilen goşulmanyň arasynda çyzyjak (defis) goýulýar.
17. *Dürlügözel, Durdumyrat, Gutlumyrat* ýaly goşma has atlaryň ikinji bognundaky gysga çekimli dodaklandyrylýar.
18. Has atlar ýazuwda baş harp bilen ýazylýar. Olara aşakdakylar degişlidir:
 - a) adam ady, familiýa, lakam bilen baglanyşykly atlar: *Kemine, Mätäji, Döndi Myradowa*;
 - b) haýwanlara dakylýan atlar: *Garagöz, Akbaý, Meleguş, Dordepel*;
 - c) şäher, köçe, dag, derýa, deňiz atlary: *Aşgabat, Moskwa, Azatlyk köçesi*;

- d) teatrlaryň, kinolaryň baglaryň, seýilgähleriň we ş.m. atlary: «*Türkmenistan*» kinoteatry, «*Magtymguly*» kinofilmi, «*Ylham*» seýilgähi;
- e) gazet-žurnal, kitap, fabrik, zawod we ş.m. atlary: «*Aýgytly ädim*» romany, «*Nesil*» gazetini, «*Güneş*» žurnaly;
- f) astronomik atlar: *Mars, Ýupiter, Wenera* we ş.m.

Soraglar we ýumuş:

1. Asyl we ýasama at diýlip nämä aýdylýar?
2. Atlar haýsy söz ýasalýş ýollary arkaly ýasalýar?
3. Isimden we işlikden at ýasamaga gatnaşýan goşulmalar haýsylar?
4. Atlaryň ýazuw düzgünini öwreniň.

Olimpiýa şäherçesi

Olimpiýa şäherçesi Orta Aziýada iň iri sport desgalarynyň biri bolup, ol Ýapyk binalarda we söweş sungaty boýunça ýokary derejedäki sport ýaryşlaryny geçirmek üçin gerek bolan mümkinçilikleriň ählisini özünde jemleýär.

Umumy meýdany 150 gektara barabar bolan Olimpiýa şäherçesinde 40-a golaý desga bolup, onda suwda ýüzmek, suwa bökme boýunça ýapyk we açyk howuzlar, tennis kortlary, bowling, badminton, stoluň üstünde oýnalan tennis boýunça meýdançalar bar. Şäherçede ýapyk welotrek, ylgaw ýodajyklary bolan köpugurly sport meýdançalary, futbol üçin türgenleşik meýdançalary we zallar, ýeňil atletika, gylyçlaşmak, boks, sportuň oýun görnüşleri, gimnastika we beýlekiler üçin gurlan jaýlar şeýle-de, myhmanhanalaryň, restoranlaryň, kafeleriň onlarçasy, ýaşaýyş toplumlary, medeniýet we söwda merkezleri, awtoulaglar üçin duralgalar ýerleşýär.

Şäherçäniň çäklerinde gurlan monorels ýoly türgenleriň, hyzmat ediş işgärleriň we tomaşaçylaryň rahatlygyny üpjün edýär.

Aşgabadynyň täze binagärlik toplumyna görk berýän Olimpiýa stadionynda ahalteke bedewiniň çeper şekiliniň hem-de dünýäde iň uly ýapyk suwda ýüzülýän howuz bolan Suw-sport toplumynyň Ginnessiň rekordlar kitabyna girizilendigini hem bellemek gerek.

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
3. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

15-nji gönükmä. *Dizaýn, marketing* ýaly halkara alynma sözleri ulanyp, atlary ýasaň.

16-njy gönükmä. Aşakdaky goşma atlaryň haýsy söz toparlaryndan emele gelendigini we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Gelinbarmak, aksakal, ýaşuly, gelneje, Daňdanakan, Türkmenabat, Garrygala, garrygyz, waharman, güpbasdy, başatar, üçburçluk, awtomenzil, unaş, günorta, Gaplaňgyr, Sarygamyş, Mollagara, Ogulgerek, Agoraz, Ýolaman, itburun, çopantelpök, şatut, ýekegapan, gulakhalka, gülýaka.

17-nji gönükmä. Aşakdaky sözlerden goşma at ýasaň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Işdä açar, Ak oraz, Anna aman, porsy derman, otly çöp, gaýyn ene, ýeke elli, iki at ýok, gelin alyjy, gelin eje, gury agyry, okly kirpi, süýtli aş, soky daş.

Nusga: *altatar*.

18-nji gönükmä. Aşakdaky abbreviaturalary düşümde üýtgediň. Soňra şol goşma atlaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

ABŞ, ÝUNESKO, TDLU, TOHU, GDA.

Atlaryň grammatik kategoriýalary

Atlara *san, degişlilik, düşüm* ýaly grammatik kategoriýalar mahsusdyr.

San kategoriýasy

Birlik sandaky atlara we atlaşan sözlere goşulyp, olaryň aňladýan manysyna köplük düşünjesini berýän şekillere we serişdelere **san kategoriýasy** diýilýär. Birlik san hiç hili morfologik serişdesiz belli bolýar.

Türkmen dilinde atlaryň köplügi 1) morfologik; 2) sintaktik; 3) leksika-semantik ýollar bilen aňladylýar.

Morfologik ýol. Atlaryň köplügi morfologik ýol bilen aňladylanda, birlik sandaky atlaryň yzyna *-lar, -ler* köplük san goşulmasy goşulýar: *kitap+lar, galam+lar, öý+ler, işçi+ler* we ş.m.

Sintaktik ýol. Atlaryň köplügi öňünden mukdar sanlaryň (*iki otag, üç käse, iki at, otuz gün, on daýhan* we ş.m.), çalyşmalaryň (*hemme kişi, birnäçe adam, her hili waka, birtopar bellik*), sanlar bilen ulanylýan numeratiwleriň (*baş sany gawun, üç baş maşgala, bir halta un, bir hoşa üzüm* we ş.m.) getirilmegi arkaly aňladylýar.

Sözün soňundan **dagy** sözünüň getirilmegi bilen hem köplük aňladylýar: *Aman dagy, enem dagy* we ş.m.

Leksika-semantik ýol. Leksik manysy boýunça köplügi aňladýan atlar (*ilat, goşun, jemagat, halk, topar...*); adamyň beden agzalarynyň atlary (*göz, el, gulak, aýak, dodak, ýañak, dyz, injik, ökje, saç, gaş, kirpik, barmak, diş, sakgal,...*); jübüt zatlaryň atlary (*bilezik, köwüş, ýeň, ädik, jorap...*); suwuk, ürgün önümleriň, ir-iýmişleriň, däneleriň atlary (*ýag, süýt, un, arpa, jöwen, üzüm, alma...*); halkyň, milletiň, tire-taýpanyň atlary (*türkmen, özbek, çuwaş, gazak, ýomut, gökleň, çowdur, ärsary...*); magdanlaryň, metallaryň, miweleriň, suwuň, jisimleriň, däneli ekinleriň, iýmitleriň we beýlekileriň atlary (*kükürt, altyn, kömür, üzüm, bal, nebit, süýt, bugdaý, duz, unaş, gatyk...*) köplügiň leksika-semantik ýol bilen aňladylyşyna degişlidir.

Mugallymçylyk, maldarçylyk, tebigçilik, köpçülik, daýhançylyk, guşçulyk, awçylyk ýaly käbir ýasama jyns atlar, *ene dili, romantizm, sufizm, kapitalizm, idealizm, materializm, geologiýa, teologiýa* ýaly ylmyň, ideýalaryň, akymlaryň adyny bildirýän sözler hem köplügi aňladýar.

Bellik: -lar, -ler goşulmasyny kabul eden käbir sözler bir umumylygy, jemi (*daýymlarda boldum, Meretlere gitdim*); takmyny wagty, orny (*sagat başlerde, şu gün öýlänler, öýüň töwereklerinde*) aňladýar.

Ýatda saklaň!

1. Köplük san aňladýan **-lar, -ler** atlara goşulanda, şekil ýasaýjy, işliklere goşulanda, söz üýtgediji hasap edilýär.

2. *Aý, Gün, Ýer* ýaly has atlar jyns ada geçende, **-lar, -ler** goşulmasyny kabul edýär: **Ýer** öz okunyň daşyndan aýlanýar. *Ýaz aýlarynda bu ýerlerde dynç alynýar.*

Soraglar we ýumuş:

1. Atlara mahsus grammatik kategoriýalar haýsylar?
2. Atlar beýleki söz toparlaryndan haýsy grammatik aýratynlygy boýunça tapawutlanýar?
3. Atlarda köplük sanyň aňladylyş ýollary haýsylar?
4. Haýsy atlar **-lar, -ler** goşulmasyny kabul etmeýär?
5. Modallyk we duýgy aňlatmakda **-lar, -ler** goşulmasynyň hyzmatyny düşündiriň.

Ýagys hernä goýaýady-da

Goýmady. Gaýtam beterinden-beterine sapdy. Dünýäniň suwa düşesi gelip gidipdir: heziller edip depesinden suw eňterip ýuwundy. Mälikguly jaladyr boranyň şeýle içigip ýagmasyna, guýmasyna öň ýeke gezegem gabat gelmändi. Jala uly-uly damjalar bilen ýagyp ugrasa, bu uzak ýagmajagynyň, onuň bahym gutarjakdygynyň alamaty hasaplanýar. Bu gün tersine boldy. Ýagys içigip-içigip ýagdy. Stalin obasyna barýan iki atlynyň egin-eşiği öl-myžžyk boldy.

Mälikguly papagynyň agramlandygyny, ondan geçip, jalanyň saçlaryny ezendigini aňdy. Ol papagyny çykaryp, birki gezek sykdy-da, täzeden geýdi.

Onuň esasy goraýan baýlygy Mihail Lermontowyň bir jiltlik galyň kitabydy. Ol jala guýup ugranda egnindäki penjegini çykaryp, kitabyň daşyna berk dolapdy. Indem ony bagryna basyp, Dagarmanyň üstünde sarsman otyrды (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanyndan alnan teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanyndan alnan tekstden atlaryň köplüginin leksika-semantik ýol bilen aňladylyşyna deňişli sözleri tapyň we aýratynlygyny düşündiriň.
3. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanyndan alnan tekstiň ahyrky abzasyny morfologik derňew ediň.
4. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

19-njy gönükme. Köplük sanda gelen atlaryň aşagyny çyzyň. Köplügiň aňladylyş ýollaryny düşündiriň.

Türkmen bahary

Bahar ýene Zeminiň ygtyýaryny öz eline aldy. Depeler, düzler ýaşyl lybasa bürenip başlady. Gahardan ýaňa içi-içine sygman gelen lemmer-lemmer bulutlar ala-zenzele edip, içini gowzadyp gidýärdi. Olaryň gussaly nagra çekip, gözyaş dökýänini ýa-da lah-lah gülüp, nur sepeleýänini aňşyrmak kyndy. Bulutlardan dökülen nur Gününň şöhesine gök otlaryň ýapraklarynda, çöp-çalamlaryň baldaklarynda üýtgeşik bir görk bilen ýylpyldardy. Şeýle ajaýyp günlerde ýurdumyz Bahar baýramyny uludan belleýär. Ýurdumyzyň ähli künjeklerinde ýaýbaňlandyrylan dabaralar türkmen topragyna älemgoşar öwüşginini çaýýar. Sahawatly türkmen topragymyza baharyň gelendigi baradaky aýdymlar ýaňlanyp, hemmeleri bu köpçülikleýin dabara gatnaşmaga çagyryýar («*Nesil*» gazeti).

20-nji gönükme. Aşakdaky atlaryň köplüginini dürli usullar arkaly ýasaň.

Şäher, şahyr, dogan, suw, saç, çäge, märeke, edebiýat, döwür, ýolagçy, dogan, maslahat, un, egin-eşik, deňiz.

21-nji gönükme. Aşakdaky sözlerden birlik we köplük sanda gelen atlary aýry-aýrylykda depderiňize göçürüp ýazyň.

Halk, kitap, Aşgabat, jümle-jahan, söýgi, ilat, doganlar, ussahanalar, märeke, algebra, okuwçylar, ýorgan-düşekleriň, çagalarda, bag, äýnek, galamym, suwagçy, obadaş, süri, masgarabaz.

22-nji gönükme. Görkezilen sözleri morfologik derňew ediň.

Ýaýlymly jülgeler... Sanaçly mamanyň kakan **depreginden** ýaňa seslenen ýylçyr gaýaly depeler ... äpet başlaryndan akdyryp goýberen merjen dänelerine kükreginden ýol açan daglar. Otlardyr **agaçlaryň** hoşroý syndan ýaňa bark urýan gudratly daglaryň sapaly çaglary... Bularyň hemmesi durşy bilen jadydy, durşy bilen **aýdym-sazdy**. **Doýdum – doldumyň** bolmazdy. Şeýle gudratlaryň goýnunda ýaýnaýan padyman ogly Orazgeldi bu töweregi ilkinji gezek görmändi. Halha, elesläp duran **Köw dagy**. Kakasynyň yzyna düşüp, agyr sürini

agdaryşan ululy-kiçili depeleri. Kakasynyň dilli tüýdük ýasap hem-de çalyپ beren ýerleri...

Orazgeldi gargy **tüýdügiň** gapdalynda aýdym aýtman, dutarly ýoldan gidipdi. Ýanyna dutaryny götermese-de, halypa sazandalaryň, bagşylaryň ýollaryny **hakydasyna** getirip, bogazy bilen sesiniň **gözüni-başyny** aýlardy (*R. Gelenow*).

Degişlilik kategoriýasy

Predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň bellibir şahsa ýa-da zada degişlidigini aňladýan şekillere **degişlilik kategoriýasy**, goşulmalaryna **degişlilik goşulmalary** diýilýär.

Degişlilik goşulmalary

Çekimsiz gutaran sözler

Birlik sany	Köplük sany
1. -ym, -im -um, -üm	-ymyz, -imiz, -umyz, -ümüz
2. -yň, -iň, -uň, -üň	-yňyz, -iňiz -uňyz, -üňiz
3. -y, -i	-y, -i

Çekimlär gutaran sözler

Birlik sany	Köplük sany
1. -m	-myz, -miz
2. -ň	-ňyz, -ňiz
3. -sy, -si	-sy, -si

Degişlilik goşulmalary goşulýan sözüniň çekimli we çekimsiz sesleriniň hiline, sözün bogun sanyna görä köp görnüşli bolýar. Degişlilik goşulmalary düşüm we san goşulmalaryndan ön gelýär.

Ýazuw düzgüni. Degişlilik goşulmalaryny kabul eden atlar çekimlileriň inçelik-ýogynlyk, dodak sazlaşygyna boýun egýär: *at-ym, at-yň, at-y; at-ymyz, at-yňyz, at-y; depder-im, depder-iň, depder-imiz, depder-iňiz, depder-i; göz-üm, göz-üň, göz-i; göz-ümüz, göz-üňiz, göz-i* we ş.m.

Ata, käse ýaly çekimli sese gutaran (*ata:m (orfogr. atam), käsä:m (orfogr. käsäm), ata:ň (orfogr. ataň), käsä:ň (orfogr. käsäň), ata:myz (orfogr. atamyz), käsä:miz (orfogr. käsämiz), ata:ňyz (orfogr. ataňyz), käsä:ňiz (orfogr. käsäňiz); guzy, geçi* ýaly dar çekimlär gutaran atlar

degişlilik goşulmasyny kabul edende, *guzy:m, geçi:m* (orfogr. *guzym, geçim*), *guzy:ň, geçi:ň* (orfogr. *guzyň, geçiň*), *guzy:myz, geçi:miz* (orfogr. *guzymyz, geçimiz*), *guzy:ňyz, geçi:ňiz* (orfogr. *guzyňyz, geçiňiz*) kimin morfologik hadysalar ýüze çykyar.

Türkmen dilinde degişlilik morfologik ýol bilen aňladylanda, eýelik edýän söz galdyrylyp, degişlilik goşulmasyny kabul eden eýelik edilýän söz ulanylýar:

Morfologik: *galam+ym, galam+yň, galam+y, galam+ymyz, galam+yňyz, galam+y* we ş.m.

Morfologik-sintaktik ýol bilen degişlilik aňladylanda:

a) eýelik ediji söz hem, eýelik edilýän söz hem goşulmaly ulanylýar (*meniň kitabym, Orazyň kitaby, kitaphananyň kitaby, okuwçylaryň kitaby, mugallymlaryň kitaby...*);

b) eýelik ediji söz goşulmaly, eýelik edilýän söz hem goşulmasyz ulanylýar. Şeýle bolanda, birinji bölek, köplenç, ***biz, siz*** at çalyşmalaryndan bolýar (*biziň iller, siziň il...*);

ç) eýelik ediji söz eýelik düşümiň goşulmasyny asla kabul etmeýär we eýelik edilýän söz degişlilik goşulmaly gelýär (*dynç günü, gys aýy, Aşgabat şäheri, haly fabrigi, türkmen halky...*);

d) eýelik ediji we eýelik edilýän sözleriň ikisi-de goşulmasyz gelýär. Şeýle bolanda, eýelik ediji söz ***biz, siz*** at çalyşmalaryndan bolýar. Munuň ikinji bölegi birlik we köplük san görnüşinde gelip bilýär: *biz oba, siz oba, biz taraplarda, siz taraplarda, gyz tarap, oylan tarap, guda tarap* we ş.m.;

e) degişlilik eýelik düşümde gelen sözüň yzyna ***-ky, -ki*** goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *meniňki we kitap meniňki, seniňki we kitap seniňki, onuňky we kitap onuňky, biziňki we kitap biziňki, siziňki we kitap siziňki, olaryňky we kitap olaryňky*.

Soraglar we ýumuş:

1. Degişlilik kategoriýasy diýlip nämä aýdylýar?
2. Ol haýsy goşulmalar arkaly aňladylýar?
3. Degişliliğiň aňladylyş ýollary haýsylar?
4. Degişlilik goşulmalaryny kabul eden atlaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Internet dünýäsi

Internet – täsin bir dünýä. Internetden peýdalanýan adamyň ýaşayyş-durmuş ýörelgesi, dünýägaraýşy, pikir ýöredişi özgerip başlaýar. Ýöne bu özgeriş her kimde her hili bolup biler. Her bir zadyň gowy tarapyny görmegi başaryan, diňe özüne däl, il-güne haýyrly zatlaryň gözleginde bolýan adamlar ony oňyn tarapa özgerdýär...

Interneti ulanmagyň hem edebi bar. Edil durmuşda bolşy ýaly, munda hem oýlanyşykly hereket etmek gerek. Ynsan bu üýtgeşik älemiň bosagasyndan ätläninde, maksady aýdyň, matlaby päkize, niýeti arassa bolmaly. Internetde girilende hem öňünde anyk maksadyň bolmagy wagtyňy peýdaly sarp etmäge itergi berýär. Özüne gerekli maglumatlary alanyňdan ýa-da zerur adamlar bilen habarlaşanyňdan soňra, arassa howada gezim etmek saglyk üçin örän peýdalydyr.

Internetiň üsti bilen birek-biregi asyly işlere, dost-doganlyk gatnaşyklarynyň jebisleşmegine, watansöýüjilige ruhlandyryan edebi-çeper ýazgylary, ynsan ýaşayşy baradaky gymmatly maglumatlary, ylmyň dürli ugurlary boýunça täze we peýdaly pikirleri paylaşmak, gör, nähili ýakymly?

Bu gün adam durmuşyny aragatnaşygyň möhüm serişdesine öwürülen internetsiz göz öňüne getirmek kyn. Durmuşa mazaly ornaşan telewizory, telefony, kompýuteri we interneti asyly maksatlar bilen ulanmak ählimiz üçin bähbitli. Her zady ýerlikli peýdalanmak ýagşylygyň örňemegine, rysgalyň artmagyna we bereketiň zyýada bolmagyna getirýär («*Nesil*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Alynma sözleri tapyň we ýazuw düzgünini düşündiriň.
3. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
4. Tekst boýunça öz pikiriňizi beýan ediň.

23-nji gönükmä. Aşakdaky sözlere degişlilik goşulmasyny goşup, depderiňize ýazyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Agaç, mekdep, süri, saçak, sygyr, otluçöp, suwçy, ogul, deňiz.

24-nji gönükme. Sözlük diktanty.

Ýag...şyň öň...syrasy, «Türkmen...älem» sputnigi, TürkSOÝ-...ň ýygnagy, göz...ilginç hereket, işd...açar taýýarlamak, umum...adam-zat gymmatlygy, ýek...elli aýal, Bab...arap obasy, hö... ..tlik etmek, pikirlen...şiň çaltlygy, suhangöýl...k sungaty, ...ürkmenistanyň ...ilim ...inistrlygi, ...ehnologiýalar ...erkezi, ...ürkmenistanyň ...lymlar ...kademiyasy, inedörd...l jaý.

25-nji gönükme. Tekstdе degişiligiň aňladylyş ýollaryny kesgitläň.

Türkmen topragy – mertligiň, gaýduwsyzlygyň topragy. Türkmen topragy – rysgal-bereketiň topragy. Bu toprak kalplara özi deýin giňlik hem salyhatlylyk berýän toprak. Bu toprakda beýik pederlerimiziň yhlasy, arzuw-telwaslary, ömür menzilleri özlerine kökerip ýatyr.

Türkmen topragy – şu bagtyýar günümüzüň güwäsi.

Tebigata mahsus ähli ajaýyplyklar biziň topragymyza bar. Bir tarapy Köpetdag, beýleki tarapda Köýtendag, Garagum bolsa şol daglara berkidilen sallançaga meňzeýär. Bir seretseňem, çägesine altyn garylan Garagum türkmeniň mukaddes dessurlaryna çalym edip dur (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

26-njy gönükme. Göçürüň. Değişlilik goşulmalarynyň aşagyny çyzyň, eýelik edýän we eýelik edilýän zady bildirýän sözleri peýkam bilen görkeziň.

Ertesi okuwdan öň Öweziň üstüne ugradym. Ejemiň söýünjisem goltugymda. Onuň nämedigini bilsem gelip, ýolda açyp gördüm. Öweze öz ýanymdan guwandym. Täsin keşdeler bilen gaýalan tahýa, köýneklik mata, gyrasy bejerilen elýaglyk! Öweziň edýän işi ondan uly zada mynasyp diýip özümçe baha berdim.

Öwez meniň gara daňdandan baranymy halamady. Ejesine görkezmän, barmagyny dodagynyň üstünde çommaldyp, «gürriň etme» diýen manyda ýşarat etdi. Men derrew ir gelmegime bir sebäpjik tapmaga çalyşdym (*N. Baýramow*).

Ýatda saklaň!

Ahal welaýaty, Aşgabat şäheri, lukmançylyk uniwersiteti ýaly söz düzümleriniň birinji bölegi eýelik düşümiň goşulmasyny kabul etmeýär.

27-nji gönükmе: 1) Magtymgulynyň «*Türkmeniň*» goşgusyny ýatdan öwreniň we ondaky düşnüksiz sözleri sözlük depderiňize göçüriň. 2) Goşgudan degişiligiň aňladylyş ýollaryna degişli mysallary tapyň.

Düşüm kategoriýasy

Sözlemdäki sözleriň sintaktik baglanyşygyny üpjün edýän şekiller ulgamyna **düşüm kategoriýasy** diýilýär.

Türkmen dilinde leksika-semantikasy we grammatik şekili boýunça tapawutlanýan alty sany düşüm bar: baş, eýelik, ýöneliş, ýeňiş, wagt-orun, çykyş.

Baş düşüm. Ýörite görkezijisi – goşulmasy bolmadyk düşümdir. Bu düşümde gelen atlar *kim?* (*Baýram, ogul, daýym, agaň, lukman, daýhan...*), *näme?* (*hat, towuk, ýüp, äýnek, käse...*), *nire?* (*Aşgabat, Hazar, Awaza, oba, serhet...*) diýen soraglara jogap bolýar.

Baş düşümde gelen sözleriň hyzmaty örän giňdir. Ol sözlemede eýe, habar, aýyrgyç; sözsoňuly gelende, doldurgyç we ahwalat hyzmatyny ýerine ýetirýär. Bulardan başga-da, goşma işligiň düzüminde gelyär, şeýle hem, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözüň hyzmatyny ýerine ýetirýär: *Ogul ojaga çeker. Akyl akyladan ötgür (Nakyl).*

Eýelik düşüm -yň,-iň, -uň,-üň, -ň, -nyň, -niň, -nuň, -nüň goşulmasy arkaly aňladylyp, many taýdan eýelik edilýän predmetleri, zatlary, düşüňjeleri görkezýär. Bu düşümde gelen atlar *kimiň?*, *nämäniň?*, *niräniň?* diýen soraglara jogap bolýar. Eýelik düşüm goşulmaly (*enäniň söýgüsi, üzümiň ýapragy, guşuň süýdi*) we goşulmasyz (*gyz ýüregi, agaç ýapraklary, mekdep müdiri...*) görnüşlerde bolup bilýär. Türkmen dilinde eýelik düşümde gelen käbir atlar bu düşümiň goşulmasyny düýbünden kabul etmeýär: *Bilim ministrligi, Aşgabat şäheri, hökümet binasy, türkmen halky, haly fabrigi, dynç günü.* Eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözüniň semantika-sintaktik gatnaşygyna görä, esasan, aýyrgyç, şeýle hem, sözsoňular bilen gelende, doldurgyç we ahwalat hyzmatyny ýerine ýetirýär.

1. Eýelik düşümde gelen has atlar öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan predmete, zada, düşüňjä eýelik edijini aňladýar: *Prezidentiň Permany, Arçabiliň howasy, çaganyň gülküsi, perzendiň borjy, durmuşyň lezzeti* we ş.m.

2. Söz düzüminiň iki bölegi-de ýa-da diňe ikinji bölegi garyndaşlyk gatnaşygyny aňladýan sözlerden bolýar: *agamyň gyzy, Orazyň ýegeni* we ş.m.

3. Eýelik düşümde gelen at degişlilik, dahyllylygy görkezýär: *Aziýanyň merkezi, G. Ezizowyň goşgulary, guşuň höwürtgesi, deňziň suwy* we ş.m.

4. Söz düzüminiň ikinji bölegi iş atlaryndan bolanda, işi, gymyldy-hereketi, ýerine ýetirijini aňladýar: *Günüň dogşy, alymyň garayşy, mugallymyň okadyşy, itiň üýrmesi, ýagşyň ýagmagy* we ş.m.

5. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň bellibir bölegini aňladýar: *beden agzasy, agajyň şahasy, armydyň ýapragy, goýnuň derisi, tilkiniň guýrugy* we ş.m.

6. Eýelik düşümde gelen söz öz aýyklaýan adyndan aňlanylýan düşünjäniň hemişelik alamatyny bildirýär: *Ýeriň aýlanyşy, Günüň şöhlesi, Aýyň ýagtysy* we ş.m.

7. Eýelik düşümde gelen söz wezipäniň adyny we ikinji bölek hem wezipäni bildirýär: *Türkmenistanyň Prezidenti, BMG-niň baş sekretary, şäheriň häkimi, geňeşiň başlygy, bölümiň müdiri, obanyň miraby* we ş.m.

8. Eýelik düşümde gelen söz aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň düzümini görkezýär: *edaranyň işgärleri, mekdebiň mugallymlary, talyplar topary, goýun sürüsi, işgärleriň hemmesi* we ş.m.

9. Eýelik düşümde gelen söz *ýer, tarap, ugur* aňladýan sözlerden bolanda, aýyklaýan sözünden aňlanylýan düşünjäniň, zadyň ornuny, ýerini, tarapyny bildirýär: *Aşgabadyň binalary, Awazanyň myhmanhanalary, Lebabyň dayhanlary, Köneürgenjiň ýadygärlikleri, Murgabyň kenary* we ş.m.

10. Eýelik düşümde gelen söz sanlary aýyklarap gelende, many taýyndan mukdary, çäklendirmäni bildirýär: *Orta Aziýa döwletleriniň başisi, sport desgalarynyň biri, etraplaryň üçüsi, talyplaryň onusy, jaýlaryň üçünjisi* we ş.m.

Ýöneliş düşüm -a,-e (-na,-ne) goşulmasy arkaly aňladylyp, gymyldy-hereketiň ugruny, tarapyny, ornuny, wagtyny, sebäbini, maksadyny, ölçeg-mukdaryny bildirýär. Ol *kime?, nämä?, nirä?* diýen soraglara jogap bolýar. Mysal üçin, *kime? Gandyma, ejeme; nämä? kitaba, güle; nirä? Aşgabada, daga, ýere, şähere*. Ýöneliş düşümde

gelen sözler, esasan, sözlemde doldurgyç, ahwalat, şeýle hem, habar hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Ýöneliş düşümde gelen sözler aşakdaky ýaly manylary aňladýar:

1. Ýöneliş düşümde gelen sözler ugur, tarap bildirýär: *Mollagara* gitmek, *daga* çykmak, *gapa* ýönelmek, *ýyldyza* seretmek we ş.m.

2. Ýöneliş düşümde gelen söz obýekti aňladýar: *Nazara* aýtmak, *esere* ýüzlenmek, *ýüzüne* seretmek, *görejine* bakmak we ş.m.

3. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň kimiň we nämäniň peýdasyna bolýandygyny ýa-da kim, näme üçin ýüze çykýandygyny aňladýar: *Ýalaňaja* ýaz ýagşy. Sözi *diňleýäne* aýtmaly. Bir *okana* bar, bir – *dokana* (*Nakyl*).

4. Ýöneliş düşümde gelen söz iş-hereketiň, gymyldynyň mak-sadyny, sebäbini aňladýar: *görme-görşe* gitmek, *gudaçylyga* barmak, *gezelenje* çykmak, *okuwa* gitmek we ş.m.

5. Ýöneliş düşümde gelen sanlar mukdar, ölçeg aňladýar: *iki müňe bahalamak*, sagat *üçe* gelmek, deň *ikä* bölmek we ş.m. Kā ýag-daýda ýöneliş düşümiň goşulmasy sana däl-de, onuň bilen gelýän numeratiwe goşulýar: *on manada* almak, *bäş teňňä* satmak we ş.m.

6. Wagt aňladýan *aý*, *gün*, *ýyl*, *hepde*, sagat ýaly ýöneliş düşümde gelen sözler sanlar bilen ulanylyp, iş-hereketiň dowamlylygyny, wagtyny görkezýär: *bir aýa* çekmek, *bäş güne* ýetmek, (iş) *iki saga-da* tamamlamak we ş.m.

7. Ýöneliş düşümde gelen söz öz aýyklaýan sözüne *çenli*, *deňeç*, *baka*, *garanda*, *tarap*, *laýyk*, *göra*, *seredende* ýaly sözsoňular arkaly baglanyşanda, orun, tarap, wagt gatnaşygynda işiň, gymyldy-hereketiň çägin, wagtyny we deňeşdirmegi aňladýar: *Balkanabada çenli* gitmek, *ertire deňeç* garaşmak, *günbatar tarapa* ugramak, *ýorgana göreä* aýak uzatmak, *gazanjyňa laýyk* ýaşamak we ş.m.

Ýazuw düzgüni. Atlar ýöneliş düşüm goşulmasyny kabul edende, olarda fonetik özgeriş ýüze çykýar. Eger ýöneliş düşümiň goşulmasy üçünji ýöňkemedede gelen sözlere goşulsa, degişlilik hem düşüm goşulmalarynyň sepgidinde **-n** sesi artdyrylýar: *nesline*, *kakasyňa*, *ejesine*, *jigisine*, *çowlugyna* we ş.m.

Bellik: Baglanyşýan sözünüň manysyna göreä, ýöneliş düşümde gelen söz *kim üçin?*, *nämä üçin?*, *näçä?*, *haçana?* ýaly soraglara-da

jogap bolup bilýär: *Işe* getirdim. *Barlamaga* aldym. *Gezelenje* gitdim. *Baş manada* aldym. *Ağsama* ýetişdirmeli.

Ýeňiş düşüm -y, -i, -ny, -ni goşulmasy arkaly aňladylyp, ol hemişe geçirýän işliklere baglanýar we many taýdan işiň, gymyldy-hereketiň obýektini görkezýär. Bu düşümde gelen sözler *kimi?*, *nämä-ni?*, *niräni?* diýen soraglara jogap bolýar. Ýeňiş düşüm goşulmaly we goşulmasyz görnüşlerde ulanylýar: *kitap* almak, *kitabý* almak; *agaç* oturtmak, *agajy* oturtmak; *mesele* çözmek, *meseläni* çözmek; *suw* içmek, *suwy* içmek; *eşik* ýuwmak, *eşigi* ýuwmak we ş.m.

Wagt-orun düşüm -da, -de, -nda, -nde goşulmasy arkaly aňladylyp, many taýdan işiň, gymyldy-hereketiň ýüze çykýan ýerini, wagtyňy, predmetleriň, zatlaryň ornuny aňladýar: *kitapda*, *öýde*, *çagasynda*, *ejesinde*, *mekdebinde* we ş. m. Wagtorun düşüm *kimde?*, *nämede?*, *nirede?* diýen soraglara jogap bolýar. Ol aşakdaky manylarda gelýär:

1. Wagtorun düşümde gelen sözler iş-hereketiň, gymyldynyň obýektini aňladýar: *Atda* aýak bolsa, özge syn bolmaz. *Ärde* gaýrat bolsa, işi kyn bolmaz (*Magtymguly*).

2. Wagtorun düşümde gelen sözler predmetiň, zadyň ýerleşýän ýerini, işiň, gymyldy-hereketiň ornuny aňladýar: Myrat döwletimiziň iň baýry okuw *mekdebinde* okaýar. Älem *ginişliginde* bolup geçýän täsinlikleri astronomiýa ylmy öwrenýär.

3. Wagtorun düşümde gelip, *haçan?* diýen soraga jogap bolýan sözler işiň, gymyldy-hereketiň wagtyňy bildirýär: Ýurdumyzyň Bitaraplyk baýramy *12-nji dekaborda* dabaraly bellenilýär. Daýhan *garda* dynar, çopan – *görde* (*Nakyl*).

Çykyş düşüm -dan, -den, -ndan, -nden goşulmasy arkaly aňladylyp, many taýdan işiň, gymyldy-hereketiň başlanýan ýerini, predmetleriň, zatlaryň ornuny aňladýar we *kimden?*, *nämeden?*, *nireden?* diýen soraglara jogap bolýar: *Amandan*, *kakasyndan*, *ejesinden*, *suwdan*, *ýerden*, *derýadan*, *deňizden*, *obasyndan*, *şäherinden* we ş.m.

Çykyş düşüm aşakdaky ýaly manylary aňladýar:

1. Çykyş düşümde gelen söz işiň, gymyldy-hereketiň başlanan nokadyny aňladýar: *işden* ugramak, *obadan* çykmak, *meýilnamadan* ugur almak we ş.m.

2. Çykyş düşümdäki söz işiň, gymyldy-hereketiň ýüze çykýan ýerini, bolup geçýän ornuny aňladýar: (köprini) *Amyderýadan* geçirmek, *yapdan* (*suw*) akdyrmak, *yoldan* ýöremek we ş.m.

3. Çykyş düşümde gelen söz işiň, gymyldy-hereketiň obýektini aňladýar: *pagtadan* süýüm almak, *nebitden* himiýa önümlerini almak. *Bulutdan* çykan Gün ýakar, *ýaşmakdan* çykan – dil (*Atalar sözi*).

4. Çykyş düşümde gelen söz deňeşdirmegi aňladýar: Agyz *agyzdan* ýel alar (*Atalar sözi*). *Atdan* beýik, *itden* pes (*Matal*).

5. Çykyş düşümdäki söz predmetiň materialyny, nämeden ýasalandygyny aňladýar: *Altyn-kümüşden* ýasalan şaý-sepler, pöwrize *daşyndan* ýasamak. *Altyn*dan ahyr bozuldy, / *Kümüşden* köken üzüldi («Ejekejan»).

6. Çykyş düşümde gelen söz sanlar bilen ulanylanda, ölçeg-mukdar aňladýar: *bir ýyldan* tamamlamak, *bäs ýyldan* hormatly dynç alşa çykmak, *iki günden* dolanmak we ş.m.

7. Çykyş düşümde gelen söz işiň, gymyldy-hereketiň sebäbini aňladýar: *Suwsuzlykdan* ýaňa guramak, *öz päliňden* tapmak, *gorkudan* tisginmek we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Atlaryň düşüm kategoriýasynyň aýratynlygyny düşündiriň.
2. Haýsy düşümler goşulmasyz ulanylýar?
3. Düşüm goşulmalaryny kabul eden sözlerde nähili fonetik özgerişler ýüze çykýar?
4. Haýsy düşümde gelen atlary sözsoňy bilen ulanyp bolýar?
5. Düşümler bilen sözsoňularyň hyzmatdaşlygyny düşündiriň.

Oglan gür gök oty dyza ýetip duran beýik baýryň ýüzünde uzak wagtlap durdy. Daşyny gurşap alan dag depeleriniň gaýalaryna haýran galmak bilen seretdi. Ol depesinden kä toplanyp, käte bolsa dargap tirkeşip barýan bulutlara ýiti nazar aýlady. Olaryň bolşy edil oglanyň ýaş başyndaky oý-hyýallar ýaly agyp-dönüp barýardylar, bulutlaryň her bir topbagynda aýratyn bir many bardy. Oglany haýran galdyryan daglaryň özi däl-de, olaryň gerişleriniň biri-birinden beýikligidi. Olaryň belentligi elýetmez ýaly bolup görünýär. Olar öz gözelligi, belent howalasy bilen özüne çekýärdiler. Kalbynda höwesini oýandyryýardylar. Şeýle duýgularyň döremeginiň özi-de sende aýratyn bir şatlygyň, umyt uçgunynyň döremegine sebäp bolýar. Belentler uzakda, olara eliň ýetjek däl. Ýöne, näme-de bolsa, sende şol belentliklere dyrmaşyp çykmaga islegiň bolmagynyň özi guwanmaly zat.

Dagyň iň belent depesiniň çür başyna jowur ýaly ak goýnuň ak ýüňünden tüýdülip üýşürilip goýlan ýaly ak bulut çöküpdür. Oglan gözünü başga ýana sowman, şol buluda seredip dur. Ol bu göz-
zel görnüşe seredip ganyp bilenok. Birdenem, ol dagyň çür başyna
gara bulutlaryň çöküp ugranyny gördi. Olar dagyň ýüzünü bäs-bütin
ýapdylar. Haçanda, olar dag goçlary ýaly «süsüşip» ugranlarynda,
ýyldyrym çakdy. Asmandan topragyň ysy gelýän iri, ýyly ýagyş dam-
jalary patrak seçilen ýaly seçilip ugrady. Dagyň depesinde başlanan
ýagyş soň dura-bara aşak düşüp, ýere ýetdi. Ýagyş damjalary ýere
düşende, önbaýraga goýberilen atlaryň toýnagynyň tapyrdysy ýaly
ses edýärdiler. Oglanjyk tebigatyň bu täsin oýnuna haýran galyp, ony
gysymyna aljak bolup gollaryny gerdi. Elleriniň aýasyny ýagşa tutdy.
Kellesine, ýüzüne, üst-başyna şapyrdap degýän damjalar oňa hut
özünüň şatlygyny we bagtyýarlygyny buşlaýan ýalydylar.

Oglan bu güne çenli başdan geçirmedik üýtgeşik duýgulary
kalbynda syzdy, aňynda oýlady (*Gurbanguly Berdimuhamedow*
«*Älem içre at gezer*»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň we mazmunyny
gysgaça beýan ediň.
2. Tekstiň her abzasyndan bir sözlemi morfologik derňew ediň.

28-nji gönükmä. Ýeňiş düşümde gelen sözleri tapyň. Olaryň aňladýan
manysyny düşündiriň.

Çary Meredi çagyrdy. Mugallym okuwçyny alyp gitdi. Enesi
agtygyny hüwdüledi. Oraz köne tanşyny tanady. Jeren köýnegini tik-
di. Hemme kowum-garyndaşlaryny toplady. Bar güýjüni terbiýeçilik
işine sarp etdi. Bütin halky agzybirlige çagyrdy. Oraz kitaplary çaltlyk
bilen ýygnady. Ýaş nesil okamagy, döretmegi halaýar. Ol çekinmegi,
gorkmagy bilmeýär. Watany, il-güni söýmegi senden öwrendim, mu-
gallym!

29-njy gönükmä. Käse, kaka, mekdep, darak, guzy sözlerini düşüm bilen üýt-
gedip, depderiňize göçüriň. Asyl sözde ýüze çykýan fonetik özgermäni düşündiriň.

30-njy gönükmе. Aşakdaky sözleriň yzyna düşüm goşulmasyny goşup, sözlem içinde getiriň. Olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Süri, müdir, Dürli, Üzümgül, nogul.

31-nji gönükmе. Eserden alnan bölege sözbaşy goýuň. Tekstdäki sözleri doly däl morfologik derňew ediň.

Tejen derýasy bu ýyl alabahardan joşup gelipdi. Ýylyň rejesi örän oňat bolup, daýhan ogly Artygyň ünsüni özüne bakan çekýärdi. Onuň daýysy bilen bile süren şüdügärinde gögeren bugdaýlar ýylak ýaly dürterişip galypdy. Meýdanyň görnüşi örän oňatdy. Ol öz ekinine bakan ene ýapdan sowup, ýansalma çekýärdi.

Artyk günleriň birinde günorta düşleminde gelip, çay içmäge oturdy. Ajymtyk gök çayyň täsiri oňa biraz ýetdi. Ol dürli oýlar arasynda Aşyry ýadyna saldy. Bu gün biri oňa ýaman habar hem aýdypdy: Aşyry Gulluhanyň tussag edenini mälim edipdi. Artyk Aşyr bilen aýry pikire düşen hem bolsa, onuň bilen atyşan hem bolsa, şol habar onuň ýüregini awatdy. Aşyr bilen çagalykdan bäri oýnap-ösen günlerini ýadyna saldy (*B. Kerbabayew*).

32-nji gönükmе. Değişlilik goşulmasyny kabul edip, düşümde üýtgän atlary tapyň.

Oraça öýüň içinde orta ýaşly, orta boýly bir aýal eňegini eliniň aýasyna goýup, tirsegini dyzyna daýap otyrды. Onuň adyna Bolluk diýerdiler. Ol Japbaklaryň ejesidi. Onuň tegelek gara gözleri oraçanyň içine näçe garanjaklasa-da, çagalaryna bu gün näme tamşandyryjagyny oýlanyrdy.

Olar guşlary bişirmegiň maslahatyny etdiler. Japbak: «Guşlary palawa salalyň» diýdi. Oglanlar ony makul bildiler. Bolluk oraçanyň içine göz gezdireninden soň, «Ogullarym, tomsuň günü palaw ýakymly bolmaz» diýip sypaýyçylyk etdi. Oglanlar ony makul bildiler. Ýapbak guşlary gowurmagy maslahat berdi. Ony makul bildiler. Bolluk ýene oraçanyň içine göz aýlandan soň, «Ogullarym, owunjak guşuň eti mähleşik bolar» diýip sypaýyçylyk etdi. Ony bularyň hemmesi makul bildiler (*B. Kerbabayew*).

Ýatda saklaň!

a) degişlilik goşulmaly we goşulmasyz gelen atlar, atlaşan sözleriň ählisi baş düşümdedir;

b) düşümler many, grammatik aýratynlygy boýunça grammatik (baş, eýelik, ýeňiş) we lokal (ýöneliş, wagt-orun, çykyş) düşümlere bölünýär.

Ýumuş: *Öňbäýrak, oraça, şüdügär, tamşanmak* sözleriniň manysyny Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden tapyň we sözlük depderiňize ýazyň.

SYPATLAR

Predmetleriň, zatlaryň ýa-da düşünjeleriň haýsy-da bolsa bir alamatyny: hilini, reňkini, gylyk-häsiýetini, tagamyny, göwrümini, möçberini, mukdaryny, ýagdaýyny, şekilini we başga-da şuna meňzeşleri bildirýän sözler **sypatlar** diýilýär. Sypatlar *nähili?*, *niçik?*, *nätiýsli?*, *neneňsi?*, *haýsy?* ýaly soraglara jogap bolýar: *owadan* mata, *sary* gül, *süýji* gawun, *uly* ýol, *beýik* jaý, *ýaranjaň* adam, *üýregen* it, *geň* waka, *bet* oglan, *açyk* gapy, *murtlak* ýigit, *suwly* ýap, *duzly* nahar we ş.m. Dereje görkezmek sypatlaryň häsiýetli aýratynlygydyr: *gyzyl-gyzyl-rak*, *gyp-gyzyl*, *çym gyzyl*, *has gyzyl*, *juda gyzyl* we ş.m.

Atlaşan sypatlar, edil atlar ýaly, sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär. Sypatlar asyl we ýasama şekilinde, esasan, sözlemiň aýyklaýjy agzalaryndan aýyrgyç, bellibir derejede eýe, habar bolup bilýär: Işiň düşse, *mert* galtaman ýagşydyr. Märeke *ýagşy-ýaman* deň bolar (*Magtymguly*). *Bermezek* taňrydan *irmezek* awçy alar. *Ýagşydan* at galar, *ýamandan* set. *Akmak* sürer döwrany, *akylly* onuň haýrany (*Nakyl*). *Parasatly* pikirlenmek, *oýlanyşykly* geplemek we ş.m.

Sypatlar gurluşy boýunça *sada* we *goşma*, *tirkeş*, *gaýtalanýan*, *düzümlü* diýen toparlara bölünýär.

Sypatlar many taýyndan **hil sypatlara** (*kiçi – kiçiräk*, *ak – agymtyl*, *şadyýan – şadyýanja*, *owadan – owadanja*, *akylly – akyllyja*, *zehinli – zehinliräk* we ş.m.) we **otnositel sypatlara** (*kitaply (oglan)*, *türkmenistanly (ýazyjy)*, *otluk (meýdan)*, *suwly (ýap)*, *düýnki (ýyg-nak)*, *gijeki (waka)*, *pagtasyz (meýdan)*, *toýdaky (märeke)* we ş.m.) bölünýär.

Ýatda saklaň!

Hil sypatlary otnositel sypatlardan tapawutlylykda predmetlere, zatlara, düşünjelere mahsus hemişelik alamatlary bildirýär. Muňa, esasan, reňk, gylyk-häsiýet, tagam, göwrüm, görnüş aňladýan asyl we ýasama hil sypatlary degişlidir.

Otnositel sypatlar bir predmetiň başga predmete gatnaşygyny, predmetde ýa-da adamda bir zadyň bardygyny ýa ýokdugyny, wagtlaýyn alamaty, ýagdaýy görkezýän ýasama sözlerdir.

Soraglar we ýumuş:

1. Sypat diýip nämä aýdylýar?
2. Olaryň leksika-semantik aýratynlyklary haýsylar?
3. Sypatlar gurluş taýdan haýsy toparlara bölünýär?
4. Sypatlaryň sintaktik hyzmatyny düşündiriň.

Türkmen halysy

Türkmen halysyny synlanyňda, biygtyýar ýagdaýda mukam diňlän ýaly bolýarsyň. Onuň täsin gölleri mukam bolup ýaňlanýar, şol ýerde her bir mukam, her bir çitim eseriň umumy şekiline öwrülýär. Şoňa görä-de halyny saz bilen beýan etmek ýa-da söz bilen düşündirmek mümkin däl. Mukam diňlemek zerur bolsa, halyny synlamak gerek. Elbetde, mukamda bolşy ýaly, halynyň hem öz dili bar.

Daşyndan synlanyňda, halynyň dokalyşy onçakly çylşyrymly däl ýaly bolup görünýär. Ýöne halyçy, köplenç, gölleri nusga seretmezden, özüniň ýatkeşligi boýunça çitýär. Ol islendik ýüňi – sary ýa-da gyzyl reňklisini şolbada tapýar we ony zerur ýerinde çitýär. Onuň çalasyn elleri, göýä gaýyp uçýan çitimler ýaly. Ynha, göz önüne getirmesi kyn bolan çalasyn hereket – keseriň ýylpyldysy göze ilýär. Şeýlelikde, ýene bir çitim kesilip aýrylýar. Ynha, şeýle çitimleriň ýene birnäçe müňüsini etmeli. Ýöne çitimleriň möçberi esasy maksat däl. Şol wagtyň özünde halyny dokaýanyň nähili içki duýgulary başdan geçirýändigini wajypdyr. Onuň nämä barada pikir edýändigini, arzuw edýändigini, nähili islegleri çitimlere siňdirýändigini wajypdyr... Halyny synlanymyzda hem biz şeýle duýgulary başdan geçirýäris. Haly munuň özi ajaýyp aýdymdyr. Akylyňy haýran edýän, gözleriňde uçganak döredýän («Garaşsyzlygyň ak ganatlary»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň we oňa sözbaşy goýuň.
2. Tekstden sypatlary tapyň we olaryň many toparyny anyklaň.
3. Tekstden bir sözlemi doly däl morfologik derňew ediň.
4. Haly baradaky okan ýa-da eşiden rowaýatlaryňyzy gürrüň beriň.

Ýumuş: İçinde adamyň gylyk-häsiýetini görkezýän sypatlar bolan nakyllardan we atalar sözünden 10 sanysyny ýatdan öwreniň.

33-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemleri depderiňize ýazyň, sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Aýnanyň üç gün oň kesen düýp halysy gözenegiň önünde ýazylygy ýatyrdy. Mama şol düýphalynyň üstünde ýatyp-turandan soň, aýbogdaşyny gurup, çay içmäge oturdy.

Ol birinji çäýnegini boşadyp, ikinjisine ýapyşdy. Onuň maňlaýyny kertip duran börügiň aşagyndan burçaklap galan derler biri-birine tapyşdy, ýumry dodaklarynyň üsti bilen etegine bakan syrykdy. Iki eli bilen iki göwsüniň aşak ýanyndan tutup, köýnegini ýelpedi. Börügiň bir eli bilen galdyryp, kellesini gaşady, emma kanagatlanyp bilmän, börügiň çykardy, saçynyň eteginden kellesiniň kertigi mälüm boldy. Ol başyny aşak egip, börügiň içine seredende, burnuna agryljyk ys urdy, emma ol ys onuň seňrigini ýygirtmady, şol ys bilen ol adatlasydy.

Mamanyň näzik duýgulary syzmaýan beýnisi Aýnanyň içki halyny aňlap bilmedi (*B.Kerbabaýew*).

34-nji gönükmä. Aşakdaky goşgy setirlerinden sypatlary aýyklaýan atlary bilen depderiňize göçüriň.

Tokaýlary bardyr gargy-gamyşly,
Gözelleri bardyr altyn-kümüşli,
Boz güsbent, gyr ýylky, gara gäwmişli,
Argaly gäw bolar maly Gürgeňiň.

Hatarlanyp duran iner-maýalar,
Agyr bezirgenler, tüçjar eýeler,
Seňrikläp, abanyp duran gaýalar
Öňi-ardy, sagy-soly Gürgeňiň.

Magtymguly

35-nji gönükme. Aşakdaky sözlemlerden sypatlary tapyň, olaryň haýsy söze baglanýandygyny düşündiriň.

Olar hemişe şunuň ýaly dawany çola hüjraň içinde çözüp goýberýärdiler.

Ullakan selleli, uzyn, arryk Ýalak işan Japbaklaryň howuny almak üçin, olara abyr-zabyr urdy. Olaryň önünde bir jam saryýag getirip goýdular.

Japbaklaryň sygry hem özleri ýaly gezegenlik öwrendi, ekine adatlandy. Ol birinji gezek ekine düşende, bir gulagyny kesdiler, ikinji gezek ekine düşende, sygryň ikinji gulagyny kesdiler. Sygyr üçünji gezek ekine düşende, bir şahyny döwdüler. Sygyr dördünji gezek ekine düşende, onuň ikinji şahyny döwdüler. Sygyr başınjy gezek ekine düşende, guýrugyny hem kesdiler.

Guýruksyz, gulaksyz kelek sygyr Kelekbaýyň Japbaklara satan garpyzy ýaly togalandy. Ol ekinde ekine gezdi. Indi onuň kesere-de ýeri galmady.

Garpyz ýaly togalanan sygyr bir gezek onuň ekinine düşdi (*B. Kerbabaýew*).

36-njy gönükme. *Aýal, kitap, at (bedew), millet* sözleri bilen ulanylýan sypatlary tapyň.

Sypatlaryň ýasalyşy

Sypatlar ýasalyşy boýunça *asyl* we *ýasama* sypatlara bölünýär. Predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň hilini, bellibir alamatyny aňladýan sözlere **asyl sypatlar** diýilýär: *gyzyl* galam, *gök* asman, *süýji* gawun, *giň* ýol, *beýik* bina, *dana* adam we ş.m.

Söz ýasalyşyň dürli ýollary bilen emele gelen sözlere **ýasama sypatlar** diýilýär. Ýasama sypatlaryň leksik manysy sözüň asyl manysy bilen baglanyşykly emele gelýär: *akylly* adam, *duzly* nahar, *suwsuz* ýap, *açyk* gapy, *namysjaň* oglan, *eginlek* ýigit, *bidäne* üzüm, *agşamky* nahar, *şäherdäki* binalar, *aladasyz* adam we ş.m.

Sypatlaryň morfologik ýol bilen ýasalyşy. Muňa birnäçe sypat ýasaýjy goşulmalaryň kömegi bilen dürli söz toparlaryndan ýasalan sypatlar degişlidir. Olar **-ly, -li** (*akylly-başly* maşgala, *hormatly* myhman,

edepli çaga, miweli agaç, güýçli adam, suwly ýap, kitaply oglan we ş.m.); -syz, -siz (suwsuz ýap, tutawaçsyz gapy, duzsuz nahar, gelşiksiz köýnek, ýolsuz-ýodasyz ýer we ş.m.); -lyk, -lik, -luk, -lük (ýazlyk bugdaý, satlyk mata, iýmlik дәne, otluk meýdan, gumluk ýer, ýolluk haryt, güýzlük bugdaý we ş.m.); -ky, -ki (agşamky toý, gýşky synag, ertirki iş, ilerki oba, çetki öý, ortaky tam we ş.m.); -daky, -däki (gumdaky ojar, golaýdaky tokaý, deňizdäki balyk, gökdäki dileg, obadaky garyndaş, ýoldaky waka we ş.m.); -lak, -lek (murtlak ýigit, burunlak adam, eginlek pälwan, süňklek mal we ş.m.); -daş, -deş (süýtdaş dogan, pikirdeş adam, ýürekdeş zenan, syrdaş dost we ş.m.); -yk, -ik (ýanyk çörek, deşik bedre, ownuk pul, döwür pil we ş.m.); -ak, -ek, -k (gorkak adam, ürkek mal, süsek goç, agsak towşan, ýumşak düşek we ş.m.); -gyr, -gir, -gur, -gür (algyr laçyn, gitgir ýorga, kesgir dil, duýgur adam, ötgür pyçak we ş.m.); -ançak, -ençek, -çak, -çek (typançak ýer, ýylmançak ýer, sürçek ýol, güberçek çiş we ş.m.); -agan, -egen (ýatagan oglan, gaçagan mal, depegen eşek, üýregen it we ş.m.); -gyn, -gin, -gun, -gün gyzgyn çay, kesgin şemal, doýgun reňk, gülgün boýag we ş.m.); -jaň, -jeň (namysjaň adam, zeyrenjeň aýal, öwünjeň oglan we ş.m.).

Häzirki türkmen dilinde alynma sözleriň düzümi bilen geçen *-keş* (jepakeş daýhan); *-dar* (algydar adam, bergidar goňşy); *-kär, -gür* (günäkär adam, hilegär tilki); *-bi* (bikanun iş, bigünä adam, bigadyr kişi); *-nä* (nätanyş myhman, näbelli iş, näbelet ýolagçy); *-bet* (betnebis kişi, betnyşan maýmyn) ýaly alynma sypat ýasaýjy goşulmalar hem ulanylýar.

Sypatlaryň sintaktik ýol bilen ýasalyşy. Muňa *goşma, tirkeş, gaýtalanýan, düzümlü* sypatlar degişlidir.

1. Goşma sypatlar. Bular birden artyk özbaşdak sözden emele gelip, bitewi bir basym bilen aýdylyp, predmetiň, zadyň, hadysanyň haýsy-da bolsa bir hilini, alamatyny aňladýarlar. Goşma sypatlary hasyl edýän sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigi, olaryň özara many we grammatik gatnaşygy boýunça toparlara bölünýär:

1) goşma sypatlaryň düzümi dürli söz toparyndan bolup bilýär: **at+at** (*guşgursak bugdaý, agajet ýigit*); **sypat+at** (*çalajan guş, doňýürek hossar, dokmäde adam, açgöz möjek*); **sypat+sypat** (*alagury ot, alayaşyl meýdan, alagaraňky gije*); **san+at** (*dörtgoşma bilezik, dörtgyraň palas, ýekegöz döw, altyganat öý*).

2) goşma sypatlaryň biri düýp, beýlekisi goşulmaly gelen sözlerden bolýar: **at+ortak işlik** (*zähmetsöýer aýal, irbişer pomidor, ilhalar ýolbaşçy, işýakmaz adam*); **at+degişlilik goşulma+sypat** (*ruhobelent talyp, içigara adam, şähdaçyk aýal*).

2. Tirkeş sypatlar. Deňhukukly iki sözden hasyl bolan sypatlara **tirkeş sypatlar** diýilýär. Ol predmetleriň, zatlaryň, düşüňjeleriň bel-libir alamatyny, hilini aňladýar we özbaşdak basym bilen aýdylýar. Tirkeş sypatlar ikisi-de özbaşdak manyly (*akyllý-başly ýaşuly, uly-kiki depeler, edep-ekramly ýigit*); biri özbaşdak manyly, beýlekisi many aňlatmaýan (*hapa-haşal ot, bölek-büçek mata, gaty-guty nan*) ýa-da ikisi-de many aňlatmaýan (*oduk-buduk zat, ojuk-bujuk iş, holpy-solpy köýnek*) sözleriň tirkeşip gelmegi arkaly ýasalýarlar.

3. Gaýtalanýan sypatlar. Bir sözün iki gezek gaýtalanmagy bilen hasyl bolan sypatlar manyny güýçlendirmek, köplük, modal many öwürşegini aňlatmak üçin ulanylýar: **aňňat-aňňat** gum depeleri, **läheň-läheň** dag daşlary, **iri-iri** däneler, **täze-täze** obalar, **uzyn-uzyn** derekler we ş.m.

4. Düzümlü sypatlar. Iki ýa-da ondan köp söz arkaly emele gelen sypatlara **düzümlü sypatlar** diýilýär: *gara dor* at, *ýasy gök saply pyçak, dört adamlyk motorly gaýyk, saçy uzyn gyz, başdan sowma jogap, iňneden çykma täze don, demirdonly* Görögly. Türkmen dilinde bularyň *badam gabak, ýuka dodak, pisse dahan, şirin zyban* ýaly many taýdan bitewüleşen görnüşleri-de ulanylýar.

Sypatlaryň leksika-semantik ýol bilen ýasalýşy. Muňa ortak, hal işlikleriň we iş atlarynyň käbir şekillerindäki (**-ar, -er, -mys, -miş, -dyk, -dik, -a, -e, -ma, -me, -mak, -mek**) leksika-semantik ýol bilen geçýän sözler (*görer* (göz), *akar* (suw); *okumyş* (adam), *dolmuş* (adam); *köpbilmiş* (adam); *dogduk* (oba), *damdyk* (gan), *islendik* (me-sele); *goşa* (ýaz), *aşa* (öwünjeň), *öte* (geplemsek); *gyzma* (adam), *düýrme* (gylyç); *üýşmek* (ot), *düýrmek* (mata) degişlidir.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sypatlar söz ýasalýşyň haýsy ýollary arkaly ýasalýar?
2. Sypatlar haýsy söz toparlaryndan ýasalyp bilýär?
3. Sypatlarda atlaşmanyň ýüze çykyşyny düşündiriň.
4. Grammatik şekilleriň leksikalaşmagy bilen emele gelen sypatlara mysallar tapyň.

Sazlaşyk

Garagumuň ürgün çägelikleriniň altynsow öwüşgini, başyny göge direýän beýik daglaryň şekilleri, gül-gülälekli, ýaşyl dona bürenen ýaýlalaryň üstünden öwürýän salkyn şemallar, bahar çigildemleriniň al reňkleri we gojaman çynarlaryň ýaşyl ýapraklarynyň şowurdysy janly tebigatyň ajaýyp görnüşi bolup, ol ynsanyň göwnüni göterýär.

Garagum sährasy, Köpetdag, Köýtendag, Sumbar dereleri... asyrlarboýy emele gelen ajaýyp ekoulgam, dünýäniň tebigy landşaftynyň aýrylmaz we möhüm bölegi hasaplanýar.

Şunuň ýaly täsin görnüşler türkmen gelin-gyzlarynyň milli şaý-seplerinde öz beýanyny tapypdyr. Bu ýagdaýy synlanyňda, adaty bolmadyk görnüşleriň we simwoliki şekilleriň dünýäsine alyp barýan syrlyra aralaşýarsyň. Bularyň ählisi köpsanly zergärçilik eserleri bilen sazlaşykly utgaşyp, bir bitewüligi düzüp, türkmen halkynyň ruhy dünýäsi bilen tebigatynyň sazlaşygyny emele getirýär («*Türkmen dünýäsi*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden ýasama sypatlary tapyň we olaryň ýasalýş ýollaryny kesgitläň.
3. Tekstiň ikinji abzasyny doly morfologik derňew ediň.
4. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

37-nji gönükmä. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Älem içre at gezer» eserinden alnan sözlemleri depderiňize ýazyň, sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Asman bilen Zemini birleşdirýän ýagşyň astynda durup, ol öz boý-syratynyň ösüp gidip barýanyny duýdy. Häzir onuň ýalaňaç aýaklary ýeriň üstünde mäkäm durup, öz köklerini ýere urýan ýalydy. Bu wagt ol özüni ýer bilen göge birleşdirýän belent, syrdam we kuwwatly daragt ýaly duýýardy. Ýagşa süllümbaý ezilen ýuka köýnegi onuň sypatyny köküni ýere uran, depesini göge dirän daragta hasam çalymdaş edýärdi. Häzir ol aýaklaryny ýere diräp, elleri bilen bolsa asmany saklap duran Atlanta meňzeýärdi.

38-nji gönükme. Dürli söz toparlaryndan ýasalan sypatlardan 15 sanysyny ýazyň.

39-njy gönükme. Sypatlaryň aýyklaýan sözlerini getiriň.

Ajy, turşy, gymyzy, çal, düýnki, gijeki, owadan, görmegeý, ýaş, garry, sypaýy, gudratly, gyzykly, semiz, zehinli, bulutly, ýagynly, gybatçyl, söýgüli, işeňňir, ýürekdeş, çalasyn.

40-njy gönükme. Nakyllaryň we atalar sözleriniň dowamyny ýazyň.

Donuň täzesi,

Ulynyň aýdanyny etmedik, ...

Gury sözden ...

Bidöwletin çagasy....

Bal süýji,

Bilegi ýogyn birini ýykar,...

Süýji-süýji iýmäniň, ...

Boýy uzynyň, ...

Kyýamat günü...

Miweli agajyň

Ýatda saklaň!

a) Pars dilinden geçen **bi-, nü-, bet-** ýaly prefiksler sypat ýasamaga gatnaşýar.

b) Rus dilindäki otnositel sypat ýasaýjy **-çeskiý, -çnyý** goşulmalar taşlanylyp, türkmen dilinde **-k** getirilmek bilen söz ýasalýar: *antik, demokratik, psihologik*.

Ýumuş: Çeper eserden içinde sypatlaryň ýasalýşynyň her ýoluna degişli mysal bolan 5 sany sözlemi tapyp ýazyň.

Sypat derejeleri

Sypatlaryň manysynda hiliň, alamatyň dürli-dürli görnüşini aňladýan şekiller toplumyna **sypat derejeleri** diýilýär we olar: düýp, artyklyk, kemlik, deňeşdirmе, subýektiv baha berme ýaly derejelere bölünýär:

1. Düýp dereje. Dereje goşulmasyny kabul etmedik asyl ýa-da ýasama sypatlaryň ählisine **düýp dereje** diýilýär: *uly köçe, süýji maňyz, agyr daş, akylly adam, duzsuz nahar* we ş.m.

2. Artyklyk dereje. Düýp derejedäki sypatlara garanda, onda hiliň artykdygy, güýçlüdigi we ş.m. aňladylyr. Ol: a) sözün birinji bogny ýa-da onuň birinji çekimlisine çenli bölegi gaýtalanyp, gaýtalanýan bogny tamamlan çekimsiz derek **m, p, s** sesleriniň biriniň getirilmegi: *ap-ak* mata, *göm-gök* sogan, *bes-belli* adam, *tup-turşy* gatyk we ş.m.; b) sözün öňünden *çuw, şar, hüýt, iň, juda, örän, gaty, biçak, iňňän...* ýaly güýçlendirmegi aňladýan modal sözleriň getirilmegi: *çuw ak* mata, *şar gara* ýüň, *iň owadan* jaý, *juda gyzykly* kitap, *örän gowy* adam, *biçak uly* bina, *iňňän owadan* haly we ş.m. bilen ýasalýar.

3. Kemlik dereje. Düýp derejedäki sypatlara garanda, hiliň kemdigini aňladýar. Sypatlaryň kemlik derejesi hil, reňk, tagam, şekil, mukdar, göwrüm, gylyk-häsiýet aňladýan sypatlaryň yzyna aşakdaky ýaly goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýar: a) reňk aňladýan sözlere **-ymtyl, -imtil, -umtyl, -ümtil, -mtyl, -mtil** (*agymtyl* köýnek, *gyzlymtyl* reňk, *goňrumtyl* galam, *gögümtil* käse, *garamtyl* mata, *sarymtyl* gül we ş.m.); b) **-gylt** (*gyzgylt* mata, *sargylt* sapak we ş.m.); c) **-sow, -sowult** (*aksow* mata, *aksowult* mata, *göksowult* asman we ş.m.); d) **-ymtyk, -imtik, -umtyk, -ümtik, -mtyk, -mtik** (*sarymtyk* erik, *çalymtyk* mata, *turşumtyk* gatyk, *süýjümtik* gawun, *gögümtik* mata, *ajymtyk* tagam, *irimtik* tikin we ş.m.); e) **-rak, -räk** (*agrak* sapak, *gögräk* mata, *gaharjaňrak* ýigit, *zehinliräk* çaga, *ulurak* jaý, *suwlurak* ýap, *işliräk* adam we ş.m.).

4. Deňeşirme dereje. Bu derejede iki sany zadyň, düşüňjäniň we başga-da şuna meňzeşleriň bellibir alamatynyň deňeşdirilmegi bilen artyk ýa-da kemdigi, güýçli ýa-da pesdigi, uly ýa-da kiçidigi ýüze çykarylýar: gawun zamçadan *süýjüräk*, Köwata Baharlydan *daşrak*, şetdaly erikden *ulurak*, ülje alçadan *kiçiräk* we ş.m.

Syptlaryň deňeşdirme derejesini hasyl etmekde **-rak, -räk** goşulmasy giňden ulanylýar. Munda: a) deňeşdirilýän zat çykyş, deňeşýän zat baş düşümde gelýär: Bal *süýji*, baldany bala *süýji* (*Nakyl*). Jandan *eziz* ene-ata. Gyzyldan *gymmatly* golýazma; b) deňeşdirme *garanyňda, seredeniňde, görä* ýaly sözsoňularyň kömegi bilen aňladylanda, deňeşdirilýän zat baş, deňeşýän zat hem ýöneliş düşümde gelýär: Aşgabat Mara *garanyňda uly. Agasy inisine garanyňda ze-*

hinli. Görogly Kösä garanynda haybatly. Aman Merede garanynda dilewar we ş.m.; ç) -rak, -räk goşulmasynyň üsti bilen düýp derejede gelen söze häsiýetli hil, häsiýet, tagam, möçber, göwrüm, aralyk, daşlyk, giňişlik we ş.m. aňladylar. Sypatyň manysyndaky hil, häsiýet, gylyk, mukdar, ölçeg, tagam, göwrüm we ş.m. başga zatlar bilen deňeşdirmesasynda belli bolýar: *giňräk* jaý, *ulurak* ýol, *kiçiräk* köçe, *ýakynrak* oba, *daşrak* şäher, *agyrrak* daş, *ýeňilräk* iş, *ýyrtygrak* eşik, *bitinräk* gap, *uzynrak* ýüp, *gysgarak* adam, *turşurak* gatyk, *gyzgynrak* nahar, *sowugrak* süýt, *eginlegräk* pälwan, *owadanrak* mata, *sypaýyrak* myhman, *höwesegräk* adam we ş.m.

5. Sypatlaryň subýektiw baha berme derejesi. Sözleýjiniň garaýşyny aňladýan şekillere sypatlaryň *subýektiw baha berme derejesi* diýilýär. Bu derejäni ýasaýjy ýörite goşulmalary kabul eden sypatlaryň manysy sözleýjiniň hormatyny, sylagyny, kiçeltme bilen garaýşyny, dürli-dürli emosional gatnaşygyny we başga-da ş.m. aňladýar. Başgaça aýdylanda, sypatyň aňladýan düşünjesine her hili many öwürşinliligini siňdirýär. Bu dereje: a) *-ja, -je* goşulmasy goşulan sypatlaryň manysy hormat, söýgüliklik, mähirlilik many ýokundylaryny bildirýär: *garryja* ene, *akyllyja* çaga, *akja* mata, *egrije* taýak, *tokgaja* oğlan, *görmegeýje* ýigit we ş.m.; b) *-jyk, -jik* goşulmasy goşulan sypatyň manysy sözleýjiniň garaýşyny görkezýär: *ýumşajyk* ýassyk, *togalajyk* ýumak, *inçejik* ýüp, *kiçijik* oğlan, *gysgajyk* hekaýa we ş.m.; ç) *-jak, -jek* goşulmasy-da, *-jyk, -jik* ýaly goşulan sypatynyň manysyna sözleýjiniň emosional garaýşyny berýär.

Bellik: Eger *-jak, -jek* ahyry *k* sesine gutaran sypatlara goşulsa, onda ol ses düşürilýär: *mysyjak* çörek, *sowujak* suw, *näzijek* çaga, *ýyrtyjak* don we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sypat derejesi diýlip nämä aýdylýar?
2. Sypat derejeleri nämä görä kesgitlenýär?
3. Sypat derejeleriniň ýasalşyny düşündiriň.
4. *-rak, -räk* goşulmasynyň hyzmatyny düşündiriň.

Guragrak gelen ýylyň her günü harasat bilen geçýärdi. Dyrnaklary gan öýen guşlaryň jakgyldysy bilen ýüzi küljeren ýapraklary solgunrak baglardaky jyzlanlaryň sesleri goşulyp, tukatlyk basan obanyň içinde ýaňlanýardy. Agşamlaryna has dymyk hem örän petiş bolýardy. Gijeler çybyndyr peşeleriň üznüksiz inňildisi ýatanokdy. At gaçyrylmazyndan birnäçe gün öň şeýle dymyljak gijeleriň birinde şu köneje howludan göýä tümüň içinden çykýan ýaly bolup tukat aýdym sesi çalarak eşidilýärdi.

Öwezmyrat batyr ýetmiş ýaşlar töweregindäki irimtik süňklegräk bir adamdy. Onuň köpüsi agaran gürgümek sakgaly bilen daşy gabsalan tegelegräk ýüzündäki gasynlar, nähili-de bolsa gadym eýýamdan bäri baslygyp ýatan syrlerden habar berýärdi.

Öwezmyrat batyr bir kiçik ýşkyň yzyna düşüp, öz ýanyndan göwnüni awlap, ýüregindäki gussalaryň üstüni basmagy adat edinipdi. Ol bu agşamam öz ýanyndan süýjüje duýgulara imrinip, göwni birneme rahatlyk tapynypdy. Gök çäýiň başynda ýanbaşlap, çalaja hiňlenmäge başlapdy. Köneräk derwezeden girip gelen ýaş ýigit Öwezmyrat batyryň örän gamgyn hiňňildisine päsgel bermejek bolýan dek, sessiz-üýnsüz onuň gapdalyna geçip oturdy. Ol Öwezmyrat batyryň aýdymyna gulak asyp oturan ýaly görünse-de, onda nähilidir bir galagoplygyň, howsalaly tukatlygyň bardygy bildirýärdi (*A.Gowşudow*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden sypat derejelerini tapyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.
3. Sypatyň artyklyk derejesiniň ýasalyşyny düşündiriň.
4. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.

41-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemleri depderiňize ýazyň, dereje goşulmalaryny kabul eden sypatlaryň aşagyny çyzyň.

Guzy nirä ýitirim bolduka? Mymyjak tüýljuje, bikanagat garagol. Uly sürüden gaçgaklap, aýry, ýeke otlamany halaýardy. Süller gururak baldaklardan burnuny sowup geçýärdi, terje, owadanja otlaryň süýjüsinden-süýjüsini saýlap, saryja gülüni çürtüp iýýärdi.

Giň jar. Ulurak sil gelende, dolup-daşyp, kenarlaryny zarply süsňäp akýan ümürli derýa. Güneşli säher ýagtysynda tutugsy ýalpyldaşýan äpet harsaňlar derýanyň şol porhanlygynyň şaýatlary. Dagdan şaglap gaýdýan uly sil gelende, şu äpet harsaňlary öz ýolunda taşlap gidipdir. Gum-gukluk. Gymyldy göze ilmeýärdi. Aýdogdy öz gözüne ynanmaýan ýaly, iri-iri harsaňlary birin-birin synlaýardy (*N. Jumaýew*).

42-nji gönükmä. Sypat derejelerini anyklaň.

Ak gül, sap-sary gawun, örän yssy howa, gaty gyzgyn nahar, çym-gyzyl reňk, deňizden kiçi, itden beýik, atdan pes, baldan süýji, gökje güljagaz, ulurak ýol, turşumtylja alma, ajymtyk tagam, gyzylyt mata, aksowult ýaglyk, iň beýik dag, hüýt gara reňk, çuw ak saç, çog gyzyl kekeçli horaz.

43-nji gönükmä. Matallardan sypatlary tapyň we olarda ulanylýan dereje goşulmalaryny kesgitläň.

Agyl doly akja guzy,
Ertir tursam, ýokja guzy.
(zʰpɪʎʰ)

Bir alaja ýüpüm bar,
Nirä uzatsam ýetýär.
(zʰɔɔ)

Gysgajyk boýluja,
Daşy donluja.
(ɪʎʎɪʂ)

44-nji gönükmä. İçinde sypat derejeleri bolan 5 sany ýaňyltmaç tapyň we olary çalt, dogry aýtmaga synanyşyň.

Ýatda saklaň!

Agrak, gögräk, gowurak, beýigräk, daşrak, süýjüräk, belend-räk, iriräk, gyzylymtygrak ýaly ýazylýar.

Ýumuş: Mollanepesiň «*Kiçgine*» goşgusyny ýatdan öwreniň. Onda ulanylan sypatlary morfologik taýdan derňäň.

Sypatlaryň many toparlary

Sypatlar reňk, tagam, hil, alamat, ýagdaý, gylyk-häsiýet, endik, daşky görnüş, möçber, ölçeg, göwrüm, orun, ugur, wagt, barlyk we ýokluk, meňzeşlik we ugurdaşlyk ýaly manylary aňladýar.

1. Reňk aňladýan sypatlar. Bu topara adamyň görüş duýgusynyň täsiri netijesinde döran sypatlar degişlidir. Bular özara: a) zatlaryň reňkini bildirip, *nähili?*, *nätüýsli?* diýen soraga jogap bolýan sypatlar: *ak* köýnek, *gök* asman, *gyzyl* galam, *ýaşyl* baýdak, *mele* toprak, *agymtyl* diwar, *gyzlymtygrak* mahmal, *sarala* köýnek, *bugdaýreňk* ýüz, *al-ýaşyl* meýdan, *gyzyl-gyzyl* horazlar we ş.m.; b) haýwanlaryň, janly-jandarlaryň reňkini bildirýän sypatlara bölünýär. Olaryň birnäçesi haýwanlaryň diňe bellibir görnüşini, käbiri ähli haýwanlara mahsus reňki bildirýärler: *dor* at, *demirgyr* bedew, *garador* at, *al* ýorga, *boz* towşan, *ala* sygyr, *goňur* it, *çal* möjek we ş.m. toparlara bölünýär.

2. Tagam aňladýan sypatlar. Bu topara sypat derejesiniň goşulmasyny kabul eden we etmedik asyl hem ýasama sypatlar degişli bolup, ol iýlip-içilýän zatlaryň her haýsynyň özüne mahsus tagamyny aňladýar. Olar *nähili?*, *neneňsi?*, *nätüýsli?* diýen soraglara jogap bolýar: *süýji* gawun, *ajy* burç, *şor* suw, *duzly* nahar, *tagamly* nahar, *turşy* gatyk, *süýjümtik* alma, *burçluja* unaş we ş.m.

3. Hil, alamat, ýagdaý aňladýan sypatlar. Şu hili sypatlar zatlaryň daş görnüşini we hyýaly düşüňjeleriň hilini, alamatyny görkezýär. Olar: a) zatlaryň daşky görnüşlerini, hilini, alamatyny (*ýalpyldawuk* maşyn, *nagyşly* derweze); b) zatlaryň daşky görnüşini, hil taýdan kemçiligini, ýetmezçiligini... (*ýyrtyk* içmek, *döwük* çäýnek-käse, *ýyrtyk* keçe); c) tebigat hadysalaryň hilini, alamatyny (*petiş* howa, *çygly* ýer, *sowujak* şemal, *sergin* şemal); d) hyýaly düşüňjelere mahsus hili, alamaty (*kyn* iş, *gyzykly* kitap, *aňsat* mesele; *ajaýyp* howa, *gözel* durmuş, *ýalan* gep, *boş* hyýal, *gyzykly* wakalar,); aňladýan sypatlar diýen toparlara bölünýär. Rus dilinden we rus diliniň üsti bilen beýleki dillerden geçen sypatlar zadyň, düşüňjäniň, hadysanyň nämä degişlidigini, haýsy zada dahyllydygyny (*diplomatik* gepleşik, *himiki* hadysa, *fundamental* iş) aňladýar.

4. Gylyk-häsiýeti, endigi, daşky görnüşini bildirýän sypatlar. Bular adamyň gylyk-häsiýetini we haýwanlara mahsus aýratynlyklary görkezýär:

1. Adamlara mahsus gylyk-häsiýeti, daşky görnüşi bildirýän sypatlar: a) adama degişli gylyk-häsiýeti (*batyr ýigit, alçak adam, düşbi gyz, akmak adam, bahyl wezir, akylly aýal, biwepa ýigit, biedep kişi, gybatkeş adam*); b) daşky görnüşi (*semiz adam, murtlak ýigit, çişik gabak, galyň dodak, harry gulak, ýasy yüz*); c) adamlara mahsus akyl we fiziki ýetmezçiligi (*däli aýal, samsyk oylan, gotur adam, gözi şully zaňnar, kel gyz*); d) adamda döreýän wagtlaýyn ýagdaýy, ruhy halaty, içki duýgyny (*göçgünli halat, naýynjar görnüş, salyk yüz, sulhy düşük adam, joşgunly ýürek, gamaşyk yüz, şadyýan görnüş*) bildirýär.

2. Haýwanlara häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar: a) haýwanlara mahsus endigi we beýleki aýratynlyklary (*ýüwrük alaşa, çapagan bedew, ýalta öküz, gezersiz ýaby, çaman ördek, ýyndam at*); b) haýwanlaryň we janly-jandarlaryň fiziki ýetmezçiligini, daşky görnüşlerini (*gotur eşek, maýyp alaşa, şahlak goç, agsak it*); c) haýwanlaryň görnüşini, tohumyny (*kürti goýun, gazaky ýaby*) bildirýär.

5. Möçber, ölçeg, göwrüm aňladýan sypatlarda jülge, giň ýap, çün guýy we ş.m. Olar biri-birine garşylykly manylary hem aňladýarlar: *uly-kiçi* kitaplar, *beyik-pes* depeler, *giň-dar* jülgeler, *uzyn-gysga* köçeler, *çuň-ýalpak* köller we ş.m.

6. Zatlaryň, düşünjeleriň ornuny, ugruny görkezýän sypatlar. Bu topardaky sypatlar zatlaryň, düşünjeleriň ornuny, ugruny aňladyp, *haýsy?* diýlen soraga jogap bolýar. Bulara **-ky, -ki we -daky, -däki** goşulmalary goşulyp ýasalan sypatlar degişlidirler: *ortaky* öý, *gaýraky* oba, *içki* tam, *golaýdaky* dükan, *uzakdaky* minara we ş.m.

7. Wagt aňladýan sypatlar. Bular zatlaryň we düşünjeleriň wagt bilen baglanyşykly aýratynlyklaryny görkezýär. Olar asyl manysyndan wagt bildirýän sözlere **-ky, -ki, -lyk, -lik** goşulmalaryň goşulmagy netijesinde hasyl bolýarlar: *gyşky* geým, *başky* ýagdaý, *tomusky* kurs, *düýnki* myhmanlar, *giçki* habarlar, *ýazlyk* bugdaý, *güýz-lük* ekin we ş.m.

8. Barlyk we ýokluk görkezýän sypatlar. Bu topara *nähili?*, *haýsy?* diýen soraglara jogap bolýan ýasama sypatlar degişlidir. Olar: a) barlyk we köplük düşüncesini (*çaýly* käse, *ýagly* nahar, *çygly* ýer, *suwly* küý-

ze, *nemli* ösümlük, *otluk* meýdan, *güllük* baýyr, *çöllük* ýer); b) **-syz, -siz** goşulmasy bilen ýasalyp, ýoklugy (*bulutsyz* asman, *eýesiz* mallar, *çoluksyz* süri, *agaçsyz* ýer, *eýesiz* haryt, *derwezesiz* gala) aňladýan sypatlardyr.

9. Meñzeşligi we ugurdaşlygy aňladýan sypatlar. Bu topara degişli sypatlar bir zat bilen başga bir zadyň, bir adam bilen başga bir adamyň içki häsiýet, daşky görnüş, pikir taýdan meñzeşligini, raýdaşlygyny, bellibir zatda, orun we wagt babatynda ugurdaşlygyny görkezýär: *ýaşdaş* dost, *ugurdaş* ýoldaş, *pikirdeş* ýigit, *döwürdeş* adam, *ýürekdeş* zenan we ş.m.

Ýatda saklaň!

Sypatlar sintaktik hyzmaty taýýndan sözlemde eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç, bolup gelýärler. Olar düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny diňe atlaşan halatlarynda kabul edýärler.

Soraglar we ýumuş:

1. Sypatlar nähili manylary aňladýar?
2. Reňk aňladýan sypatlaryň ulanylyşy barada aýdyp beriň.
3. Adamlara mahsus gylyk-häsiýeti, daşky görnüşi bildirýän sypatlar haýsylar?
4. Haýwanlaryň häsiýetli aýratynlyklary görkezýän sypatlar haýsylar?

Türkmen bedewi özüniň ýyndamlygy we gözelligi bilen dünýä meşhurdyr. Örän irki döwürlerden bäri türkmeniň durmuşynda bedew ýetişdirmäge, seýisçilige uly ähmiýet berlipdir. Şol sebäpden türkmenler ajaýyp ahalteke bedewleriniň arassa tohumlaryny ösdürip ýetişdirmegiň kämil usullaryny işläp düzüpdirlir we saýlama, arassa ganly bedewleri ýetişdiripdirler. Bu käri nesilden-nesle geçiripdirler. Seýisçilikde atyň ýyndamlygy, daş keşbi, gözelligi, reňki, gylyk-häsiýeti we beýleki aýratynlyklary möhüm bolupdyr.

Has owadan we iň gowy, ýyndam tohum atlar alamatlary boýunça boýny uzyn, inçe injikli we owadan keşpli, gözleri ala, gulaklary uzyn bolýar. Halk arasynda beýle ata «gamyşgulak» bedew diýilýär. Onuň iki gulagynyň arasy giň, dişleri hem ak, ownukdan ýygy bolýar. Şeýle atlaryň maňlaýy tüňňi, boýny, guýrugy uzyn, gözleri alma şekilli bolup, ýagyrnysy gysga we giň, ýagny omzy dykyzdyr («*Bedew*»).

Ýumuş: Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden *gamyşgulak*, *omuz*, *injik* sözleriniň manysyny tapyň.

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden sypatlary tapyň we olaryň manysyny düşündiriň.
3. Tekstdе ulanylan modal sözleriň hyzmatyny kesgitläň.
4. Tekstiň birinji, ikinji sözlemlerini morfologik derňew ediň.

45-nji gönükmе. Goşgyny labyzly okaň. Ondan sypatlary tapyň.

Awçy, atma jereni!
Onda uly arzuw bar.
Intizar ol, gör, ony,
Ol kanala garaşýar.
Gör, injigi inçejik,
Suw diýip köp ýörmekden.
Mahrum etjek sen niçik
Ony kanal görmekden?
Sanalgyja gün galdy
Arzuwyna ýeterne.
Kanal çöle ýol saldy,
Gelýär jerenleň ýerne.
Awçy, atma jereni!
Onda gowy arzuw bar.
Gowy arzuwy seni
Etsin oňa rehimdar!

R. Seyidow

46-njy gönükmе. Sypatlary derňäň, olaryň ýasalys we ulanylys aýratynlyklaryny düşündiriň.

Bu dünýä maly diýp geçmäň ýagşydan,
Ýyrak otur muhabbetsiz kişiden,
Betlagam ýoldaşdan, ýaman goňşudan,
Ýuwaşja aýrylyp, gaçan ýagşydyr.

Zelili

47-nji gönükmе. Teksti doly däl morfologik derňew ediň.

Eziz Watanymyzyň ähli ugurlar boýunça gülläp-ösmegi üçin giň möçberli, döwlet ähmiýetli işler amala aşyrylýar. Bu babat-

da tebigy baýlyklarymyzyň, şol sanda gazylyp alynýan mineral çig mallarymyzyň senagat taýdan özleşdirilmegine uly ähmiýet berilýär.

Garabogaz aýlagynda beýikligi 2 metr, ini 90 metr töweregi bolan şarlawuk emele gelýär. Bu tebigatda ýeke-täk deňiz şarlawugydyr. Deňiz suwy bogaz boýunça birsyhly asuda akýar we çöldäki derýa meňzeyär. Onuň gök-ýaşyl we duzly, halk içinde aýdylyşy ýaly, aýy suwy bar. Bu şerebeli suwlar Garabogaz aýlagyna indi üznüksiz akyp dur («*Diýar*» žurnaly).

48-nji gönükme. İçinde sypatlar bolan 10 sany nakyl ýazyň we ondaky sypatlary düşündiriň.

Ýatda saklaň!

Şully, syrdam ýaly sözler diňe adamy, *ýorga, depegen, süsügen* ýaly sypatlar diňe haýwanlary sypatlandyrmak üçin ulanylýar.

Ýumuş: Düýeleriň we atlaryň reňkini aňladýan sypatlary tapyp, depderiňize ýazyň.

SANLAR

Predmetleriň, zatlaryň, düşünjeleriň sanyny, mukdaryny, olaryň sanalmadaky tertibini görkezýän sözlere **sanlar** diýilýär. Sanlar *näçe?, näçenji?* ýaly soraglara jogap bolýar: *üç, ýedi, on, ýigrimi baş, altmyş, başinji (synp), dördünji (gün), üçünji (aý)*.

Türkmen dilinde sanlar az sanly bolsalar-da, olar tükeniksiz mukdary aňladýarlar. Olar: *bir, iki, üç, dört, baş, alty, ýedi, sekiz, dokuz, on, ýigrimi, otuz, kyrk, elli, altmyş, ýetmiş, segsen, togsan, ýüz, müň* ýaly jemi ýigrimi sözden ybaratdyr.

Sanlar beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýarlar, emma sanlardan başga sözler ýasalýarlar. *Birden* (hal), *biri* (çalyşma); *ikilik, başatar, Ýedigen, Başım* (at).

Sanlaryň diňe özlerine degişli bolan goşulmalary bar. Mysal üçin, **-njy, -nji, -ynjy, -inji, -unjy, -ünji** goşulmalary diňe sanlara we *ilki* sözüne goşulyp, başga sözler bilen ulanylmaýarlar: *altynjy, onunjy, on ýedinji*.

Sanlar ady aýyklar, predmetiň mukdaryny bildirip gelende üýtgemeyärler. Mysal üçin, *baş* galam, *baş* galamyň, *baş* galamda we ş.m. Eger atlaşyp gelseler, onda atlar ýaly üýtgediji we şekil ýasaýjy

goşulmalary kabul edýärler. Meselem: *iki, ikiniň, ikä, ikini, ikide, ikiden; alty, altynyň, alta, altyny, altyda, altydan; on, onuň, ona, ony, onda, ondan; dokuzym, dokuzyň, dokuzy, üçünjisi, üçünjimiz, üçünjiňiz, üçünjisi; altynjylar (geldiler), ýigrimi altylaryň (edermenligi) we ş.m.*

Sanlar aňladýan manylaryna we sözlemde ulanylyşyna baglylykda sözlemiň dürli agzalary bolup bilýärler.

Sanlar, esasan, atlary aýyklar gelyärler. Şonda sanlar sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelyärler. Mysal üçin, *bäş oğlan, ýedinji mekdep*. Olar atlaşanlarynda öz sintaktik hyzmatyny giňeldip, sözlemiň beýleki agzalary hem bolup bilýär. Altyny (*näçäni?, nämäni?*) ikä bölmek bolýar. Birden (*näçeden?, nämäden?*) ikini aýryp bolmaýar. Ýüz (*ýaşa!*). Müň gezek (*gaýtala!*).

Sanlar gurluşy boýunça **sada** (*bir; ikinji, on, kyrkynjy*), **goşma** (*on bäş, iki ýüz altmyş bäş, dört müň alty ýüz elli ýedi*), **tirkeş** (*alty-ýedi, bäş-alty müň, on-on bäş, elli-altmyş, bäş-üç*) sanlar diýen toparlara bölünýär.

Bellik: Ýüzlüklerde, müňlüklerde we ondan ýokary sanlarda ilki olaryň mukdary görkezilip, soň onuň ady aýdylýar: *dört ýüz (400); alty müň (6000); iki ýüz on ýedi müň alty ýüz segsen bäş (217685); üç ýüz elli bäş million (355000000), ýedi ýüz on sekiz müň sekiz ýüz ýigrimi dokuz (718829) we ş.m.*

Bir sözi ýüz we müň sanlaryň mukdaryny görkezende, olaryň önünden kä getirilip, käte galdyrylyp ulanylýar. Ýöne bu sanlaryň manysyna täsir etmeýär. Mysal üçin, *bir ýüz altmyş – ýüz altmyş; bir müň alty ýüz on dört – müň alty ýüz on dört* we ş.m.

Goşulmalar goşma sanlaryň in soňkusyna goşulýar. Mysal üçin, *dört ýüz kyrk dördi on bire bölmeli, üç ýüz elli altydan iki ýüz on başi aýyrmaly* we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. San diýlip nämä aýdylýar?
2. Sanlaryň özboluşly leksika-grammatik aýratynlygyny aýdyp beriň.
3. Sanlar gurluşy boýunça haýsy toparlara bölünýär?
4. *Altmyş, ýetmiş, segsen, togsan* ýaly onluklary emele getirýän sözleriň köküni tapyň.

Altyndepe

Altyndepede geçirilen arheologiýa gazuw-agtaryş işleri maddy we ruhy gymmatlyklardan başga-da, gadymy adamlaryň fiziki keşbi we ömri barada maglumatlar berýär.

Tapylan adam süňk galyndylaryna görä, 4-5 müň ýyl mundan ozal Altyndepede ýaşan ilatyň 2/3 essesi 35 ýaşyna ýetmän ölüpdir. Çaga ölümi juda köp bolupdyr. 60-70 ýaşyna ýeten adamlar gaty seýrek bolupdyr. Antropologlaryň maglumatlaryna görä, Altyndepede 5 müň töweregi ilat ýaşan, olaryň ömrüniň ortaça uzaklygy 23 ýaş töweregi bolupdyr. Adamlaryň aglabasy uzyn boýly bolupdyr. Ilat eýýäm altyn, kümüşden ussatlyk bilen her hili zatlar ýasapdyr. Altyndepede Hindistanda, Pakistanda, Mesopotamiýada öndürilen zatlaryň tapylmagy, ilatyň şu döwletler bilen gatnaşykly bolandygyna şaýatlyk edýär.

Biziň eýýamymyzdan öňki II müň ýyllygyň ortalarynda dünýäniň gadymy siwilizasiýasy bolan Altyndepede ýaşayyş birden kesilipdir. Şäher öz ugruna taşlanypdyr, ybadathana boşap galypdyr, senetçilik we sungat pese düşüpdür. Şol döwürde Günorta Türkmenistanyň medeniýetinde yz galdyran ýene bir ýadygärlik Namazgadepede hem sonuň ýaly ýagdaý bolup geçipdir («*Nesil*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden sanlary tapyň we olaryň görnüşlerini tapawutlandyryň.
3. Tekstdäki sanlary morfologik derňew ediň.
4. Türkmenistanda ýerleşýän taryhy-medeni ýadygärlikler barada çykyş taýýarlaň.

49-njy gönükmä. Sanlary tapyň we olary gurluşy boýunça toparlara bölün.

Bir okana bar, bir – dokana (*Nakyl*). Tagan aýagy üç bolar, bir-birine güýç bolar. Ýedi ölçäp, bir kes. Iki aýakly iki günde. Ýedi hazynanyň biri towuk. Ýedigenim ýedi ýyldyz, ýedi göçer, ýedi gonar. Gysyň günü kyrk tüýsli, kyrkysy-da gylyksyz. Taýagyň iki uýy bar. Baş barmagyň deň däl (*Atalar sözi*). Kyrk ýyl maýa gezinçän, bütin bir ýyl ner gezgin (*Mollanepes*).

50-nji gönükme. *Million, milliard* sözlerini ulanyp, 10 sany sözlem düzüň we olary morfologik derňew ediň.

51-nji gönükme. Tekstden sanlary tapyň. Olary gurluşy we manysy boýunça toparlara bölüň.

Aziýada – 2017

2017-nji ýylyň 17–27-nji sentýabrynda Aşgabatda ilkinji gezek Ýapyk binalarda we söweş sungaty boýunça V Aziýa oýunlary geçirildi. Aziýada – 2017 Türkmenistan üçin taryhyň altyn sahypalaryna ýazyljak sport wakasydyr.

Hormatly Prezidentimiziň teklibi bilen Aziýada – 2017-ä 500 gün galanda gadymy Nusaýdan 100 sany ahalteke bedewine atlanan türkmen ýigitleriniň atly ýörişe ugradylmagy bu halkara sport ýaryşynyň dabarasyny has-da ýokarlandyrdy we oňa millilik öwüşginini çalydy.

Aziýa yklymynyň wekiliýetleriniň ýany bilen Okeaniýa döwletleriniň hem on dokuzysynyň türgenleriniň, şeýle hem, taryhda ilkinji gezek Aziýanyň Olimpiýa geňeşiniň baýdagynyň astynda çykyş edýän bosgunlar toparynyň gatnaşmagy bu ýaryşlaryň esasy aýratynlygydyr. Ýaryşda baş münden gowrak türgeni öz içine alýan 65 topar sportuň 21 görnüşi boýunça güýç synanyşdy.

«Euronews», «Trend», «Habar 24» ýaly dünýäniň iň iri köpçülikleýin habar beriş agentlikleri sport ýaryşlarynyň gidisiniň şöhlelendirdi we Garaşsyz, Bitarap Türkmenistanyň alyp barýan dostluk, parahatçylyk we özara düşünişmek ýörelgelerini dünýä ýene bir gezek jar etdi («*Türkmenistan*» gazetini).

52-nji gönükme. Tekstden sanlary tapyň, many toparyny kesgitläň. Bir sözlemi morfologik derňew ediň.

Düýe – dünýe

Türkmenler düýäni ýaşyna görä dürli-dürli atlandyryrlar. Ilki bolandan, alty aýa çenli oňa köşek diýilýär. Alty aýdan soň bir ýaşayança, torum bolýar. Birki ýaş aralygynda oňa ogşuk diýilse, iki ýaşdan üç ýäşä çenli «ikiýaşar inen» hem-de «ikiýaşar erkek» diýlip

jynsyna görä atlandyrylýar. Mundan soň, dört ýaşaýança, inen düýä dulaç ady berilýär. Emma bu ýaşdaky erkek düýe bolsa bugurçy bolýar. Baş ýaşdan geçen erkek düýelere höwür erkek diýilýär.

Ýaşy baş-sekiz aralygynda bolan inen düýelere «aralyk ýaş düýe», dokuz-on dört ýaş aralygynda «aralyk orta ýaşan düýe» diýilmegi hem olaryň ýaş aýratynlygyny görkezýär. On baş-on sekiz ýaş aralygyndaky düýeler «gartaşan düýe» hasaplanýar. Emma bu ýaşdan soň, olar «garry düýelerdir».

Düýeler tohumyna görä, arwana, iner, maýa ýa-da erege, kärderi, bugra, göhert, ýelmaýa ýa-da herek maýa, ak maýa, heşdek, ýurda gaýdar ýa-da dürek ýaly atlandyrylýar («*Garagum*» žurnaly).

Ýatda saklaň!

Soňy çekimsiz gutaran mukdar sanlara üçünji ýöňkemäniň goşulmasy iki gezek goşulýar, emma bu grammatik mana täsir etmeýär. Meselem: *on+u+sy – onusy, baş+i+si – başisi, bir+i+si – birisi*.

Ýumuş: Aziýada – 2017-niň ýeňijileri barada çykyş taýýarlaň we ondaky sanlary düşündiriň.

Sanlaryň many toparlary

Sanlar many taýyndan *mukdar* we *tertíp* sanlar diýen iki topara bölünýär. Mukdar sanlar hem öz gezeginde *mukdar, drob, takmyn* we *topar* sanlar diýen görnüşleri emele getirýär.

Mukdar sanlar. Predmetiň, predmetleşen düşünjäniň sanyny, mukdaryny aňladýan sözlere **mukdar sanlar** diýilýär. Olar *näçe?*, diýen soraga jogap bolýarlar: *bir, iki, on, on alty; on sekiz ýaş, otuz okuwçy, baş ýüz metr* we ş.m.

Drob sanlar. Bitin sanyň bellibir bölegini, üleşüni aňladýan sözlere **drob sanlar** diýilýär. Bu sanlar sintaktik ýol bilen, ýagny mukdar sanlaryň ikisiniň bellibir tertipde we şekilde tirkeşip gelmegi arkaly ýasalýar. Olaryň önündäki san – drob sanyň maýdalawjysy – çykyş düşümde, soňundaky san – drob sanyň sanawjysy – baş düşümde ulanylýarlar: *ikiden bir, başden üç, ondan ýedi* we ş.m.

Türkmen dilinde *ýarym, ýarty, ýarpy* sözleri bir bitin zadyň (sanyň) bölünen deň iki böleginiň birini (ikiden biri), çärýek sözi drob bitin birligiň dörtten bir bölegini aňladýar we köplenç, wagt, uzynlyk, agram ölçeglerini bildirýän sözler bilen ulanylýar: *ýarym bedre, ýarty çörek, ýary gije, ýarpy suw; çärýek asyr*.

Takmyn sanlar. Predmetleriň, zatlaryň san taýdan takmyny mukdaryny aňladýan sözlere **takmyn sanlar** diýilýär.

Takmyn sanlar:

1. Morfologik usulda:

a) **-lap, -läp** (*onlap, ýüzläp, müňläp*); b) **-lar, -ler** (*sagat onlar-da, aýyň ýigrimilerine, elli ýaşlarynda*); c) *on, ýüz, müň, million* ýaly düýp sanlaryň yzyna çylşyrymly **-larça, -lerçe** (*onlarça, ýüzlerçe, müňlerçe*) goşulmalarynyň goşulmagy arkaly ýasalýar.

2. Sintaktik usulda:

a) aýry-aýry mukdary görkezýän düýp sanlar tirkeşip gelýär (*üç-dört, on-on iki, elli-altmyş, baş-üç adam, iki ýüz-ýüz elli kitap*); b) *iki ýüz, baş ýüz, ýedi million* ýaly goşma sanlardan takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar ýasalanda, olaryň *iki ýüz-üç ýüz, baş müň-altý müň* görnüşine derek, käte diňe önündäki bölegi tirkeşip gelýär (*iki-üç ýüz, baş-altý müň*); c) takmyny mukdar aňladýan tirkeş sanlar **-dan, -den; -lan, -len, -dyr, -dir; -my, -mi** ýaly dürli goşulmalaryň goşulmagy arkaly ýasalýar (*birden-ikiden, üçdür-dördür, ikimi-üçmi, üçlän-dörtlän*); d) takmyny mukdar sanlar düýp sanlaryň yzyndan *çemesi, töweregi, golaý, ýakyn, artyk, gowrak* ýaly sözleriň getirilmegi bilen ýasalýar (*otuz ýaş çemesi, sagat altý töwerekleri, yüze golaý, müňden artygrak, elliden gowrak*).

Topar sanlar. Bir jynsdan bolan köp mukdardaky zadyň içinden bölünen bellibir toparý bildirýän sözlere **topar sanlar** diýilýär. Topar sanlar *bäşimiz, ikisi, biriňiz...* ýaly atlaşan mukdar sanlar bilen berilýär.

Tertip sanlar. Zatlaryň, predmetleriň, düşüňjeleriň sanalmadaky tertibini, yzygiderlilikini aňladýan sözlere **tertip sanlar** diýilýär. Tertip sanlar mukdar sanlaryň yzyna **-nýj, -nji, -ynýj, -inji, -unýj, -ünji** goşulmagynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Olar *haýsý?, näçenji?* diýen soraglara jogap bolýarlar: *altynýj, ikinji, otuzynýj, birinji, onunýj, üçünji*.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sanlar many taýdan haýsy toparlara bölünýär?
2. Mukdar sanlar özara haýsy toparlara bölünýär?
3. Takmyn sanlaryň aňladylyşyny düşündiriň?
4. Topar sanlaryň aýratynlygyny görkeziň?
5. Bölek (drob) sanlaryň ulanylyş aýratynlygyny aýdyň.
6. Tertip sanlar nähili goşulmalar arkaly ýasalýar?

Türkmen köli

Geçmişde ata-babalarymyz «Gudrat görseň, daglara bar» diýen bu pähimi ylahy ýaradylyşyň geň-enaýylyklaryna haýran galyp, dördenden bolsalar gerek. Ýöne indi gudrat görerin diýseň, diňe daglara däl, eýsem, ak urpakly Garagum çölüne, has takygy, «Altyn asyr» Türkmen kölüne baraýmaly.

Hormatly Prezidentimiz tarapyndan ilkinji tapgyryna ak pata berlen «Altyn asyr» Türkmen köli Garaşor çökertliginde ýerleşýär. Onuň uzynlygy 103 kilometr, ini 18,6 kilometr, ortaça çuňlugy 69 metr, suw sygymy 132 milliard kub metr, umumy tutýan meýdany bolsa 1915,8 kilometre barabardyr. Kölüň esasy şor suw akabalarynyň taslamada göz önünde tutulan umumy uzynlygy 2654 kilometre barabardyr. Şor suw bu çökertlige iki sany baş akaba arkaly getirilýär. Olaryň biri Baş şor suw akabasy, ikinjisi bolsa Daşoguz akabasydyr.

Baş şor suw akabasyň uzynlygy 720 kilometr, Daşoguz akabasyň uzynlygy 381 kilometr bolup, Baş şor suw akabasy gözbaşyny Lebap welaýatynyň çäklerinden alyp gaýdýar. Ol Mary, Ahal we Balkan welaýatlarynyň üstünden geçip, bu welaýatlaryň şor suwlaryny Türkmen kölüne getirýär. Baş şor suw akabasyň ugrunda göwrümi 720 million kub metre barabar bolan Uly şor, göwrümi 300 million kub metr bolan Rahman we göwrümi 200 million kub metr bolan Ýarajy tebigy çökertlikleri ýerleşýär. Daşoguz akabasyň ugrunda hem tebigy çökertlikleriň üçüsi ýerleşýär. Olar Zeňni baba, Uzyn şor we Atabaý çökertlikleri bolup, her biriniň ençeme million kub metre barabar göwrümi bar.

Daşoguz akabasy Kölli we Derýalyk döwletara şor suwlarynyň bir bölegini Türkmen kölüne akdyrmak maksady bilen gurulýar. Bu bolsa Daşoguz welaýatynda ýerleriň melioratiw ýagdaýynyň gowulanmagyna ep-esli kömek eder («*Türkmen dünýäsi*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstdе ulanylan sanlary tapyň we olary many taýdan toparlara bölüň.
3. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
4. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

53-nji gönükmе. Özüňizden sada, goşma, tirkeş sanyň hersine degişli baş mysal tapyp, olary sözlem içinde ulanyň, goşma, tirkeş sanlaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

54-nji gönükmе. *Ýеke, ýalňyz, tāk, jübüt, goşa* sözlerini getirip, özüňizden sözlem düzüň. Soňra şol sözleriň manydaş sözlerini tapyň.

55-nji gönükmе. Göçüriň. Sanlary harplar bilen ýazyň.

Gowaça ekilen meýdanlarda gurçugyň ýüze çykandygyny öz wagtynda duýmak üçin, gowaçalara gögerip ugran badyna yzygiderli barlag geçirip durmak zerurdyr. Gowaça ekilen meýdany barlamak iki ugur bilen geçirilýär. Göni ugur bilen ýöräp, barlagçy 1 metr aralykda ýerleşen ösümlikleriň hemmesini dykgat bilen gözden geçirýär. Şonuň ýaly gözden geçirilişi meýdany 10 gektara çenli bolan kartalarda her 50 mertden we 10 gektardan uly bolan kartalarda her 100 metrden geçirmek zerurdyr.

56-njy gönükmе. Aşakdaky bölegi göçüriň. Sanlary tapyň. Olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Onuň gaýygyny ýaglamak üçin, olar üç ýüz sygyr soýdular. Gulliweriň gözegçiligi astynda baş ýüz adam iki sany uly ýelken tikdi. Ýelken pugta bolar ýaly olar şol ýerde iň galyň matany alyp, ony üç gat edip syrdadylar. Labyryň bagyny, gaýygy, kenarda daňylýan urgan ýaly esbaplary, iň gowy hilli pugta ýüpleriň on, ýigrimi, hatda otuz sanysyny bir ýüpe işip, Gulliweriň özi taýýarlady (*J. Swift*).

Ýatda saklaň!

a) *ilki* sözi tertip sanlaryň goşulmasyny kabul edende, *bir* sanyna manydaş ulanylýar: *birinji-ilkinji. Birinji söýgi – ilkinji söýgi;*

b) *orta* sözi tertip sanlaryň goşulmalaryny kabul edip, tertip san manyсында ulanylýar: *orta-ortanjy. Ortanjy çaga.*

ç) «Sagat üçün ýary» diýen aňlatmada *ýary* sözi bitin sanyň deň ýaryny aňladýar: sagat üçün ýary –14.30 (on dört sagat otuz minut).

Ýumuş: Magtymguly Pyragynyň «*Bäşimiz*» şygryny edebi diliň normasyna görä labyzly okaň.

Sanlaryň atlaşmagy, ulanylyşy

Sanlaryň atlaşmagy. Sanlara atlaşmak häsiýeti mahsusdyr. Bu häsiýet sanlaryň ähli many toparlaryna degişlidir. Sanlar atlaşanlaryndan soňra, edil atlar ýaly, olaryň grammatik häsiýetlerine eýe bolýarlar.

1. Mukdar sanyň aýyklaýan ady galdyrylsa, san atlaşýar we galdyrylan adyň ýerine ulanylýar hem-de şol adyň mukdaryny bildirýär: Emma Şeker entek ýaş: ol diňe *on altysynda* (*B. Kerbabaýew*).
2. Topar sanyň aýyklaýan ady galdyrylsa, san atlaşýar we galdyrylan adyň ýerine ulanylýar hem-de şol adyň mukdarynyň umumy jemini bildirýär: Ertir *üçüniz*-de okuwa geleniňizde, gaty tämiz bolup geliň (*A. Durdyýew*).
3. Drob sanlar hem sanyň adyny aňladyp gelende, onuň aýyklaýan ady galdyrylýar we olar atlaşýar: *Başden üçe ikiden biri* goşmaly. *Sekizden üçün ýarysy* näçä deň? Halmazar baý sizden *üçden birini* bölüp alasy ýok (*B. Kerbabaýew*).
4. Tertip sanlaryň aýyklaýan ady galdyrylsa, olar şol ada derek ulanylýar we onuň grammatik häsiýetini kabul edýär: Ondan soň *ikinjisi, üçünjisi, dördünjisi* hem *birinjiniň* edişi ýaly hereket etdiler (*A. Gowşudow*).

Sanlaryň ulanylyşy:

1. Sanyň öz manysyndan köplügiň aňladylýandygy sebäpli, olaryň aýyklaýan adyna **-lar, -ler** köplük san goşulmasy goşulmaýar: *iki* oglan, *on ýedi* kitap, *bäs* çaga, *on* jüýje we ş.m.

2. Sanlar: a) gaýtalanmagy görkezýän *ýola, esse, gezek, sapar, tapgyr, mertebe, keren* ýaly sözler (*dört ýola, baş gezek, üçünji sapar*); b) wagty (*ýyl, aý, gün, sagat, minut*), agramy (*kg, tonna*), uzynlygy (*km, metr, gulaç*), göwrümi (*käse, çanak, halta*) we ş.m. aňladýan öl-

çeg birlikleri (*alty aý, baş gün, baş sagat, on baş kilogram, bir tonna, otuz kilometr, iki metr, bir gulaç, bir kâse, iki çanak, baş halta*) bilen gelenlerinde, tutuşlygyna bir many aňladýarlar.

Sagat sözi sanlaryň önünden hem, yzyndan hem gelip bilýär: *Toý baş sagada* çekdi. Ogultaç *bir sagadyň içinde* tamyň daşynda kebelek boldy (*A. Durdyýew*). *Sagat başde* meniň dežurna gezegim başlanýar (*B. Kerbabaýew*).

«Bir» sözüniň aňladýan manylary:

1. Nämälimligi aňladýar we nämälim çalyşmalary ýasamaga gatnaşýar: *bir topar, bir ýer, bir zat, biri, kimdir biri, haýsydyr bir zat, nirädir bir ýere* we ş.m.

2. «Bir» sözi wagt aňladýan *ýyl, aý, gün, wagt, salym* ýaly sözler bilen bilelikde ulanylanda, gymyldy-hereketiň bolup geçen wagtyňy, hal-ýagdaýyny aňladýar: *bir aý* okamak, *bir wagt* bolmak, *bir salym* dynç almak we ş.m.

3. «Bir» sözi *diňe, ýeke* sözleriniň yzyndan gelende, şol sözleriň manysyny güýçlendirýär: *diňe bir, ýeke bir* we ş.m.

4. «Bir» sözi *meňzeşlik, umumylyk* aňladýan sözler bilen manydaş ulanylýar: Hemmeler *bir döwlete* gulluk edýär. Iki döwlet – *bir millet*. Iki *hasap* – *bir otuz*. *Bir maksat* – *bir ýürek*. *Her gülüň bir ysy bar* we ş.m.

«Bir» sözi kömekçi sözleriň hyzmatynda hem ulanylýar: a) *kä* baglaýjy synyň hyzmatynda gelip gezekleşigi görkezýär (*Bir* gelýär, *bir* gidýär. *Bir* gülýär, *bir* aglaýar); b) *hem* kömekçisiniň hyzmatynda gelýär. Şeýle ýagdaýda onuň yzyna, köplenç, *-ä, -de* ýaly ownuk bölekler goşulýar (*Bir-ä* ýalan sözlemez, *bir-de* kişä hyýanat etmez, *birem* kişiniň hakyny iýmez); c) *diňe* diýen modal sözüň hyzmatynda gelýär we tapawutlandyrmagy, aýratynlandyryp görkezmegi aňladýar (*bir* adamyň eklenjine göz dikmek, *bir* garaňy görsem bolar); d) *beri//berin* modal sözüne manydaş bolup, önünden gelen sözüň manysyny güýçlendirmäge hyzmat edýär (Geleniňi *bir bilýärmikä?* Meni *bir ýatlaýarmyka?* Öýünde *bir barmyka?*).

«Bir» sözi sypatlary, käbir işlik şekillerini aýyklarap gelende, ol sözleriň manysyny güýçlendirmegi, aýratyn nygtamagy bildirýär we ownuk bölegiň hyzmatynda ulanylýar: *Şeýle bir* owadan. *Oýlanyp bir* gör. *Gören bir* barmy? *Ýene bir* gaýtala!

«Bir» sözi wagt aňladýan hallary ýasamaga gatnaşýar: *bireýýäm, birbada, birsalym, birwagt, birdem, birigün, birmahal, birçak* we ş.m.

Bellik: Türkmen dilinde *ýeke, ýalňyz, ýeke ýalňyz, täk, tegelek, бүтін* ýaly sözler *bir* sanynyň; *goşa, jübüt, käte, ekiz* ýaly sözler *iki* sanynyň; *çar, oýnam* ýaly sözler bolsa *dört* sanynyň deregine gelip, olar bilen manydaş ulanylýarlar.

Ýazuw düzgüni:

1. Tertip sanlar goşma sanlardan ýasalanda, **-njy, -nji** goşulmasy goşma sanlaryň düzümindäki sada sanlaryň iň soňkusyna goşulýar: *on başinji, iki yüz elli altynjy, üç müň alty yüz yetmiş sekizinji* we ş.m.

2. Sanlar sifr bilen aňladylanda, tertip, yzygiderlilik bildiri-ji **-njy, -nji** goşulmasy sanyň çekimlisiniň inçe-ýogynlygyna görä goşulyp, çyzyjak (defis) bilen ýazylýar: *1-nji, 6-njy, 3-nji, 10-njy* we ş.m.

3. Tygşytlylyk üçin ýazuwda tertip sanlar, köplenç, rim sifrler bi- len aňladylýar. Rim sifrlerinden soňra **-njy, -nji** goşulmasy goşulmaýar. Meselem: XVIII asyr, XIX asyr, XX asyr we ş.m.

4. Tertip arap sifrler arkaly aňladylanda, sifrdan soň çyzyjak (de- fis) goýlup, **-njy, -nji** goşulmasy goşulýar (*3-nji, 10-njy, 5-nji, 6-njy*) ýa-da sifrdan soň nokat belgisi goýlup, söz baş harp bilen başlanýar. Mysal üçin:

1. Ýaşuly.

2. Mugallym.

3. Kitap.

5. Harplar arkaly tertip aňladylsa, harpdan soň ýaý belgisi goýlup, söz setir harp bilen ýazylýar. Mysal üçin,

a) yaşuly;

b) mugallym;

ç) kitap...

Soraglar we ýumuşlar:

1. Sanlaryň atlaşmak häsiýetini düşündiriň.

2. Atlaşan sanlaryň ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

3. Atlaşan sanlar nähili hyzmaty ýerine ýetirýär?

4. «Bir» sözünüň many we ulanylyş aýratynlygyny aýdyp beriň.

5. San manysynda ulanylýan sözler haýsylar?

Suw – ýaşayş

Taslama laýyklykda, «Altyn asyr» Türkmen kölüniň akabalarynyň gurluşygyny üç tapgyrda amala aşyrmak göz önünde tutulypdyr. Onuň birinji tapgyrynyň gurluşygy 2010-njy ýylda tamamlandy. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen soňky wagtlarda kölüň gurluşygynda ýokary kuwwatly tehnikalaryň ençemesi doly güýjünde işledilýär.

Bu desganyň gurulmagy bilen zeý suwlary çekilip, gamyş basan, şorlaşan ýerlerimiz asylyk kaddyna geler. Garagumuň jümmüşinde dürli guşlar mesgen tutar. Bu köl suw serişdeleriniň aýawly saklanylmagyna ýardam bermek bilen çäklenmän, Türkmenistanyň we tutuş Orta Aziýa sebitiniň çäklerinde ekologik abadançylygyň üpjün edilmegine öz täsirini ýetirer. Türkmen kölüne her ýylda minerallaşan zeý suwlarynyň 10 milliard kub metrine golaýy akdyrylar. Munuň özi ähli weläýatlarda suwarymly ýerleriň melioratiw ýagdaýynyň düýpgöter gowulandyrylmagyna mümkinçilik döreder. Şeýlelikde, ýurdumyzda suwuň ätiýaçlyk gory dörediler. Iň esasy zatlaryň ýene biri, bu köl ýerasty suwlaryň ýeriň ýüzüne golaý gelmeginiň önüni alar. Netijede, topragyň bugaryşy kemeler we onuň şorlaşmak hadysasy aradan aýrylar. Bu bolsa ekin dolanyşygyndaky ýerleriň önüm öndürmäge ukybyny ýokary derejä çykarmaga, oba hojalygyny Prezidentimiziň talaplaryna laýyk ösdürmäge şert döreder («*Türkmen dünýäsi*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden atlaşan sanlary tapyň we olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.
3. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
4. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

57-nji gönükmä. San deregine ulanylyan sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň aýratynlygyny düşündiriň.

Baba soldat ýeke göz myhmanyň öz dostudygyny düşündirdi. Agyr ýükleri ineriň gapdalyna ýalňyz özüm çatardym... Aslynda bolsa, gysyň uzak gijelerini ýeke-ýalňyz tukatlykda geçirmek kyndy.

Bolýar, Hoşgeldi, zada düşüňän dünýäde täk özüň bolup gal.

Tegelek ýylky eden girdejimiziň baryny gurluşyga sarp edip oturybersek, ýylyň ahyrynda kolhozçylara näme bereris? (*A. Gowşadow*).

Ýogsam, ol seniň ýeke ogluňam. Ýeke ogly dagyny edil gurjak ýaly bezäýseň bolmaýamy! (*A. Durdyýew*).

58-nji gönükmä. San manysyny aňladýan sözleriň aşagyny çyzyň we olaryň aýratynlygyny düşündiriň.

Onuň egnine geýen goşa köýneginiň içkisi atlaz, daşkysy hem gyrmyzy ketenidi (*A. Gowşudow*). Bu jübüt bolup duranlar garrynyň ýadyna... ...pagta zawodyna pagta alyp geçýän wagtlaryny düşürdi (*N. Saryhanow*). Göwreliligi we çaga dogranlygy üçin berlen rug-satlary ... ekiz we şondan-da köp çaga bolan wagtynda 70 kalendar gününe çenli artdyrylýar («*Türkmenistan*» gazetini).

Jemal: – Maksat bir bolansoň, ýürek hökman bir bolmaly bolar-da – diýip, çykyp gitdi (*A. Durdyýew*).

Elbetde, biziň hemmämiziň bähbidimiz bir (*B. Kerbabayew*).

59-njy gönükmä. San bilen ulanylýan sözleri tapyň, olaryň aňladýan manylaryny kesgitläň.

Keserleriň içinde iki sanysy aýratyn gowudy. Birinji sürümi alanda, aý ilerik aýlanypdy (*A. Durdyýew*). Her näme hem bolsa, birinji we ikinji tapgyr çapyşykda syr saklandy (*A. Gowşudow*). Ikinji, üçünji, dördünji, başinji we altynjy ýerlere şarikli bolan küştçüler... çempiondan bary-ýogy ýarym utuk yza galdylar («*Türkmenistan*» gazetini). Ýaryşda birinji ýerleri alan ýüzüjilere birinji derejeli diplomlar gowşuryldy («*Mugallymlar gazetini*»). Ol şu ýyl onunjy klasy gutarýar (*H. Ysmaýyłow*).

60-njy gönükmä. İçinde «bir» sözi ulanylýan sözlemleri tapyň, olaryň aňladýan manylaryny düşündiriň.

Ýatda saklaň!

a) *çärýek* sözi bitin birligiň dörtten bir bölegini aňladýar we köplenç, wagt, agram-ölçeg bildirýän sözler bilen ulanylýar: *çärýek asyr* – 25 ýyl, *bir çärýek ýer* – 1,25 gektar ýer;

b) *çärýek* sözi hem edil sanlar ýaly atlaşýar: *çärýek – ýarymýyllyk*. Okuw ýylynyň birinji çärýegi;

ç) *ýarym* sözi wagt, uzynlyk, agram bildirýän sözler bilen ulanylýar. Olaryň önünden gelende (*ýarym ýyl, ýarym kilo, ýarym metr*) kiçi, yzyndan gelende bolsa (*ýyl ýarym, kilo ýarym, metr ýarym*), uly ölçegi aňladyp, oňa stilistik öwüşgin berýär.

Ýumuş: San bilen atlandyrylan eserleriň atlaryny we awtorlaryny tapyň.

Numeratiwler

Mukdar sanlar bilen olaryň aýyklaýan atlarynyň arasynda düşündiriji sözler ulanylýar. Sanlaryň aýyklaýan we şol sanalýan predmetleriň hasabyna, ölçegine degişli düşüňjani aňladýan sözlere **numeratiw sözler** diýilýär. Numeratiw sözler sanalýan predmetiň ýagdaýy, häsiýeti, aýratynlyklary bilen baglanyşykly ýüze çykýar we diňe bellibir kategoriýadan bolan predmetleriň atlary bilen ulanylýarlar.

Türkmen dilinde sanlar bilen ulanylýan numeratiw sözler, esasan, şu aşakdakylardyr:

Aýyklaýan atlar adamlary *ýa-da* haýwanlary aňladýan bolsa, *baş* sözi ulanylýar. Mysal üçin, *Biziň üç baş düýämiz we iki baş sygrymyz bar*. Özüniň *iki baş* çagasy, bir kesel aýalynyň açlygyna ýanman, Germaniýanyň hemme zähmetkeşleriniň aç galanyňa ýanýar (*N. Saryhanow*).

Türkmen dilinde *sany* numeratiw sözi predmetleri, düşüňjeleri aňladýan atlar gelip bilýär: Ýanynda *üç sany* adam bardy (*A. Durdyýew*). Siz aradan *dört sanjak* ýyly geçirin-de geläýin – diýdi (*N. Saryhanow*).

Agyrlyk (*gram, kilogram, tonna, batman, gadak*), göwrüm (*kubometr*), uzynlyk (*metr, santimetr, kilometr, tanap, garyş*), wagt (*minut, sagat, gün, aý*) we şuna meňzeş ölçegleri görkezýän sözler hem atlaryň önünden gelende numeratiw hasaplanylýar: Döwüljek araba kyrk gün önünden jygyldar (*Nakyl*). Kanal gurlup başlaly bäri, uprawleniýämiziň mehanizmleri bilen *19 million kubometr* toprak çykaryldy («*Türkmenistan*» gazetini).

Käbir zatlaryň ölçegi kä halatlarda şol zadyň salynýan gaplarynyň (*halta, çuwal, ýaglyk, bedre, çanak, käse, kersen, okara*), käte şol zat daşalýan, ýüklenilýän ulaglaryň (*araba, maşyn, düýe*) atlary bilen aňladylýar: *Bir çanak* goýultmagy Annagulynyň önüne äberdi.

Ýöne sen geplejek bolsaň, «oglanlar, myhmana *bir çäýnek* çay beriň» diýäýgin (*A. Durdyýew*). Şu ýyl mellegiňizden köp alsaňyz, *iki halta* bugdaý ýa-da *iki çuwal* jöwen alarsyňyz (*A. Gowşudow*). Ýaza çenli ýene *on sekiz araba* bede galdy (*N. Saryhanow*).

Käbir predmetleriň ölçegi hökmünde adam agzalarynyň atlary ýa-da şolar bilen bagly sözler (*daban, barmak, penje, goşawuç, goltuk, gujak, garyş, gysym*) ulanylýar: Nahardanam öň *iki barmajyk* çöregi ýag bilen iýdi (*A. Durdyýew*). Siz *bir dabany* ýeriň gullugyndan gutuldyňyz (*N. Saryhanow*). *Gulaç* ýetmese ýüpden, *garyş* ýetmese ýigitden (*Nakyl*).

Gymyldy-hereketiň adyny aňladýan sözler (*dilim, örüm, gysym, dişlem, döwüm, atym, ýuwdum, sagym* we ş.m.) ölçegi, mukdary bildirýär we numeratiwlik hyzmaty ýerine ýetirýärler: *bir dilim* gawun, *iki gysym* un, *bir döwüm (dişlem)* çörek, *iki atym* çay we ş.m.

Numeratiw sözleriň ulanylyşy sanalýan zadyň häsiýetine, aýratynlyklaryna bagly bolýar. Şoňa görä-de olaryň birnäçesi diňe belli-belli atlar bilen ulanylyp, başga sözleriň önünden gelip bilmeýär: *tikeç, düwürjik* sözleri diňe *gant, nabat, süýji* diýen sözler bilen, *örüm* sözi *saç* sözi bilen, *kültem, külter* sözleri bolsa diňe *ýüp* sözi bilen ulanylýar: Her haýsyňyza *bäş gadak* gök çay bilen *bir tikeç gant* (*B. Kerbabayew*).

Setir sözi, köplenç, *hat* sözi bilen gelse, *owurt* sözi içilýän suwuk zatlaryň atlary bilen (*çay, suw, çal* we ş.m.) ulanylýar: Ol kagyzyň ýüzünde diňe *üç setirjik* hat bardy (*H. Ysmaýylow*).

Setir sözi bilen manydaş *hatar* sözi hem numeratiw sözün hyzmatynda ulanylýar: *Bir hatar bag* ekildi.

Soraglar we ýumuş:

1. Numeratiwler diýlip nämä aýdylýar?
2. Numeratiwleriň görnüşleri haýsylar?
3. Numeratiwleriň esasy aýratynlyklaryny düşündiriň?
4. Numeratiwler dilde haýsy hyzmaty ýerine ýetirýär?
5. Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden *goýultmak, owuç, goşawuç, gadak* sözleriniň düşündirilşi tapyň we sözlük depderiňize ýazyň.

Muň dokuz ýüz on ýedinji ýyl adatdakydan üýtgeşik geldi. Artyk dagy... kyrk batman bugdaý bilen dört batman arpa ekiptiler. Halnazar baý sizden üçden birini bölüp alasy ýok.

Artyk gazy gazýarka, «nobat on ýedi ýarym günden aýlanjak» diýip, ony örän daş görýärdi. Aşyr ýarpy göwresini ýere taşlap, Artygyň gapdalyndan süýndi. Endamyňa awusy ýöräýmese-de biridir.

– Menden bir-ä iki söz çykmaz, bir-de halky ynjydanymy eşitmersiň.

Birdenkä bolsa iki oýnam çaganyň «kaka, kaka» diýşip, elem-tas bolup önünden çykjaklary gözüniň önüne gelip ... başyny birden galdyrdy (*B. Kerbabaýew*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti sözleşşiň fonetik birlikleriniň ulanylyş normasyna görä labyzly okaň we oňa at goýuň.
2. Sanlary we sanlar bilen gelýän sözleriň manylaryny düşündiriň.
3. Teksti doly däl morfologik derňew ediň.
4. B. Kerbabaýewiň «Aýgytly ädim» romanynda getirilen taryhy seneler barada gürrüň beriň.

61-nji gönükmä. Ýarym, ýarty sözleriniň aňladýan manylaryny kesgitläň.

Ýarym güne ýaryş ýok (*Nakyl*). Atasy ýok – ýarym ýetim, enesi ýok – doly (*Nakyl*). Belanyň ýarysyndan gaýtmak bir bähbit (*Atalar sözi*).

– Annaguly sölpä Berdi oğly iki ýarym gün – diýeninden hemmesi pakyrdaş gülüşdiler. Iki omrup, ýarty çöregi eline aldy (*A. Durdyýew*). Heniz ýarym sagat geçmänkä, goňşy kolhozlardan gelmeli iki maşyn hem geldi (*A. Gowşudow*).

62-nji gönükmä. «Bir» we «iki» sözünüň ulanylyşyny, manylaryny düşündiriň.

Jemal iki örüm ýogyn gara saçyny önüne atan gyzdy. Çep gapyda iki kültem gara ýüp... asylygy durdy (*N. Saryhanow*). Al, Mihail, bir owurt çay içeli. Onsoň kanselýara tarap gideli (*Ş. Kekilow*). Şeýdip, bir zadyň başyny tutmaly. Ussa bir salym dymyp oturdy. Hawa, bir gün öýlänler öýde somsa bişirjek bolup, selmäni düýbäp otyrdym. Nahardanam ön, iki barmajyk çöregi ýag bilen iýdi (*A. Durdyýew*).

63-nji gönükmä. San bilen ulanylýan sözleri tapyň, olaryň aňladýan manylaryny kesgitläň.

Muny bilýän diňe bir şu garry heleý ikimizdiris... Ýagşy-da bir bilgir bolduň. Öýüň içi özüniň şol bir garaňkylygyny saklap dur (*N. Saryhanow*). Daňatar dagy ýeke bir atlary alyp giden däl bolsalar

gerek. Eje, bir sowuk suwuň ýokmy? – diýdi. Hany, äber maňa tüpeňi, agaňlaň urşuna-da bir syn et. Bir Ejegülün normasyna gözüňi dikip ýatmak saňa utanç dälmi? Hany, çöregim bir barmyka? – diýip, saça-gyny açyp seretdi (*A. Durdyýew*). Traktorymyzyň bir onusy döwül-ýär, bir-de munusy (*N. Pomma*).

64-nji gönükkme. Sanlary ulanyp, «*Halypa*» diýen temada çykyş taýýarlaň. Sanlaryň ulanylyşyny, manysyny düşündiriň.

Ýatda saklaň!

1. *Bir, üç, ýedi, dokuz, on iki, kyrk, altmyş, müň* sözleri milli däp-dessurlar bilen baglanyşykly ulanylýar.

2. Sanlar durnukly aňlatmalary (*dokuzyň düzüw bolmak, on iki synaň sagat bolmak...*) ýasamaga gatnaşýar we dürli manylary aňladýar.

Ýumuş: 1. Milli senenamada adamyň ýaş aýartynlygynyň san taýdan bölünişini öwreniň.

2. Magtymguly Pyragynyň «*Içinde*» goşgusyny ýatdan öwreniň.

ÇALYŞMALAR

Çalyşmalar leksika-semantik we grammatik taýdan özbaşdaklyga eýe bolan isim söz toparlarynyň biridir. Bellibir predmeti, hili, mukdary, ýagdaýy gös-göni atlandyрман, olary umumy görkezýän söz-lere **çalyşmalar** diýilýär. Çalyşmalar atlaryň, sypatlaryň, sanlaryň, hallaryň ýerine ulanylyp, şolaryň aňladýan düşünjesini görkezýärler.

Çalyşmalar leksika-semantik, grammatik alamatlaryna esasla-nyp, at, görkezme, sorag, gaýdym we nämälim çalyşmalar (nämälim, nämälim-ýokluk, nämälim-jemleýji çalyşmalar) diýen birnäçe topar-lara bölünýär:

At çalyşmalary. At çalyşmalaryna *men, biz, sen, siz, ol, olar* degişlidir. Olardan *men, biz, sen, siz* sap at çalyşmalary bolup, *ol, olar* aslynda görkezme çalyşmasydyr. *Ol, olar* çalyşmasy *men, biz, sen, siz* at çalyşmalary bilen gelip, *kim?* diýen soraga, Görkezme çalyşmasy bolup gelende, *haýsy?* diýen soraga jogap bolýar. *Men, biz, sen, siz* çalyşmalary sözleşige işjeň gatnaşýan şahsy we *ol, olar* çalyşmasy şahsy, predmeti we başga-da her hili zady görkezýär.

Men, biz sözleşjini hem oña degişli bolan bir we köp adamy, *sen, siz* iki we ondan-da köp bolan diňleşjini, *ol, olar* sözleşige işjeň gatnaşmagy hökmany bolmadyk adamy, köpçüligi hem-de beýleki her bir zady görkezýär.

At çalyşmalarynyň her biri bellibir ýöňkemäni bildirýändigigi üçin, *ýöňkeme* goşulmalaryny kabul etmeýär.

At çalyşmalaryna **-lar, -ler** goşulmasy goşulmaýar. **-lar, -ler** goşulmasy diňe üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän **ol** çalyşmasyna goşulyp, şol ýöňkemäniň köplügini aňladýar.

At çalyşmalary edil atlar ýaly düşüm goşulmalaryny kabul edýärler. Şonda olaryň düzüminde fonetik özgeriş ýüze çykýar:

Baş düşüm	men, sen, ol	biz, siz, olar
Eýelik düşüm	men-iň, sen-iň, on-uň	biz-iň, siz-iň, olar-yň
Ýöneliş düşüm	maň-a, saň-a, oň-a	biz-e, siz-e, olar-a
Ýeňiş düşüm	men-i, sen-i, on-y	biz-i, siz-i, olar-y
Wagt-orun düşüm	men-de, sen-de, on-da	biz-de, siz-de, olar-da
Çykyş düşüm	men-den, sen-den, on-dan	biz-den, siz-den, olar-dan

At çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni:

1. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanyny bildirýän **ol** at çalyşmasy baş düşümden beýleki düşümlerde **on** görnüşine geçýär.

2. Birinji, ikinji ýöňkemäniň birligini bildirýän **men, sen** at çalyşmalary ýöneliş düşüm goşulmasyny kabul edende, olaryň düzümindäki **e** sesi **a** sesine öwrülýär.

3. Ýöneliş düşümde **men, sen** at çalyşmalarynyň we üçünji ýöňkemäni bildirýän **ol** çalyşmasynyň üýtgän **on-** böleginiň ahyrky **n** sesi **ň** sesine öwrülýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Çalyşma diýlip nämä aýdylýar?
2. Çalyşmalaryň görnüşleri haýsylar?
3. At çalyşmalarynyň düşümde üýtgeýşini düşündiriň.
4. At çalyşmalarynyň ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Jeýtun medeniýeti

«Jeýtun medeniýeti» Türkmenistanyň günortasynda ýerleşýän neolit zamanynyň medeniýetine degişli taryhy ýadygärlikdir. Ol Jeýtun obasynyň taryhy bilen baglanyşyklydyr. Jeýtun obasy Aşgabat şäherinden 30 km demirgazykda ýerleşýär. Bu oba iň gadymy ekerançylygyň dörän ýeridir. Jeýtunlylaryň oturymly ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolan döwründe dünýäniň köp böleginde adamlar ýabany ösümlikleri ýygnamak, aw awlamak bilen meşgul bolupdyrlar.

Ekerançylyk oturymly ilatyň köpelmegine getirýär. Alymlaryň hasaplamalaryna görä, Jeýtunda düzümi 5-6 adamdan ybarat 35-40 maşgala hojalygy bolupdyr. Onuň jemi ilaty 200-240 adam töwerekleri bolupdyr. Her bir maşgalanyň hojalyk gap-gaçlary, bezeg şaýlary maşgala degişli jaýlarda saklanypdyr. Emma iýmit süýşürintgileri, däne we ş.m. aýry-aýry zatlar maşgala hojalygynyň hususy jaýynda däl-de, ähli oba üçin umumy bolan jaýda ýerleşdirilipdir. Şeýlelikde, jeýtunlylaryň zähmeti-de, hojalygy-da umumy bolupdyr («*Aşgabat*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden çalyşmalary tapyň.
3. Tekstden birinji abzasý morfologik derňew ediň.
4. Neolit zamanyna degişli taryhy ýadygärlikler barada çykyş taýýarlaň.

65-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemleri depderiňize ýazyň, çalyşmalaryň aşagyny çyzyň. Olaryň many toparyny kesgitleň.

Kany batyr şu hekaýany gürrüň berip otyrka, Perman gorkusyna içgin-içgin süýşýärdi. Ol Kany batyryň şunuň ýaly gorkunç hekaýalaryny her gün diýen ýaly diňleýärdi. Perman bu gorkunç hekaýany ýaňyrak eşideni üçin *ýaňky* gorkunç sese gözleri ýalpa açyldy. Kellesini galdyryp, bir meýdan diň saldy. Aty hem gulaklaryny keýerdip, gözlerini tokaýa baka dikip durdy. Hemişe ýekegapanyň sesinden başga ses gulaklaryna ilmezdi. Diň salyp durka, *ýaňky* jynssyz ses ýene bir sapar gaýtalanyp, soň gulagyna gelmezdi. Ýöne indi onuň gözleriniň ukusy gaçypdy. Herniçikdir, ahyry daňa golaý ymyzgandy. Ertirden soň ol gijeki ses hakda Kany batyra gürrüň berdi (*A. Gowşudow*).

66-njy gönükme. Içinde at çalyşmasy bolan nakyllardan 10 sanysyny ýazyň we olary morfemalara bölüň.

67-nji gönükme. Sözlemleri doly morfologik derňew ediň.

Harydyň gymmaty hemmelere aýan. Manadymyzyň hümmeti aşak gaçmaz. Anna günü Mämmet bilen ýandak ýatymaga gitdik. Aýdyndan lezzet alan adamlar dessine turubermediler. Allamyrat ullakan desse bogdy. Bathyz pissä bol ýer. Watanyň kuwwatlylygy üçin göreşmeli. Ol gürrüňi uzaldyp oturmady, müzzermedi, ýola düşmäge eýýäm taýýar boldy.

68-nji gönükme. Çalyşmalary ulanyp, «*Il-günüňe geňeş etseň,...*» diýen temadan tekst taýýarlaň.

Ýatda saklaň!

1. At çalyşmalary degişlilik goşulmalaryny kabul etmeýär.
2. Sorag çalyşmalary degişlilik, düşüm goşulmalaryny kabul edip, üýtgände, birmeňzeş ulgamy emele getirmeýär.

Ýumuş: *Ol* çalyşmasynyň at hem-de görkezme çalyşmasy bolup gelşine degişli mysallary tapyň.

Görkezme çalyşmalary. Görkezme çalyşmalaryna **bu, şu, ol, şol, hol** degişlidir. Görkezme çalyşmalary ulanylyş we many taýdan sözleýjä ýakynlygyna ýa-da daşlygyna görä kesgitlenýär.

Bu, şu çalyşmalarynyň üsti bilen görkezilýän predmet sözleýjiniň golaýyndaky zatlara, eger-de wagt görkezilýän bolsa, gepleşik pursadyndaky wagta degişlidir. Bular bellibir predmeti, zady, şahsy, wagty beýleki şoňa meňzeş zatlardan saýlap, nygtap, anyklap görkezmek we ünsi çekmek üçin ulanylýar, *haýsy?* diýen soraga jogap bolýar.

Ol/o, şol/şo, hol/ho görkezme çalyşmalary **bu, şu** çalyşmalaryna garanda, sözleýjiden daşlykdaky her hili predmeti, zady ýa-da ön bolan wakany görkezýär. Mysal üçin, *ol gün – o gün; şol waka – şo waka, hol jaý – ho jaý...*

Görkezme çalyşmalary sözlemde aýyrgyç hyzmatynda gelende, söz üýtgediji goşulmalary kabul etmeýär.

Görkezme çalyşmalarynyň düşümde üýtgeýşi:

Baş düşüm	bu, şu, ol, şol
Eýelik düşüm	mun-uň, şu-uň, on-uň, şon-uň
Ýöneliş düşüm	muň-a, şuň-a, oň-a, soň-a
Ýeňiş düşüm	mun-y, şun-y, on-y, şon-y
Wagt-orun düşüm	mun-da, şun-da, on-da, şon-da
Çykyş düşüm	mun-dan, şun-dan, on-dan, şon-dan

Görkezme çalyşmalarynyň ýazuw düzgüni:

1. Görkezme çalyşmalary atlaşyp gelende, edil atlar ýaly üýtgeýärler.

2. San goşulmasyny kabul edýärler. Şonda **ol, şol** çalyşmalarynyň ahyrky we **-lar** goşulmasynyň başky **l** sesi goşalandyrylyp ulanylman, çalyşmanyň ahyryndaky **l** sesi düşürilýär. *O (l) lar – olar; şo (l) lar – şolar.*

3. Köplük san goşulmasyny kabul eden görkezme çalyşmalarynyň ýöňkemede we düşümde üýtgeýşi ahyry çekimsiz sese gutaran sözleriň üýtgeýşinden hiç hili tapawutlanmaýar. Ýöne birlik sanda gelen görkezme çalyşmalarynyň söz üýtgediji goşulmalary kabul edişinde diňe çalyşmalara häsiýetli bolan aýratynlyklar bar:

1. **Bu (l), şu (l), ol, şol, hol** görkezme çalyşmalarynyň düýbi ähli ýöňkemeleriň birliğinde-de, köplüğünde-de we baş düşümden beýleki düşümlerde **muň-, şuň-, oň-, soň-** görnüşine geçýär.

2. Goşulmanyň **n** sesiniň täsiri bilen **bu** görkezme çalyşmasynyň başky **b** sesi **m** sesine geçýär: *bu+nuň= munuň.*

3. Birinji we ikinji ýöňkemäniň birliğinde-de, köplüğünde-de görkezme çalyşmalaryna goşulýan degişlilik goşulmalarynyň birinji çekimlisi uzyn aýdylýar: *mun-y:m, mun-y:ň, mun-y:myz, mun-y:-ňyz, şun-y:m, şun-y:ň, şun-y:myz, şun-y:ňyz, on-y:m, on-y:ň, on-y:myz, on-y:ňyz, şon-y:m, şon-y:ň, şon-y:myz, şon-y:ňyz.*

4. Üçünji ýöňkemäniň birliğinde-de, köplüğünde-de görkezme çalyşmalaryna **-sy** ýöňkeme goşulmasy goşulýar: *munusy, şunusy.*

5. Görkezme çalyşmalary ýöneliş düşümde gelende, ahyrky **n** sesi **ň** sesine öwrülýär: *muňa, şuňa.*

Gaýdym çalyşmasy. Bu çalyşma aslynda material manyly söz bolup, häzirkí wagtda çalyşmalaşyp giden öz sözi we onuň yzyna degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen emele gelýär: *özen, özli hamyr, özsüz hamyr* ýa-da *hamyryň özi ýok*.

Gaýdym çalyşmasy *öz* we *özüm, özüň, özi, özüimiz, özüňiz, özleri* kimin gelende, görkezýän zadyny has nygtap, ony beýleki zatlardan saýlap görkezmek hyzmatyny ýerine ýetirýär. Mysal üçin, Görogla-da *özüňiz* ýetik («Görogly» şadessany).

Degişlilik goşulmasyny kabul eden gaýdym çalyşmasy at çalyşmalaryndan tapawutlanýar. Gaýdym çalyşmasynda şahs oňa goşulan degişlilik goşulmasyndan düşünilýär. At çalyşmasynda bolsa şahs hut onuň öz manysyndan gelip çykýar. At çalyşmasy bellibir şahsy adaty ýagdaýda görkezýän bolsa, gaýdym çalyşmasy ony has nygtap, takyklyp görkezýär: *men – meniň özüm; siz – siziň özüňiz*.

Nakyllarda, atalar sözünde *öz* sözünüň ulanylyşyna köp duş gelinýär. Bu ýerde ol nämälimlik, umumylyk aňladýar. Özüni öweniň tanapý çüýrük. Eder-eder özüne eder.

Sorag çalyşmalary. *Kim?, näme?, nähili?, niçik?, neneň?, neneňsi?, nire?, näçe?, näwagt?, nämahal?, nätüýsli?, haçan?, haýsy?, hany?* sorag çalyşmalarydyr. Bular haýsy-da bolsa bir zady, predmeti, hili, ýagdaýy, mukdary, sany we başga-da ş.m. anyklamak üçin ulanylýar.

Kim? diňe adama degişli bolup, onuň adyny, familiýasyny, kesp-kärini, garyndaşlyk gatnaşygyny we başga-da ş.m. anyklamakda ulanylýar: – How, söwdagär dost, seniň bu ýurtda *kimiň* bardyr, *kimi* tanaýarsyň? («Görogly» şadessany).

Näme? sorag çalyşmasy, köplenç, **-my, -mi** goşulmasyny kabul eden habaryň yzyndan gelýär: Ol bu habary *eşidipmi näme?*

Näçe? sorag çalyşmasy mukdar, san, ölçeg dogrusynda ulanylýar: Magtymgulynyň *näçe* goşgusyň ýatdan bilýärsiň?

Nire? sorag çalyşmasy janly we jansyz her bir zadyň ýerleşýän ornuny, ýerini anyklamak üçin ulanylýar: Şahyr *nirede* doglup, *nirede* ýaşap geçipdir?

Haýsy? sorag çalyşmasy manysyny ýitiren üçünji ýöňkemäniň birligini bildirýän **-sy** bölegini ikinji gezek kabul edip, *haýsysy?* şekilinde gelýär: Talyplaryň *haýsysy* gowy bilýär?

Haçan? wagt gatnaşygyny görkezýän sorag çalyşmasydyr. – *Haçan* gaýdypdyň obadan? – Sen, daýza, Altyny *haçan* gördüň? (*A. Durdyýew*).

Nä sözünden ýasalan *näwagt?*, *nämahal?*, *näzaman?* we *haýsy wagt?* sözleri *haçan?* manysyny berýär:

Hany? sorag çalyşmasy, esasan, sözleýjä mälim bolan zady görkezýär. *Nirede?* sorag çalyşmasy predmetiň, zadyň anyk ornuny görkezýän bolsa, *hany?* sorag çalyşmasy olaryň özüni görkezýär. Sonuň üçin hem *ine*, *ynha*, *holha* kimin görkezmegi aňladýan modal sözler *hany?* sorag çalyşmasyna jogap hökmünde ulanylýar.

Hany? sorag çalyşmasy *nirede?* sorag çalyşmasy bilen manydaş bolup, beýleki düşümlerdäki görnüşi bilen manydaş bolup bilmeýär: — Gelneje, *hany* Nurgeldi? (*A. Durdyýew*). Pyýadanyň näme harajaty bar, çay humary gelipdir, *hany* muňa çay? («*Görogly*» *şadessany*).

Ýatda saklaň!

1. Sorag çalyşmalarynyň üýtgeýişleri haýsy söz toparyna degişli sorag bolýandygyna baglydyr. Atlar, sanlar, wagt aňladýan sözler dogrusynda ulanylýan sorag çalyşmalary söz üýtgediji goşulmalary kabul edýärler. *Haçan?*, *näwagt?* sorag çalyşmalary düşümde seýrek üýtgäp, ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýärler.

2. *Näçe?*, *haýsy?* sorag çalyşmalary birinji, ikinji ýöňkemäniň birliginde ulanylmaýar.

3. *Näme?*, *näçe?*, *nire?* sorag çalyşmalary soňy **e** sesine gutaran atlar ýaly üýtgeýär, ýagny birinji, ikinji ýöňkemeleriň birliginde we köplüğünde hem-de eýelik, ýöneliş, ýeňiş düşümlerde olaryň ahyryndaky **e** sesi **ä** sesine geçýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Gaýdym çalyşmasynyň aýratynlygyny düşündiriň.
2. Görkezme çalyşmalary haýsylar?
3. Sorag çalyşmalary haýsylar?
4. Bularyň ýöňkemedede, düşümde üýtgeýişini düşündiriň.

«Kowusnama» eserinden pähimler

1. Eger kişi asylzada neslinden bolsa-da, hünär bezegi bolmasa, ol kişi hiç kimiň söhbetine mynasyp bolmaz. 2. Bilgin, hemme hünärden söz hünäri ýagşy. 3. Eý, balam, hiç kimi özüňe duşman etmezlik hakynda hereket etgin. 4. Hiç bir duşman hem saňa onuň ýaly zyýan ýetirip bilmez. 5. Eger sen oňa gabanjaňlyk etseň, ol saňa duşmandanam eýmenjräk bolar. 6. Ol hemmäni-de baý edip ýaradyp bilerdi. 7. Dünýä gören bilen görmedikleri,/ Bir deň goýan däldir danaň hiç biri. 8. Ten göwheri hünär bezegi bilen zynatlanmasa, hiç zada ýaramaýar. 9. Hiç kişiden ýagşylygy aýama. Eý, balam, hiç wagt ýagşylyk etmegi unutma. 10. Eger ýere seretmeseň, ýer ýüzi seniň mülküň bolsa-da, hiç hili peýdasy bolmaz. 11. Hiç kişiniň hakyny zaýa etme. 12. Hiç işde hem isribe ýol bermegin («Kowusnama»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstden ulanylan çalyşmalary tapyň.
3. Pähimleriň manysyny düşündiriň.
4. Tekstiň 1,2,3-nji sözlemlerini morfologik derňew ediň.

69-njy gönükmä. Berlen sözlemleri göçüriň. Çalyşmalaryň täsirlilik-stilistik öwüşginini düşündiriň.

Çalyşmalar barada pikir öwürýäris. «Men» menmenlige, gedemlige, egoizme alyp barýan ýoluň başlangyjy. «Sen» gapma-garşylyga ösüp geçäýmegi ahmal bolan başlangyç. «Ol» başgalaşmaklyga, saýrylaşmaklyga iteryän ýörelge. «Siz», «olar» hem «senden», «on-dan» ýagşyrak hem bolsa, edil ideal derejede däl.

Ýaşasýşň, bizi birleşdirýän, bitewüleşdirýäni – «Biz»!

70-nji gönükmä. Aşakdaky sözlemlerden at, görkezme, sorag, çalyşmalaryny saýlap, depdeleriňize ýazyň.

Şu otaglaryň hemmesiniň işikleri hem ortadaky ullakan otagyň üstündendi.

Wepa ol haty birnäçe aý üstünden geçenden soň, gaty giç alypdy. Ol sözleşmek üçin birnäçe minut wagt hem tapdy.

Edil uly adamlar bilen gürleşýän ýaly, olaryň käbiri bilen jedelleşýär hem gygyryşýar.

Gylyç mergen bolsa:

– Bolar, hökman seni äkiderin – diýip, hemmesine wada berýär.

– Şu barysy-da – diýdi.

Wepa öz batareýasyny ok bilen üpjün etmäge birnäçe görkezme berdi.

Käbir adam geplemsek bolýar («*Garagum*» žurnaly).

71-nji gönükmä. Nusgawy eserlerden çalyşmalaryň arhaik görnüşleriniň ulanylyşyna degişli mysallary tapyň.

72-nji gönükmä. Goşgy setirlerinde ulanylan sorag çalyşmalaryny tapyň, olaryň many we ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

O nämedir, ýaşyl-gyzyl öwüsýän?
O nämedir, aýagy ýok towusýan?
O nämedir, ýedi derýa böwüsýän?
Şahyr bolsaň, şondan bize habar ber!

Kimlerde altyn täçdir,
Kimler saýyl mätäçdir,
Kimler düýpden gallaçdyr,
Kim parça haly gözlär.

Bir niçeler ýortar gije ýatmaýyn,
Birew ýatyr öýden jepa tartmaýyn...

Segsene ýetişse sal,
Niçik geçer beýle hal,...

Magtymguly

Ýumuş: *Bu, şu, ol* çalyşmalaryny düşümde üýtgediň we olarda ýüze çykan fonetik özgermäni düşündiriň.

Nämälim çalyşmalar. *Nämälim* çalyşmalar leksika-semantik hem grammatik taýdan atlardan, sanlardan we beýleki söz toparlaryndan ýasalan sözlerdir. Olar:

1. Sözleýişde *kişi, adam, zat, ýer, tarap, wagt, mahal, çak, sellem, gün* ýaly sözler *bir, her, hiç* sözleri bilen ulanylyp, *bir kişi, bir adam, bir kes, bir zat, bir ýer, bir tarap, bir ýan, bir wagt, bir mahal, bir gün, her kişi, her adam, her kes, her zat, her ýer, her tarap, her wagt, her mahal, her zaman, hiç kişi, hiç adam, hiç kes, hiç zat, hiç ýer, hiç tarap, hiç wagt, hiç mahal* we ş.m. çalyşmalary emele getirýär.

2. *Biri, bary we kimsi* ýaly üçünji ýöňkemäniň goşulmasyny kabul eden sözler öz hakyky manysyndan daşlaşyp, abstrakt manyly çalyşma öwrülýär.

Sözleýişde *başgasy, beýlekisi, özgesi, käsi* ýaly sözler-de çalyşmalara ýakynrak manyda ulanylýar.

Nämälim çalyşmalar leksika-semantik aýratynlyklaryna görä üç topara bölünýär:

1. Nämälim çalyşmalar. Olar öz manysyna görä, predmeti-de, zady-da, hili-de, mukdary-da we başg. ş.m. görkezip bilýär. Şonuň üçin bularyň ulanylyşy leksika-semantik hem grammatik taýdan beýleki söz toparlary bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Oňa *kim... kim, kimse, kimler, kimdir, nämedir, nirädir, biri, bir, birnäçe, bir zat, bir entek, bir hili, bir wagt, käbir, ençe, ençeme, pylan, pylany, her kim, her näçe, her kişi, her bir, her zat, her ýaly* sözler degişlidir.

Nämälim çalyşmalardan *her* we onuň gatnaşmagynda ýasalan *her kim, her zat, her haýsy, her hili, her haçan, her niçik, her neneň* ýaly çalyşmalar leksika-semantik hem grammatik taýdan *kim... kim, kimsi... kimsi, kimler... kimler, bir, biri, bir zat* ýaly nämälim çalyşmalardan hiç hili tapawutlanmaýar. Bularyň ikisi-de belli ýa-da näbelli toparyň içindäki bölekleriň tutuş jeminiň her birini nygtap görkezýär.

2. Nämälim-ýokluk çalyşmalary. Bulary emele getirmäge gatnaşýan ikinji sözün leksika-semantik hem grammatik aýratynlygyna görä, olar näbelli zat, predmet, ynsan, wagt, hil, häsiýet, ýagdaý we ş.m. manylarda ulanylýar. Olara *hiç kim, hiç kişi, hiç kes, hiç haçan, hiç wagt, hiç haýsy, hiç hili, hiç ýer, hiç bir, hiç zat...* sözleri degişlidir.

3. Nämälim-jemleýji çalyşmalar. Belli ýa-da näbelli köplügi we tutuş jemi görkezýän *hemme, ähli, bar, bary, бүтин, külli, tamam,*

jümle, barça ýaly sözler nämälim-jemleýji çalyşmalara degişlidir. Bulardan *hemme, ähli, bar, bary, bütün, külli, tamam, jümle* sözlem agzalary bolup bilýär.

Nämälim, nämälim-ýokluk, nämälim-jemleýji çalyşmalaryň üýtgeýşinde meňzeşlik bolup, olarda atlara-da, sypatlara-da, hallara-da mahsus aýratynlyklar bar. Bu aýratynlyk nämälim çalyşmalary emele getirýän sözleriň aslynda haýsy söz toparyna degişlidigi bilen baglydyr.

Sorag we ýumuşlar:

1. Nämälim çalyşmalar haýsylar?
2. Nämälim çalyşmalara mahsus aýratynlyklary aýdyp beriň.
3. Nämälim çalyşmalaryň sözleýişdäki ähmiýetini düşündiriň.
4. Nämälim çalyşmalaryň ýasalyşyna haýsy sözler işjeň gatnaşýar.

Her kimi dost tutunan, hiç kime dost bolmaz. Her kişiniň işi däl, deri eýläp don tikmek. Her kese çörek ber, ýöne özüň her kesiniň çöregini iýme. Her zadyň öz wagty bar, her gyzyň – öz bagty. Ýagşylyga ýagşylyk her kişiniň işidir, ýamanlyga ýagşylyk är kişiniň işidir. Hiçden giç ýagşy. Her döwür – bir döwür. Her kim öz pälinden tapar. Hiç kim aýranyna turşy diýmez. Her kimiň öz jaýy özüne Müsür. Her bir okumyş alym bolmaz (*Paýhas çeşmesi*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti okaň. Çalyşmalary tapyň.
2. Çalyşmalaryň many toparlaryny düşündiriň.
3. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.

73-nji gönükmä. Teksti depderiňize göçüriň. Nämälim çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

«Şolaryň biri bolaýmasyn?» diýip, diliňi dişläýersiň.

«Dogry gelen nemän nemesinden başga nemesi ýok» diýlenini edäýsem? Olaryň biri bir gün bolmasa, bir gün seni azdyraýjak ýalydy.

– Pylany şu gün ýüzüni ýokaryk tutup, gapdalymdan geçdi, welin... – diýýärsiň. Soň raýon wekili «Pylanyňy saýlaýarys, ýoldaşlar, elini galdyryň» diýerdi. Wessalam. «Pylany, ýagdaýyň niçik?» diýip lak atarlar.

– «Nemesi», «nemesi» diýip, agzyňy juda bir öz ugruna goýberme, gelin! (*B. Hudaýnazarow*).

– Nemänem bilmen, beýlekiňem, göteril şu ýerden (*B. Sähedow*).

74-nji gönükme. İçinde nämälim çalyşmalary ulanyp, 10 sany sözlem düzüň.

75-nji gönükme. Aşakdaky goşgy setirlerini göçürň. Çalyşmalaryň aşagyny çyzyň.

Her kimiň ne mukdar bolsa yhlasy,
Şol mukdar açykdyr hakyň dergähi.

Her niçe ýaşasaň ýeriň ýüzünde,
Adam ogly baş gün duza myhmandyr.

Her ýan gadam ursa saýýat, bolmaýar ol duşygär,
Bendi kylyp ala bilmez, düşmez türkmen balasy.

Magtymguly, haýran, her ýana bakar,
Bu ne gudrat işdir: suwdan ot çykar.

Magtymguly

Her kim bir zady üns berip okasa,
Her halda onda bir zat galar.

Ahyr şol arkaly-da bir zada ýeter,
Her kim bir zat bilmese, ondan hiç zat çykmaz.

Enweri

76-njy gönükme. Sözlemleri göçürň, ulanylan çalyşmalaryň many toparlaryny kesgitläň.

Bu düýe ýol bilen barýarka, birtopar oylan «Ýnha, bir boş düýe» diýşip, muni saklapdyrlar. Oylanlar töwereklerine seredip, hiç kimi görmändirler.

– Aý, munuň içinde hiç zat ýokdur-la.

... Garaz, bu möjek birnäçe günläp alakjap, gaty köp süriniň üstünden baran.

– Eý, tilki dost, meniň içimde bir bela bar, meniň aýymdan ysgynym gitdi, goýun iýmäge sürä barsam, içimden bir zat «Aý, çopan, haw, goýny möjek aldy, haw!» diýip zowladyberýär.

... Bu adam hem yzyndan adam gelýändir öýdüp seretse, hiç kim ýok.

– Aý, pylan jülgedäki goçum, gel, aý, pylan deredäki perilerim, gel aý, pylan depedäki jynlarym, gel, gel – diýip, düw-düw edip, böküp oýnap, agzyny köpükledip başlady («*Ýartygulagyň başdan geçirenleri*»).

Ýatda saklaň!

1. *Bir, bar, bütün, tamam, külli, jümle, telim* kimin sada çalyşmalar üýtgediji goşulmalary, *ençe, ençeme, biri, bary, ähli, hemme, barça* ýaly sada çalyşmalar bolsa san goşulmasyny kabul etmeýärler.

2. *Her, hiç* çalyşmalary atlaşyp gelende, birinji, ikinji ýöňkemäniň köplük goşulmasyny, üçünji ýöňkemäniň bolsa birlik hem köplük goşulmalaryny kabul edýär.

3. *Her kim, hiç kim, her kes, hiç kes, her* ýaly çalyşmalar düşüm goşulmalaryny kabul etse-de, olaryň ýöňkeme we san goşulmasyny kabul edişi seýrekdir.

IŞLIKLER

Işlikler predmetleriň, zatlaryň, düşünjeleriň gymyldy-hereketini, ýerine ýetirýän işini, işiň ýagdaýyny aňladýan söz toparydyr. Işlikleriň esasy leksika-semantik aýratynlygy gymyldy-hereket aňlatmakdan, morfologik alamy dereje, şekil, zaman, şahs-san görkezmekden, sözlemde, esasan, habaryň hyzmatynda gelmekden ybaratdyr. Işliklere işlik şekilleri, üýtgameýän işlik şekilleri – ortak, hal işlik şekilleri, iş atlary degişlidir. Işlikler gurluş taýyndan sada, goşma, tirkeş, düzümlü diýen toparlara bölünýär.

Işlikleriň leksika-semantik aýratynlyklary

Işlikler leksika-semantikasy boýunça birnäçe topara bölünýär.

1. **Hereket işlikleri** many taýyndan ähli gymyldy-hereketi aňladýar: *yöremek, gülmek, ýatmak, uklamak, ýaşamak* we ş.m.
2. **Iş işlikleri** hereket işliklerinden tapawutlylykda diňe iş prosesi bilen baglanyşykly gymyldy-hereketi aňladýar: *gazmak, işlemek, ýazmak, okamak* we ş.m.
3. **Sözleşiş işlikleri** diňe sözleşiş prosesi bilen baglanyşykly gymyldy-hereketi aňladýar: *aytmak, diýmek, sözlemek, geplemek, agzamak, käýinmek* we ş.m.

4. **Emosional (duýgy aňladýan) işlikler** adamyň duýgy agzalarynyň hereketi bilen baglanyşykly gymyldy-hereketi aňladýar: *aglamak, begenmek, şatlanmak, buýsanmak, söýmek, gaharlanmak, haýran galmak* we ş.m.
5. **Görüş işlikleri** adamyň, janly-jandarlaryň görüş prosesi bilen baglanyşykly gymyldy-hereketi aňladýar: *görmek, seretmek, bakmak, garamak, aňkarmak, äňetmek, jyklamak* we ş.m.
6. **Pikirleniş işlikleri** adamyň pikirleniş prosesi bilen baglanyşykly abstrakt gymyldy-hereketi aňladýar: *oýlanmak, ýatlamak, bilmek, pikirlenmek, üns bermek, güman etmek, şübhelenmek, akyllanmak* we ş.m.
7. **Hal-ýagdaý işlikleri** adamyň we janly-jandarlaryň hal-ýagdaýy bilen baglanyşykly gymyldy-hereketi aňladýar: *ýadamak, gujurlanmak, garramak, ýaşarmak, däliremek, syrkawlamak, sagalmak* we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşlikleri haýsy aýratynlyklary boýunça häsiýetlendirmek bolar?
2. İşlikler manylary boýunça haýsy toparlara bölünýär?
3. «Görogly» şadessanyndan «*diýmek, aýtmak*» sözleýiş işliklerine manydaş işlikleri tapyň.
4. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Enä tagzym – mukaddeslige tagzym» eserinden emosional işligi ulanylan 5 sözlemi tapyň.

Men ýalňyşypdyryn

Bir gün Ependi mazarystanlykdan çykyp barýar eken. Birden onuň gözi ýetip gelýän atlylara düşüpdür. Ependi olary ogrudyr öýdüp: «Meni ogurlap gidäýmesinler» diýip, bir gabra girip gizlenipdir.

Atlylar ony görüpdür-de:

– Bu niçiksi adam eken. Bilmegimiz zerur – diýip ondan:

– Sen kim bolarsyň? – diýip sorapdyrlar.

Ependi gabryň içinden:

– Meniň kim ekenligimi näme üçin sorაýarsyňyz? Men gabyr-daky merhumlaryň biridirin – diýipdir.

Olar onuň Ependidigini bilip:

– Eger siz öli bolsaňyz, bu ýerde näme işleýärsiňiz? – diýenlerinde, Ependi:

– Men seýil edip ýörün – diýipdir.

Olar:

– Öli adama sözlemek we ýöremek bolmaýar ahyryn, sen bolsa ýöräbem, sözläbem bilýärsiň – diýipdirler.

Onda Ependi:

– Berekella, dogry aýdýarsyňyz, men ýalňyşypdyryn – diýip, gabyrdan çykyp, öz ýoluna gidipdir («Ependi»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstdä ulanylan işlikleri many görnüşleri boýunça toparlara bölün we olaryň aňladýan manysyny düşündiriň.
3. Tekstiň birinji abzasyny morfologik derňew ediň.

Ýatda saklaň!

Käbir leksika-semantik topara degişli işlikler hem isim, hem işlik manysynda bolup bilýär: *oý-oý, köw-köw, göç-göç, gara-gara*.

77-nji gönükmä. Göçüriň, olardaky işlikleriň aňladýan manylaryny anyklaň.

Ynsanyň gözünden onuň häsiýetini, pikirlerini, adamlara bolan garaýşyny okap bolýar. Gözler adamyň özüniň bilmeýän zatlaryny äşgär edýär. Emma oňa düşünmekde gep bar. Göreçleriň dürli ýagdaýlarda edýän hereketi bilen adamyň beýnisindäki bolup geçýän ahwalatlary aňlamak bolýar. Özem ol adamyň islegine bagly bolmaýar.

Alymlaryň çaklamagyna görä, eger adam haýran galsa, garaşylmadyk ýagdaýa sezewar bolsa, onuň göreçleri asyl durkundan dört esse ulalyp bilýär. Tersine, adam gaharly ýa-da gussaly wagty göreçler has kiçelýär («*Nesil*» gazetini).

78-nji gönükmä. Göçüriň, işlikleri tapyň we olaryň sözlemdäki hyzmatyny kesgitläň.

Ol her gün ir oýanýardy. Jahan ýaňy agaryp ugrandan pasyrdap göge galýardy-da giň sähra tarap uçup gidýärdi. Sähradaky çöp-çalamlaryň içinde göwnüniň halan otlarynyň dänejiklerini çöpläp iýip, giçlik ýene höwürtgese gelip, gussa çümüp oturýardy.

Gussadan ýaňa onuň bir gezeg-ä däne çöpläsem gelmedi. Guş asmanda agyp-dönüp çar ýana uçdu-da, aýlanyp-aýlanyp ahyry parahat sonarlaşyp ýören dowarlaryň ýanyna gelip gondy. Şonda bir-

denkä onuň kalbynda guş garagollugy oýandy. Ol öz ýanyndan: «Men belent agaçlara mündüm, minaralara gondum, tamlaryň depesinde oturdym, gel, şu goçy hem münüp göreýin. Otlap ýören goçy münsem, nähili bolarka?» diýip oýlandy. Ol göwnüne düwşi ýaly, baryp goçuň burum-burum şahynyň üstüne gondy. Goç kellesini gaharly silkeläp, guşy uçurdy. Guşjagaz öýkeläp, gapdalyndaky tümmejiğiň üstündäki çalyňyň şahajygyna gondy. «Meni şu çalyňyň şahajygy-da göterýär, seniň şahyňa näme agramym düşýär?» diýen geňirgenme bilen guş goça seretdi. Ýöne bu geňirgenmesine jogap tapmandan soň, ol geçileriň üstüne gonmagy ýüregine düwdi («*Ertekiler dünýäsi*»).

Ýumuş: Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden *sonarlamak, çaly, minara* sözleriniň manyyny tapyň.

79-njy gönükmä. Işlikleriň many hataryny dowam ediň.

Sözlemek,

Bilmek,

Guwanmak, ...

Içmek, ...

Ýasamak, ...

80-nji gönükmä. *Döretmek, gurmak, göreşmek, garşylamak* işliklerini sözlem içinde getirň we olaryň manylaryny düşündiriň.

Işlikleriň ýasalyşy

Işlikler ýasalyşy taýyndan asyl we ýasama işlikler diýen toparlara bölünýär. Leksik manylary boýunça gymyldy-hereketi aňladýan sözlere **asyl işlikler** diýilýär.

Söz ýasalyşyň leksika-semantik, morfologik we sintaktik ýollary bilen ýasalan işliklere **ýasama işlikler** diýilýär.

Morfologik ýol bilen *-la, -le; -a, -e; -da, -de; -al, -el, -l; -ar, -er, -r; -yk, -ik, -k; -gyla, -gile; -mala, -mele; -lan, -len; -laş, -leş; -yrga, -irge; -yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üçdir; -ala, -ele; -jakla, -jekle* ýaly işlik ýasajy goşulmalaryň üsti bilen işlik ýasalýar.

Işlikler isimlerden we işliklerden ýasalýar:

I. Işlikleriň isimlerden ýasalyşy. Morfologik ýol bilen, ýagny işlik ýasajy goşulmalaryň üsti bilen işlikler, esasan, atlardan, sypatlardan, sanlardan, hallardan, ses we şekil aňladýan sözlerden we ümlüklerden ýasalýar.

-la, -le: *daşla, nagyşla, ýaprakla, aýnala, aýypla, damjala, küdele, ilerle, haltala; akla, arassala, agsakla, arzanla; ikile, üçle, münle, ýekele; soňla, anykla, rusçala; ýokla (ýitirim etmek, ýok etmek), ýokla (küýsemek, gözlemek); dazla, düwdenekle, kelemenle, kägele, jürle, jigle, lowla, mola, mäle, myrla, parla, tarla, patla, şarla, şowla, gürele, jak-jakla we ş.m.*

-ar, -er, -r: *çalar, göger, öýer, suwar, bugar, ýaşar, ýyrşar, kemşer we ş.m.*

-a, -e: *agza, beke, bola, turşa, ýeňle, giňe, ýelme, suwa, omza, ota, ugra, ýaldyra, titre, çişne, garra, gata, owna, çüýre we ş.m.*

-al, -el, -l: *azal, daral, dikel, garal, gysgal, könel we ş.m.*

Bulardan başga-da, isimlerden işlik ýasaýjy: *-da, -de, -ylda, -ilde, -yrda, -irde; -lan, -len; -laş, -leş; -yk, -ik, -uk, -ük, -k; -syra, sire; -jar, -jer; yrga, -irge, -urga, -ürge; -gar, -ger; -ra, -re, -sa, -se; -jyra, -jire; -yn, -in, -un, -ün, -n, -kyr, -kir; -gyr, -gir, -kar, -ker, -yt, -it, -t* ýaly goşulmalar bar.

II. İşlikleriň işliklerden ýasalyşy. Munda leksik manyly sözden asyl işligiň grammatik manysyndan biraz tapawutlanýan beýleki bir şekil ýasalyar. Bulara işlik derejelerini we işlik şekillerini hem-de dürli manyly gymyldy-hereketi aňladýan işlikleri degişli etmek bolýar.

Dürli manyly gymyldy-hereketi aňladýan işlikler

1. Işiň, gymyldy-hereketiň köp gezek gaýtalanýandygyny bildirýän işlikler. Bu işlikleri ýasaýan goşulmalara: *-gyla, -gile; -akla, -ekle, -kla, -kle; -mala, -mele; -yşdyr, -işdir, -uşdyr, -üşdir, -şdyr, -şdir; -ala, -ele, (-la), -le; -ja, -je; -jakla, -jekle; -kala, (-kele) we ş.m.* degişlidir: *saýgyla, dürtgüle; towsakla, itekle; tutakla; garanjakla; gaýmala, gezmele; bozuşdyr, kakyşdyr, döwüşdir, çöpleşdir; saçala, seçele; ätle; gorja, dörje; galkyjakla, keýerjekle, owkala we ş.m.*

2. Bu topardaky işlikler işiň gymyldy-hereketiň, adatdaky bolmalysyndan pesdigini, gowşakdygyny, gymyldy-hereketiň haýallaýandygyny, şol işe, herekete öýküniliýändigini, göwnüýetmezçilik edilýändigini aňladýar. Bu işlikleri ýasamak üçin *-ümjire, -mjyra, -jyra, -jire; -ymsyra, -imsire, -umsyra, -ümsire, -marla, -ganakla, -enekle, -dakla* ýaly goşulmalar ulanylýar: *aglamjyra, gülümjire; kakynjyra, sallanjyra, käýinjire, tasanjyra, ýaýdanjyra, irkiljire,*

soranjyra, ýuwmarla, basmarla; uçganakla, gaçganakla, süýşenekle, bukdakla we ş.m.

3. Işň, gymyldy-hereketiň gutarmaga ýakynlaşyandygyny bildirýän işlikler. Bu topardaky işlikler *-aňkyrla, -eňkirle, -ňkyrla, (-ňkirle)* goşulmasy arkaly ýasalýar: *gutaraňkyrla, çykaňkyrla, ýeteňkirle, dokaňkyrla* we ş.m.

Bulardan başga-da, türkmen dilinde dürli-dürli many ýokundysyny bermäge kömek edýän birnäçe goşulmalar duş gelýär: *-la, -le: ýapla, -ätle; -yş, -iş, -ş: gyzyş, üýtgeş; -syn, -sin, -sun, -sün: gabsyn, sümsün; -a, -e: gura, göze; -da, -de: gyrda, goýda; -za, -ze: gabza, köwze; -na, -ne: ýygna, gurna; -sa, -se: gyssa, debse; -ga, -(ge): sarga; -jar, -jer: sokjar, ganjar; -ňe: süsňe; -r: ölçer; -ka, -ke: çayka; -aş: azaş, sowaş.*

Işlikleriň sintaktik ýol bilen ýasalýşynda, esasan, goşma işlikler hasyl bolýar. Goşma işlikler: 1) at-kömekçi işlik: *tanyş bolmak, haýran galmak, garşy almak, dowam etmek, gulak asmak, diň salmak, ýüz tutmak, gahar etmek* we ş.m. 2) işlik-kömekçi işlik: *okap bolmak, elläp görmek, alyp gelmek, gaçyp gitmek, işläp başlamak, aňlap ugramak* we ş.m. görnüşde bolýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşlikler diýlip nämä aýdylýar?
2. İşlikler söz ýasalýşyň haýsy ýollary arkaly ýasalýar?
3. İşliklerden ýasalan işlikleriň nähili many aýratynlyklary bar?
4. Morfologik ýol bilen ýasalan işlikleriň gurluş, ýasalýş, leksik, grammatik aýratynlyklaryny häsiýetlendirň.
5. Sintaktik ýol bilen ýasalan işlikleri gurluş hem many taýyndan häsiýetlendirň.

Mirap kim bolupdyr?

Gadymda ekerançylyk ýerlerinde ýaplara suw paýlamak işlerine ýolbaşçylyk edýän mertebeli adama mirap diýlipdir.

Türkmenler ýeriň-suwuň ýagdaýyny oňat bilýän, daýhançylyga düşüňýän, il-halka adalatly garaýan başarjaň adamlardan mirap saýlapdyrlar. Mirap ýap-suw işlerine gözegçiligi alyp barypdyr. Öňler oba arçynlary ilata ýer-suw paýlanlarynda ýaş derejesine garamazdan, nikaly (öýlenen) adamlara ýer-suw berilmeli diýip kesgitlepdirler. Miraplar oba arçynlarynyň şol görkezmesini berjaý edipdirler.

Geçmişde ekerançylyk ýerleri bent suwlary bilen suwarylypdyr. Bendiň boýuny ýakalap oturan oturymly ilata suw uly, kiçi ýaplaryň üsti bilen akdyrylypdyr. Suwuň bölünişine halkyň arasynda saýlanan aksagallar gözegçilik edipdirler («*Zenan kalby*» žurnaly).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä okaň.
2. Tekstden ýasama işlikleri tapyň.
3. Tekstden ulanylan ýasama işlikleriň ýasalyşyny düşündiriň.
4. Tekstiň soňky abzasyny morfologik derňew ediň.

Ýatda saklaň!

Dereje, zaman, ortak işlik, kem işlik, hal işlik, iş adyny ýasaýjylar şekil ýasaýjy goşulmalardyr.

Ýumuş: Mirapçylyk bilen baglanyşykly taryhy sözleri tapyň we olaryň manysyny düşündiriň.

81-nji gönükmä. Söz düzümlerindäki işlikleri gurluş we many taýyndan häsiýetlendirin.

Çaý içmek, ýük daşamak, çörek iýmek, suw dökmek, teklibi goldamak, pikiri dowam etmek, islegi artmak, biri-birini gutlamak, talyby öwmek, näsagyň saglygyny soramak, çykyşy görmek, aýdymy diňlemek, tagamy datmak, synag tabşyrmak, haty barlamak, daşaryk çykamak, ilerligine ýöremek, otludan düşmek, meselä düşünmek, gözellige guwanmak.

82-nji gönükmä. Ýasama işlikleri tapyň we ýasalyş ýoluny kesgitläň.

Suwuny peselden Tejen derýasy parahat akyp ýatyrdy. Goşa kenary bezeýän gamyşlar gizlin bir gürrüň edişýän ýaly ýuwaşja pyşyrdaşýardylar. Soňra beýleki oturan ýaşulularyň hem goşulmagy bilen gün-güzeran, alarman-çaparmañçylyk hakdaky gürrüň uly düşekde örusini giňeltdi. Mädemini han şol sekiz müň türkmen nökerini öz goşunynyň özeni hasaplaýardy («*Garagum*» žurnaly).

Ol ýat adamlara garnyny görkezmäge utanýan ýaly, biz köýneginiň etegini çekişdirdi.

Bu gün onuň makalalarydyr edýän çykyşlary ýaşlarda sungata bolan söýgini kämilleşdirýär («*Garagum*» žurnaly).

83-nji gönükme. Teksti göçürip, morfologik derňew ediň.

Ömürlik zat ýok, bu agyr günler geçer. Agalarym geler. Şonda ýüküm ýeňlär. Şoňa çenli çydamaly. Başga hiç hili ýol ýok. Şu güne çenli agyr iş etmän, wagtyňy tosunlykda geçirip bildiň. Indi bolsa, şol işlemedik günleriň öwezini dolmaly. Sen işlemeli, diňe işlemeli. Kakamy hem çagajyklary eklemeli. Hawa, eklemeli. Her gün diňe birem däl, iki zähmet gününü gazanmaly. Işläp ölen ýok, aç ölen welin bar. Aç ölmezlik üçin işlemeli (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

84-nji gönükme. Göçüriň, düýp işlikleri tapyň.

Jeýhun – ýaşayyş mukamy. Jeýhun – ak ýollara uzap barýan geljegiň ýürek joşgyny.

Heňnamlar hakda öz dilinde joşup, aýdym aýdyp, geçmişden geljege tarap tovlanyp, çyrypyp, çaykanyp akyp ýatan bu däli derýanyň tolkunlarynyň möwjä asmana göterilip, arşa owsun atýar. Çalaja diňşirgenseň, tolkunlaryň biri-biri bilen çaknyşýan täsin sesinde, kenara urulýan pagşyldysynda ençeme ykbalyň sedasy, beýewanlar aşyp barýan kerwenleriň geçmişe-geljege ýaň salýan jaňlarynyň sesleri eşidilýär (*«Garagum» žurnaly*).

Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikler

Işlikler täsirini bir zada geçirýän we geçirmeýän diýen iki topara bölünýär. Geçirýän, geçirmeýän häsiýeti, hut işlikleriň öz leksika-semantikasýndan gelip çykýar. Eger ýerine ýetirilen gymyldy-hereketiň netijesi obýekte, ýagny ýeňiş düşümdäki söze täsir edýän bolsa, onda ol işlikler *täsirini bir zada geçirýän*, täsir etmeýän bolsa, onda *täsirini geçirmeýän işlik* hasap edilýär.

Geçirýän we geçirmeýän işlikler dereje düşünjesi bilen berk baglanyşyklydyr. Dereje goşulmalary goşulanda, geçirýän işlikler geçirmeýän işliklere, tersine, geçirmeýän işlikler geçirýän işliklere öwürlip bilýär. Geçirýän we geçirmeýän işlikleriň ählisi ýükletme derejesiniň goşulmasyny kabul edende, işiň netijesini geçirýärler. Meselem: *ýandyr* (ýükletme derejesi, täsirini geçirýän işlik); *ýan* (täsirini geçirmeýän); *işdir* (ýükletme derejesi, täsirini geçirýän), *iş* (*ýüpi*) (täsirini geçirýän).

Ýeňiş düşümdäki sözüň sözlem içinde gelmegi ýa-da gelmezligi işligiň manysyna täsir etmeýär. Işlikleriň haýsy topara degişlidigi olaryň manylaryna, ýeňiş düşümde gelen sözi kabul edişine baglydyr.

Birnäçe işlikler sözlemde gelyän manylaryna garap, hem geçirýän, hem geçirmeýän bolup bilýärler. Işlikleriň ulanylyşyndaky şu aýratynlyk iki hili ýagdaýda duş gelýär.

Örmek, çapmak, ýüzmek, göçmek ýaly omonimik häsiýetli işlikler täsirini hem geçirýän, hem geçirmeýän işliklerdir. Bularyň manysy sözlemde anyk bolýar: Meretler täze jaýa *göçdüler* diýen sözlemde *göçdi* işligi täsirini geçirmeýän işlik. Emma Meret pyýadany *göçdi* diýen sözlemde *göçdi* täsirini geçirýän işlik. Goýunlar gürre *ördi* diýlen sözlemde *ördi* täsirini geçirmeýär. Enem maňa jorap *ördi* diýlen sözlemde *ördi* täsirini geçirýän işlikdir.

2. *Okamak, işlemek, gutarmak* ýaly köpmanyly sözler hem geçirýän, hem geçirmeýän işliklerdir: *yokary okuw mekdebinde okamak* – geçirmeýär; *kitabý okamak* – geçirýär; *gurluşykda işlemek* – geçirmeýär, *meseläni işlemek* – geçirýär.

Asyl görnüşinde geçirýän bolsa-da, gaýdym we özlük derejesini kabul eden işlikler täsirini geçirmeýän işliklere öwrülýär: *öwdi* – täsirini geçirýär, *öwüldi*, *öwüldi* – täsirini geçirmeýär.

Täsirini geçirýän işliklerden işlik derejeleriniň ählisi, geçirmeýän işliklerden käbir derejeler ýasalmaýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Täsirini geçirýän we geçirmeýän işlikleriň tapawudy nähili?
2. Olaryň işlik derejeleri bilen baglanyşygyny aýdyp beriň.
3. Hem geçirýän, hem geçirmeýän işlikler haýsylar?
4. İçinde geçirýän we geçirmeýän işlikleri ulanyp, «Aziada – 2017: Meýletinçiler» diýen temada reportaž taýýarlaň.

Türkmen topragy tutuşlygyna hazyna, egsilmez baýlyk. Bu toprakda bitýän ot-çöplerden haly, palas, umuman, dokma önümleri üçin gerekli ýüpleriň ähli reňklerini alyp bolýar. Ene-mamalarymyz şol reňkleri taýýarlamak üçin irginsiz zähmet siňdiripdir. Olar pähim-paýhasy, döredijilikli gözlegleri bilen ýiti güneş çoguna, ýel-ýagmyra solmaýan reňkleri ussatlarça almagy başarypdyrlar. Olaryň

saýlap-seçip alan reňkleri tebigatdaky öwüşginleriň gaýtalanmasy bolup, ajaýyp haly önümlerine geçirilipdir.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen 2016-njy ýylyň «Mirasa sarpa goýmak – Watany özgertmek» ýyly diýlip yglan edilmegi ata-balarymyzdan miras galan ruhy we maddy gymmatlyklarymyzy öwrenmek, aýap saklamak, Watany gülledip ösdürmegiň hatyrasyna geljekki nesillere ýetirmek işiniň ähmiýetini has-da artdyrdy («*Nesil*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä okaň we oňa sözbaşy goýuň.
2. Geçirýän we geçirmeýän işlikleri tapyň.
3. Tekstdä ulanylan geçirýän işlikleriň dolandyryýan sözünüň grammatik şekilini kesgitläň.
4. Tekstiň soňky abzasyny morfologik derňew ediň.

Ýatda saklaň!

Geçirmeýän işlik sözlemiň habary bolup gelende, sözlemde grammatik we logiki eýe ýüze çykýar.

85-nji gönükmä. Aşakdaky işlikleri okaň. Geçirýän işlikleri bir hatara, geçirmeýän işlikleri beýleki hatara ýazyň.

Oka, geçir, ýap, bildir, ýatmak, uçur, gülmek, çykar, gaçmak, ýazdyr, säginmek, akar, oýanmak, otar, barar, zyňmak, görner, çyzmak, ylgar, gorkmak, bakmak, işlä, sökdür, döwer, gaýtmak, ürküz, gorkuz, ýumrar, münmek, aýtdyr, ýeter, agla, buýsanar, görmek, guwandyr, aňladar, şatlanmak, inmek, ýylgyrar, at, saralýar, ýet, tut.

86-njy gönükmä. Aşakdaky sözlemleri göçürüň. Ýaý içindäki sözleri degişli şekilde ulanyň.

Bahar ýene Zeminiň ygtyýaryny öz eline (almak). Depeler, düzler ýaşyl lybasa (bürenip başlamak). Gahardan ýaña içi-içine sygman gelen lemmer-lemmer bulutlar (ala-zenzele etmek) we içini (gowzadyp gitmek). Olaryň gussaly (nagra çekmek), gözyaş dökýänini ýa-da lah-lah (gülmek), nur sepeleýänini aňşyrmak kyndy. Bulutlardan dökülen nur Günüň şöhesine gök otlaryň ýapraklarynda, çöp-çalamlaryň baldaklarynda üýtgeşik bir görk bilen (ýylpyldamak).

87-nji gönükmе. Göçürin, geçirýän işlik ulanylan sözlemleri morfologik derňew ediň.

Her gün mekdepden çykyp, kitaplarymyzy öýde goýardykdа, Parawbibi çeşmesine tarap ylgardyk. Şol barşymyza ýarym sagat çemesi ýoly nädip geçениimizi bilmezдик. Ýolda gabat gelýän küýze döwürleri, toýundan ýasalan gap-gaçlaryň, dörtgyraň kerpiçden berk gurlan binalaryň galyndylary bize bu topragyň ýöne daldigini habar berýär («*Garagum*» žurnaly).

88-nji gönükmе. Gel, git, ugra, ýat, ukla işliklerinden geçirýän işlik ýasaň we olary sözlem içinde getiriň. Sözlemleri morfologik derňew ediň.

Işlik derejeleri

Işin obýektiniň we subýektiniň gymyldy-hereketе bolan özara ikitaraplaýyn obýektiw gatnaşygyny görkezýän grammatik şekillere **işlik derejeleri** diýilýär.

Işlik derejeleri biri-birinden many hem şekil taýdan tapawutlanýarlar. Şeýlelikde, işlik derejeleri öz aňladýan manylaryna we ýasalyşlaryna görä, *düýp, gaýdym, özlük, şariklik, ýükletme* dereje diýen baş topara bölünýär.

Işligiň düýp derejesi. Asyl we ýasama işlikleriň hemmesi işligiň düýp derejesidir. Onda gymyldyny, işi dogrudan-dogry eýäniň özi ýerine ýetirýär. Işligiň düýp derejesiniň ýörite goşulmasy bolmaýar: *oka-, ýaz-, başla-, işle-* we ş.m. Bu derejede subýektiň we obýektiň gymylda bolan gatnaşygy düýp işlikleriň geçirýän we geçirmeýän diýen iki topara bölünişi bilen baglanyşyklydyr.

Işligiň gaýdym derejesi. Gaýdym derejesindäki işlikler arkaly gymyldy-hereketi sözlemiň eýesi däl-de, tersine, doldurgyç ýerine ýetirýär.

Işligiň gaýdym derejesi, esasan, morfologik ýol bilen, *-yl, -il, -ul -ül, -l; -yn, -in, -un, -ün, -n* goşulmalary arkaly ýasalýar: *okal-, ýazyl-, başlan-, işlen-* we ş.m. Özlük derejesini ýasaýan *-yn, -in, -un, -ün, -n* goşulmasy gaýdym derejesini ýasamaga-da gatnaşýar. Olar

sözlem içinde kesgitlenilýär. Gaýdym derejesiniň goşulmasy geçir-ýän işlikleriň yzyna goşulyp, geçirmeýän işlik ýasaýar.

Işligiň özlük derejesi. Ol bir işiň, gymyldy-hereketiň subýektiň özi üçin edilýändigini aňladýar. Özlük derejesi, köplenç, morfologik ýol bilen - *yn*, - *in*, - *un*, - *ün*, - *n*; - *yl*, - *il*, - *ul* - *ül*, - *l* goşulmalary arkaly ýasalýar: *atyn-, edin-, tikin-, gatyl-, çekil-, bukul-, sökül-* we ş.m.

Işligiň şäriklik derejesi. Ol iki ýa-da birnäçe subýekt tarapyndan ýerine ýetirilýän işi, gymyldy-hereketi subýektleriň biriniň beýlekisine kömek etmegini, iki ýa birnäçe subýektiň özara biri-biri bilen ýaryşmagyny, güýç synanyşmagyny, jedelleşmegini, dawalaşmagyny aňladýar.

Morfologik ýol bilen ýasalanda, - *yş*, - *iş*, - *uş*, - *üş*, - *ş*; - *lyş*, - *liş*; - *yl* + *yş*, - *il* + *iş*; - *nyş*, - *niş*, - *yn* + *yş*, - *in* + *iş* goşulmalary ulanylýar: *Deň ylgaşmak, ünsli gürrüňleşmek, içgin derdinişmek.*

Şäriklik derejesi sintaktik ýol bilen ýasalanda: *biri-birine, biri-biri bilen, biri-birinden ...* ýaly sözler ulanylýar: *biri-birinden öýkelemek, biri-biri bilen hat alyşmak, biri-biri bilen mähirli soraşmak.*

Şäriklik derejesiniň leksik ýol bilen aňladylyşy sözün omonimlik we köpmanylylyk häsiýeti bilen baglydyr: *duşman bilen söweşmek, azatlyk ugrunda göreşmek, ýaşululara geňeşmek, telefonda gepleşmek, kärdeşiň bilen maslahatlaşmak, ýaşuly bilen salamlaşmak.*

Işligiň yükletme derejesi. Ol işi, gymyldy-hereketi eýäniň gös-göni özüniň ýerine ýetirmän, eýsem, şonuň buýurmagy, tabşyrmagy, mejbur etmegi, haýyş etmegi bilen ýa-da ahmal galmagy, üns bermezligi sebäpli başga biriniň edýändigini aňladýar. Ol - *dyr*, - *dir*, - *dur*, - *dür*; - *t*; - *yr*, - *ir*, - *ur*, - *ür*; - *kez* goşulmalary arkaly ýasalýar: *Nahary iýdirmek, haty okatmak, täsinligi görkezmek.*

Türkmen dilinde iki we üç sany işlik derejesiniň goşulmalarynyň bir işligiň yzyna tirkeşip gelşi duş gelýär: *agaç oturdylmak; çay gaýnadymak; täze enjamlar bilen enjamlaşdyrylmak; temany baglanyşdyrmak.*

Işlik derejeleriniň ýazuw düzgüni:

1. Soňy çekimsiz sese gutaran bir bogunly dodak çekimlili işliklere dereje ýasaýjy goşulmalar goşulanda, goşulmanyň çekimlisi dodaklandyrylýar: *bol-bolun, gur-gurul, çoy-çoydur* we ş.m.

2. Şäriklik, gaýdym we özlük derejelerdäki işliklere çekimli ses bilen başlanýan goşulmalar goşulanda, dereje ýasaýjy goşulmalaryň *ý, i, u, ü* sesleri dar çekimlileriň düşmek we düşmezlik kadasy esasynda ýazylýar: *görüş-görşen, ýuwun-ýuwnar, görün-görner* we ş.m.

3. Düýp işlikler bilen bütinleý utgaşyp giden dereje goşulmasyny kabul eden işlikleriň käbiriniň soňuna zaman goşulmasy goşulanda, olaryň soňunda gelyän dymyk çekimsiz açyga öwrülýär: *öwret-öwredýär, äkit-äkider, tüket-tükeder* we ş.m.

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşlik derejeleri diýlip nämä aýdylýar?
2. İşlik derejeleri haýsylar?
3. Olaryň many we ýasalýş aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. İşlik derejeleriniň ýazuw düzgünini aýdyp beriň.

Suw kesilensoň, derýanyň zolunda hemem ýaýlyp ýatan giden tekiz kepellerde – meýdanlarda «gyzylçarwalylar» ýazlaga çykypdylar, gaýra – çöle tarap hataran egenlek çetenlerden küme dikipdirler.

Hatar kümeleriň aşak tarapynda ýaýlyp, şemalyň ugruna ylla tolkun atýan ýaly bolup ygşyldaşýan künjüler, çowdarylar gözýetimde asman bilen birleşýärdi. Bu günler künji orulýardy. Bu ekiniň oragy gaty ynjukdy. Muny çalgy, aňňaldyr maňňal bilen orup bolanokdy. Diňe orak ýa hürsak bilen ormalydy. Özem desseleri dik tutmaly, aşak sallamaly däl. Biri orup, başga biri bolsa künji desselerini gujagy dolýança saklaýardy. Gujagy dolansoň, syryp-süpürüp harman edilen takyr meýdança ugradýardy (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanynan alnan teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä okaň we onuň temasyny, stilini kesgitläň.
2. Tekstdä ulanylan işlikleriň haýsy derejede gelendigini kesgitläň.
3. Aşagy çyzylan sözleriň manysyny düşündiriň.

89-njy gönükme. Berlen söz düzümlerindäki işlikleri bellibir dereje şekilinde goýuň we onuň dolandyryň sözünüň haýsy düşümde gelendigini kesgitläň.

Söz aýtmak, maslahat bermek, gürrüň gozgamak, pikir oklamak, toparlara bölmek, kemçilik gözlemek, gijesine işlemek, maslahata başlamak, pagta ýygmak, tomsuna dynç almak.

90-njy gönükme. - *yl*, - *il*, - *ul*, - *ül*, - *l* goşulmasyny ulanyp, hem gaýdym, hem özlük derejesini ýasaň.

91-nji gönükme. - *yn*, - *in*, - *un*, - *ün*, - *n* goşulmasyny ulanyp, hem gaýdym, hem özlük derejesini ýasaň.

92-nji gönükme. İşlik derejeleriniň manysyny kesgitläň. Gaýdym dereje emele gelende, logiki eýäniň şekillenişine üns beriň.

Patyşa tarapyndan buýruk berildi. Institut tarapyndan makullanyldy. Edara tarapyndan hak tölenildi. Enjamlaryň üsti tozan bilen örtülipdir. Aýnanyň üsti mata bilen ýapylypdyr. Ýalňyşlar kynçylyk bilen düzedildi.

Soňabaka Mähriniň iş otagy bir kiçijik kitaphana öwürüldi. Çaganyň sesi eşidildi. Sen asyl bütün oba bellenipsiň. «Il agzyny ýygyp bolmaz, çelek agzyny bogup bolmaz» diýen nakyl bar, ilçilikde gürrüň tapylýar (*A. Gowşudow*). Obanyň üsti mal aýagyndan göterilen tozan bilen çañjaryp görünýärdi (*B. Kerbabayew*). Bu söz çagalaryň arasynda telim gezek gaýtalandy (*H. Ysmayılow*).

93-nji gönükme. Berlen söz düzümlerindäki işlikleriň gaýdym we özlük derejesinde gelşini tapawutlandyryň.

Diwara ýaplanyp durmak, jaý salynmak, iş edinmek, çaý gaýnadynmak, gelin edinmek, üstüne sürünmek, köýnek tikinmek, kynlyk bilen açylmak, toý tutulmak, kemçilik goýberilmek. Alarylyp seretmek, talabalaýyk gurnalmak, çözgütler gözlenmek, tabşyryk berilmek. Gözden ýiten ýerinde säginmek, alaçsyzlykdan jibrinmek, gorkusyndan ýaña tisginmek.

94-nji gönükme. Berlen mysallardan şariklik derejede gelen işlikleri tapyň.

Dostuň bilen degişmek, ýoldaşlaryň bilen gülüşmek, özara ynanyşmak, tanşyňa duş gelmek, toparlaryň arasynda ýaryş etmek, beýik şahsyýetlere baş egmek, dostuňa ýüz görmezlik, biri-birle-

rini tanaşmak, biri-birlerini ýatlaşmak, özara düşünişmek, matany elleşdirmek, biri-biri bilen wadalaşmak, biri-birine arkalaşmak, birek bilen sözleşmek, hasyl ýygnaşmak, toý sowuşmak, haly dokaşmak, pikiriňi baýlaşdyrmak, uzak oýlanyşmak, meseläni çözmäge synanyşmak, uzak dawalaşmak, çagalar bilen duşuşmak, gahrymanlar bilen söhbetleşmek, halyçylar bilen maslahatlaşmak.

95-nji gönükmä. Sözlemlerde ulanylan yükletme derejesinde gelen işlikleri tapyň.

Açlyk adamyny gör, nähili ejizledýär. Ol şol ynjyny öz içine sygdyryp bilmän, kynlyk bilen ýuwdundy (*B. Kerbabayew*). Bu ukyňy getiriji görnüş oganlary derrew ýadatdy (*B. Seytäkow*). Maňlaýyny ýüpek ýaglyk bilen daňnan on dokuz ýaşly gyzdy. Bagşylar hemişe şeýle sypaýy geýinýärler ahyry (*A. Gowşudow*). Öýsüzler wagtlaýynça kümejik gazyndylar (*H. Ysmaýylov*). Pažžyldaýan suw Çaryýara./ Eşitdirmedi aýak sesin (*Ç. Aşyrow*).

96-njy gönükmä. Aşakdaky işliklerde ulanylan dereje goşulmalaryny tapyň we haýsy derejä degişlidigini anyklaň.

Çaý gaýnadynmak, ýüp ötürinmek, gapdala agdarylmak, ýolda saklanylmak, işde peýdalanylmak, deň paýlaşylmak, dabara bellenilmek, agaç oturdylmak, gelin gaýtarylmak, tertibi gowulandyrylmak, ösümlikleri tozanlandyrmak, çagany ýuwundyrmak, täze enjamlar bilen abzallaşdyrylmak, dökün döküşdirmek, jaýlary elektrikleşdirmek oňat baglanyşdyrylmak, biri-biri bilen sözleşdirmek, bellenen ýerde ýygnaşmak, bile okan ýoldaşlaryň bilen toplanyşmak, ýeliň bady-na ýykylyşmak, başaşak dünderilişmek, toparda maslahatlaşmak, kyn meseläni düşündirişmek, doganyňa ogluny öýlendirişmek, sapa-gy düşündirmek, çarhy aýlandyrmak, topragy gurplandyrmak, özara barlyşdyrmak, doganlary ylalaşdyrmak, talyby okatdyrmak, resmi haty doldurtmak, özüňi tanatdyrmak, temany baglanyşdyrmak, hemmelere görkezişdirmek, özüňe öwrenişdirmek.

Işlik şekilleri

Işlikleriň zamany belli we näbelli şekilleri bolýar.

Işlik zamanlary

Gymyldy-hereketiň, işiň geplenip durlan pursada bolan gatnaşygyna **zaman** diýilýär. **Işlikleriň öten, häzirki, geljek** zaman işlikleri bar. Olar zaman şekilleri we şahs-san goşulmalary bilen biri-birinden tapawutlanýar.

Öten zaman işligi

Sözleýjiniň sözleýän pursadyndan öň bolup geçen ýa-da bolup geçmeli gymyldy-hereketi, işi aňladýan işliklere **öten zaman işligi** diýilýär.

Öten zaman işliginiň mälim öten zaman **-dy, -di, -du, dü** mälim dowamly öten zaman **-ýardy, -ýärdi** nämälim dowamly öten zaman **-ardy, -erdi** hyýal-meýil etme öten zaman **-jakdy, -jekdi** öňki öten zaman **-ypdy, -ipdi, -updy, -üpdi** hekaýa etme öten zaman **-an, -en** subýektiw öten zaman **-ypdyr, -ipdir, -updyr, -üpdür** çaklama öten zaman **-andyr, -endir** ýaly grammatik manylary boýunça biri-birinden tapawutlanýan görnüşleri bar.

Mälim öten zaman işligi sözlenýän pursatdan öň bolup geçen, sözleýjiniň hut gözi bilen gören gymyldy-hereketini, işini aňladýar. Ol düýp işligiň yzyna **-dy, -di, -du, -dü** we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okadym, işlediň, gördi; okadyk, işlediňiz, gördüler.*

Mälim öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma, -me** ýokluk goşulmanyň goşulmagy bilen aňladylýar. Sorag goşulmasy mälim öten zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň goşulýar: *okadyňmy?, işlediňmi?, okamadyňmy?, işlemediňmi?* we ş.m.

Mälim dowamly öten zaman işligi sözlenýän pursatdan öň bel-libir wagt aralygynda uzak dowam eden ýa-da köp gaýtalan gymyldy-hereketi, işi, wakany aňladýar. Ol düýp işligiň soňuna **-ýardy, -ýärdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen aňladylýar: *okaýardym, işleýärdiň, görýärdi; okaýardyky, işleýärdiňiz, görýärdiler.*

Mälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işligiň yzyna **-ma, -me** ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň ikisiniň arasynda gelýär: *okaýarmydyň?*, *gelýärmidiň?*, *okamaýarmydyň?*, *gelmeýärmidiň?*

Nämälim dowamly öten zaman işligi sözleýjä mälüm bolan, sözlenilýän pursatdan has ön, geçmişde uzak wagtlap dowam eden ýa-da gaýtalan gymyldy-hereketi aňladýar. Ol düýp işligiň yzyna **-ardy**, **-erdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okaýardym*, *işleýärdiň*, *görüýärdi*; *okaýardyň*, *işleýärdiňiz*, *görüýärdiler*.

Nämälim dowamly öten zaman işliginiň ýoklugy düýp işlige **-ma**, **-me** ýokluk goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Şonda **-ýardy**, **-ýardi** zaman şekiliniň **r** sesi **z** sesine öwrülýär: *okardym* – *okamazdym*; *gelderdiň* – *gelmezdiň*.

Hyýal-meýil öten zaman işligi bellibir subýektiň bir gymyldy-hereketi, wakany, ýagdaýy ýerine ýetirmäge hyýal, meýil, niýet edendigini, isleg bildirendigini, emma bellibir sebäbe görä, sözlenýän pursada çenli amala aşmandygyny görkezýär. Ol düýp işligiň soňuna **-jakdy**, **-jekdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen aňladylýar.

Hyýal-meýil öten zamanyň ýoklugy iki hili ýol bilen: 1) **-jakdy**, **-jekdi** çylşyrymly goşulmanyň **-jak**, **-jek** böleginden soň *däl* sözünüň gelmegi we yzyndan degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okajak däldim*, *geljek däldim*. 2) düýp işlikden soň, **-ma**, **-me** *-niň*, soňra **-jakdy**, **-jekdi** we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamajakdym*, *gelmejekdim*.

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň arasynda, ýöňkeme goşulmalaryndan soň getirilýär: *okajakmydym?*, *geljekmi-dim?*, *okajakdymmy?*, *geljekdimmi?* we ş.m.

Öňki öten zaman işligi geplenip durlan pursatdan has ir wagtda bolup geçen gymyldy-hereketi aňladyp, düýp işlikleriň soňuna **-ypdy**, **-ipdi** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Öňki öten zamanyň ýoklugy düýp işlige **-mandy**, **-mändi** goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar, degişlilik goşulmasy sonuň yzyndan goşulýar: *okamandym*, *gelmändim*, *okamandyň*, *gelmändiň*, *okamandy*, *gelmändi*...

Sorag goşulmasy **-ypdy, -ipdi** çylşyrymly goşulmanyň arasynda gel-ýär: *okapmydyň?, gelipmidiň?* Kähalatda öten zamanyň yzyndan hem goşulýar: *okapdymmy?, gelipdimmi?, okapdyňmy?, gelipdiňmi?* we ş.m.

Nämälim hekaýa etme öten zaman işligi has öňräk bolup geçen gymyldy-hereketi aňladyp, köplenç, ertekilerde, rowaýatlarda, wakanyň geçjek ýeriniň ýagdaýyny beýan etmekde ulanylýar, ol **-an, -en** öten zaman ortak işliginiň barlyk şekilinde gelen sözleriň üsti bilen aňladylýar. Bu zaman şekili häzirki zaman türkmen edebi dilinde diňe üçünji ýöňkemäniň birlik we köplük sanlarynda barlyk galypda ulanylýar. Sorag goşulmasyny kabul etmeýär.

Hekaýa etme öten zamanyň yzyna **-mys, -miş** şekiliniň goşulyp ulanylyşy hem duş gelýär: *ýaşanmys, görenmiş* we ş.m.

Subýektiv öten zaman işligi sözlenýän pursatdan öň bolup geçen gymyldy-hereketi ýerine ýetirmäge dogrudan-dogry sözleýjiniň özi gatnaşyp, emma ony duýman, aňman, ýadyndan çykaryp, tötänden hem ýadyna düşürendigini bildirýär. Sözleýjiniň özi gatnaşmadyk, görmedik bolsa-da, başga biriniň aýdanyna esaslanyp, pikir ýöredýändigini aňladýar. Ol düýp işlige **-ypdyr, -ipdir** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen emele gelýär.

Bu öten zamanyň ýoklugy düýp işlige **-mandyr, -mändir** çylşyrymly goşulmanyň goşulmagy bilen ýasalýar: *okamandyrin, gelmändirin, okaman(dyrsyň, gelmän(dir)siň, okamandyr, gelmän-dir, okamandyrys, gelmändiris, okaman(dyrsyňyz, gelmän(dir)siňiz, okamandyrlar, gelmändirler.*

Sorag goşulmasy, köplenç, çylşyrymly goşulmanyň arasynda *oka-man-my-dyr-yn, gel-män-mi-dir-in* görnüşinde gelýär. Kähalatda *okamandyrinmy?* görnüşde hem ulanylýar. Üçünji ýöňkemede sorag goşulmasynyň öňündäki **-dyr, -dir** düşürilip hem ulanylýar: *okapmy?, gelipmi?, okamanmy?, gelmänmi?* we ş.m.

Çaklama öten zaman işligi sözlenýän pursatdan öň, umuman, bolup geçen gymyldy-hereketi sözleýjiniň özi gatnaşman, ol barada pikiri, çaklama ýöredýändigini görkezýär. Ol düýp işligiň yzyna **-andyr, -endir** çylşyrymly goşulmanyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen hasyl bolýar.

Çaklama öten zamanyň ýoklugy *däl* sözünüň üsti bilen aňladylýar: *okan däldirin, gelen däldirin, okan-däl(dir)siň, gelen-däl(dir)siň, okan däldir, gelen däldir, okan däldiris, gelen däldiris, okan däl(dir)siňiz, gelen däl(dir)siňiz, okan däldirler, gelen däldirler.*

Sorag goşulmasy, esasan, şahs görkezýän goşulmanyň soňuna ýa-da öten zaman ortak işlik şekiliniň yzyna goşulýar: *okandyrynmy? gelendirinmi? ýa-da okanmydyryn?, gelenmidirin?*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Zaman diýlip nämä aýdylýar?
2. İşlik zamanlary nämä görä kesgitlenilýär?
3. Öten zaman işligi we onuň görnüşleri haýsylar?
4. Öten zamanyň görnüşlerini aňladýan goşulmalaryň gurluş aýratynlygyny düşündiriň.
5. Mälim we nämälim dowamly öten zamany ulanyp, gysgajyk hekaýa düzüň.

Garaňkylyga giden, Günüň entek gelmedik çagynda guşlar jagylda-juguldyr. Olar adamzadyň görmeýän syrlaryny, pynhanlyklaryny görýärlerem, duýýarlaram. Olar bu iki reňkiň – gije garaňkylygynyň hem gündiz giňişliginiň aralygyndaky durulykda Allatagalanyň Ýere inen tejellisine şaýat bolýarlar. Bu beýik peýda bolmadan – Biribaryň jemalynyň säheriň durulygynda tejelli etmesinden ylham alyp, guşlar yzyny üzmän, nagma kakýarlar. Guşlaryň şeýda nagmalaryndan dünýä durşuna owaza, mukama öwrülýär. Üç ýaşaýyş gudratynyň – tejelliniň, durulygyň hem owazyň birleşmesinden bakylygyň pana inen ruhy bildirýär (aslynda Tejen derýasynyň ady-da säherde suwuň tejelli görnüşi, keşbi bilen baglanyşykly döräpdir ahyryn).

Gije geleýin diýse, pelekäki garaňkylyk bent bolan, gündiz geleýin diýse, Asmandaky Güneş päsgel bolan tejelli birnäçe salymlyk Ýere inýär. Bu inişi guşlar duýýar.

Säher durulygynda guşlar heýjana gelýärler. Bu heýjana gelmek mydama bolup duran joşgunlylyk däl. Bu gije-gündiziň çalşygyndaky sähelçe pursat: Allatagalanyň Zemine inen pursady. Bu pursat derrendeleriň hem perrendeleriň, ähli beşerleriň isleg-telwaslarynyň dykgata ýetýän pursady (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanynan alnan teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň. Tekste at goýuň.
2. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanynan alnan tekstde ulanylan sözlemleriň habarynyň haýsy söz toparyndan bolup gelendigini düşündiriň.
3. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanynan alnan tekstde ulanylan işlikleri dürli şekillerde getirip, sözlem düzüň.
4. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanynan alnan tekstiň ikinji abzasyny morfologik derňew ediň.

Ýatda saklaň!

1. *Çagyrdy durdy, işledi ýördi, gitdiler oturdylar, yzarlady ýördi, gaýtalady durdy* ýaly analitik şekilleriň mälim öten zamanyňy aňladylyşy duş gelýär.

2. Mälim öten zaman işligi sözlemde käte geljek, örän seýrek hem häzirki zaman manysynda gelýär: *Hoş sag boluň onda, men-ä gitdim!*

3. Bu zamanda gelen işlikler öz hakyky manysyndan daşlaşyp, başga manyda ulanyrlar: *Eşitdim-eşitmedim* diýme, *bardy-geldi* sorasalar. Gelniň *geldi-geldisi*, ogluň *boldy-boldusy* (*Nakyllar we atalar sözi*).

4. Käbir adam atlarynyň düzüminde hem mälim öten zaman işligi bar: *Gündogdy, Ogulboldy, Allaberdi, Ýagdy, Döndi, Berdi, Durdy*.

97-nji gönükmä. İşlikleriň öten zamanyň haýsy görnüşine degişlidigini kesgitläň.

Häzir meni dost-ýarlarym ýatlandyr. Olar bize gelendirler. Meniň ýazan hatym oňa gowşandyr. Adam oglunyň gözi daşyna bakyp durandyr. Şu wagt meni dost-ýarlarym ýatlandyr. ...ynha ýedi sany möjek palaw bişirip oturan. Geçä salam berip baran. Eşek bilen gulan ogurlygyň üstünde tutulanlar («*Türkmen halk ertekileri*»). Hiç bolmanda, ol agasynyň ýanynda çopançylygy öwrenen bolsa-da gowy bolardy. Eger dogrusyny aýtsak, Rejep şu mahala çenli onuň ady mugallymyň gyzydyr öýder ýörerdi (*H.Ysmaýyłow*). Annagulyda onuň yzynda lep-lep edip barýardy (*A.Durdyýew*). Horaz üçünji gezek gygyrýardy, daň golaýlap barýardy (*B.Kerbabaýew*). Dün bize gelseň bolmaýarmydy? Eýsem onda men Hoşgeldiniň göwnüne gaty degipdirin-ow (*A.Gowşudow*).

98-nji gönükme. Işliklere degişli zaman goşulmalaryny goşuň.

Eger biz garşylyk görkezsek, biziň hemmämiziň takdyrymyz ölüm bilen (gutarmak) (*A. Gowşudow*). Bular mallary gaty gowy (bakmak), nirede otluk ýer bolsa, şol ýerik (sürüp äkitmek) (*A. Durdyýew*). Dursun şäherdekä obany görmegi (arzuw etmek) (*H. Ysmaýýlow*). Görogly ony taryp edip, bu sözi (aýtmak) («*Görogly*» şadessany). (soramak) bir wagt Aý Güne bakyp... (*G. Gurbansähedow*). Olar häzir biziň öýümüzde (oturmak).

99-njy gönükme. Öten zaman işliklerini tapyň we sözlemleri morfologik derňew ediň.

Bir düýe kerwenden aýrylyp galypdyr. Eýesi onuň gözlegine çykypdyr.

Şol gidip barşyna ol bir atla duşanmyş.

– Men düýämi ýitirdim. Ýolda-yzda gören-ä dälsiňiz-dä – diýip, naýynjar halda soranmyş.

– Seniň düýäň çep gözi kör, alyn dişleri-de ýokmudy?

– Hawa, edil özi. Ol nirede?

– Nirededigini aýdyp biljek däl.

Düýäniň eýesiniň göwnünde bu atla münkürlük dörän. Şeýlelikde, olar kaza baran. Atly ýolagçy:

– Men öňki aýdanlarymyň üstüne ýene käbir zatlary goşmakçy – diýipmiş («*Ertekiler dünýäsi*»).

100-nji gönükme. Öten zaman işlik şekilleriniň dürli görnüşini ulanyp, «Dil – bela, diş–gala» diýen tamada tekst düzüň.

Häzirki zaman işligi

Sözlenilýän pursatda bolup geçýän we umuman bolýan gymlydy-hereketi, işi aňladýan işliklere **häzirki zaman işligi** diýilýär.

Işligiň häzirki zamanynyň umumy häzirki zaman **-ýar, -ýär**, anyk häzirki zaman (*du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r*), çaklama häzirki zaman (*-ýandyr, -ýändir*), häzirki-öten zaman (*ähli ýöňkemelerde -amok, -emok, -aňok, -eňok, -anok, -enok; -amyzak, -emizok, -aňyzok, -eňizok, -anoklar, -enoklar*) ýaly grammatik manylary boýunça biri-birinden tapawutlanýan görnüşleri bar.

Umumy häzirki zaman işligi sözlenilýan pursatda bolup geç-ýän we umuman, yzygider bolýan gymyldy-hereketi, işi aňladýar. Ol düýp işligiň soňuna **-ýar, -ýär** goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Umumy häzirki zamanyň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma, -me**,-niň goşulmagy bilen aňladylýar: *okamaýaryn, gelmeýärin, okamaýarsyň, gelmeýärsiň, okamaýar, gelmeýär, okamaýarys, gelmeýäris, okamaýarsyňyz, gelmeýärsiňiz, okamaýarlar, gelmeýärler...*

Umumy häzirki zaman işligine sorag goşulmasy ýöňkeme goşulmasyndan soň goşulýar: *okaýarynmy?, gelyärimmi?, okaýarsyňmy?, gelyärsiňmi?*

Anyk häzirki zaman işligi çekimlisi uzyn aýdylýan *du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r* işlikleriniň soňuna degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar: *du:run, oty:ryn, ýaty:ryn, ýö:r-ün; du:r-us, oty:r-ys, ýaty:r-ys, ýö:r-üs; du:r-suň, oty:r-syň, ýaty:r-syň, ýö:r-süň; du:r-suňyz, oty:r-syňyz, ýö:r-süňiz; du:r, oty:r, ýaty:r ýö:r; du:r-lar, oty:r-lar, ýaty:r-lar, ýö:r-ler.*

Anyk häzirki zaman ýokluk galypda ulanylmaýar.

Sorag goşulmasy anyk häzirki zamanyň ýöňkeme goşulmalaryndan soň goşulýar: *du:runmy?, du:rsuňyzmy?, ýa:ty:rsyňyzmy?, oty:r-syňmy?, oty:rlarmy?*

Çaklama häzirki zaman işligi sözleýjiniň sözleýän pursadynda bolup duran gymyldy-hereketi, işi, ýagdaýy görmän, eýsem özüniň akyl ýetirmesi, gelen netijesi esasynda ýöredilýän pikire ynam etmezligi, şübhelenmegi, çaklamagy aňladyp, düýp işligiň soňuna **-ýandyr, -ýändir** goşulmasynyň we degişli şahs-san goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Çaklama häzirki zamanyň ýoklugy **-ýandyr, -ýändir** goşulmasynyň **-dyr, -dir** böleginiň önünden *däl* sözi getirilmegi bilen ýasalýar: *okaýan däldirin, gelyän däldirin, okaýan däldiris, gelyän däldiris, okaýan däl(dir)siň, gelyän däl(dir)siň, okaýan däl(dir)siňiz, gelyän däl(dir)siňiz, okaýan däldir, gelyän däldir, okaýan däldirler, gelyän däldirler.*

Sorag goşulmasy, iki görnüşde aňladylýar: *okaýandyrynmy?, gelyändirinmi?, okaýanmydyryn?, gelyänmidirin?* we ş.m.

Häzirki - öten zaman işligi sözlenýän pursadyň edil öňüsyrasyn-da amala aşyrylýan gymyldy-hereketi işi, ýagdaýy görkezýär. Şeýlelikde, onuň görkezýän öten zamany wagt taýyndan häzirki zamandan onçakly uzaklaşmaýar. Bu bolsa onuň öten zaman manysynyň barha gowşaýandygyny, häzirki zaman aňladyşynyň bolsa gitdigiçe güýçlenýändigini görkezýär. Häzirki-öten zaman işligi (*alamok, gelemok*) degişlilik goşulmasy ulanylan öten zaman ortak işliginiň *-an, -en* şekiliniň barlygynyň *ýo:k* sözi bilen birleşip, gysgalmagyndan emele gelýär: *alanym ýok, gelenim ýok > alam ýok, gelem ýok > alamo:k, gelemmok > alamo:k, gelemo:k*.

Häzirki - öten zaman şekiliniň düzüminde çekimli sesleriň sazlaşygyna boýun egmeýän «*ýok*» sözüniň bardygy üçin, ol diňe ýokluk şeklinde ulanylýar.

Sorag goşulmasy häzirki-öten zaman şekiliniň yzyna goşulýar: *alanokmy?, gelenokmy?*

Soraglar we ýumuşlar:

1. İşligiň häzirki zamany diýlip nämä aýdylýar?
2. İşligiň häzirki zamany we onuň görnüşleri haýsylar?
3. Umumy häzirki zamanyň aňladýan manylaryny düşündiriň.
4. Mugallymyň hödürlän suraty boýunça häzirki zaman işlik şekillerini ulanyp, tekst düzüň.

Salam, Täze ýyl!

Salam, Täze ýyl! Bu gün seni bagtyýarlyk döwrümüzde şatlyk-şowhun bilen garşylamak, gör, nähili ýakymly! Sen özüň bilen ynsana päkize, owadan gysy alyp gelýärsiň! Biz seniň ýetip gelýän günleriňde ýakynlarymyzy Täze ýyl baýramy bilen gutlap, birek-birege iň gowy arzuwlar edýäris. Bereketden doly saçaklarymyzy naz-nygmatlardan doldurýarys.

Täze ýyl, çagalar seniň daş-töweregi ak dona бүрән ak garyňdan gar adamyň şekilini ýasaýar. Täze ýyl günü ýagan akja gar biziň ak arzuwlarymyzyň, ýagşy niýetlerimiziň nyşany.

Çagajyklaryň arçanyň daşyndan Aýazbabadyr Garpamyk bilen aýlanýan pursatlary ýürekleri has-da joşdurýar.

Goý, seniň gujagyňda her säher lowurdap dogan täze gün bize egsilmez bagtyýarlygy, şadyýanlygy getirsin! Kalplarda beslenilýän arzuwlaryň ählisi hasyl bolsun!

Eziz Diýarymyza hoş geldiň, Täze ýyl! («Güneş» žurnaly).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstda ulanylan häziki zaman işlik şekillerini tapyň we onuň manysyny düşündiriň.
3. Tekstiň üçünji abzasyny morfologik derňew ediň.

101-nji gönükmä. Köp nokadyň deregine häzirki zamanyň degişli goşulmasy goýup, göçüriň.

Birnäçe adam dynç almagy-da oňar... . Men bir zada düşün... . Ol edilýän gürrüňleriň köpüsini eşit... . Sen bu sözleri peýda diýip aýtsaň aýt... . Bu zatlar durmuşda bolsa-da bol... . Durmuş ähli bereniňi özünde alyp galman, saňa gaýtaryp ber... . Durmuşa şatlyk berseň – şatlyk, bagt berseň – bagty gaýtaryp ber... . («Zenan kalby» žurnaly).

Ondan soň garga oba gelip, bir kir ýuwup oturan aýalyň ýaglygyny alyp gaç... . Munuň yzyndan hem birnäçe adam kow... . («Türkmen halk ertekileri»). Pah, pah, bu ne ýagşy namalar aýt ... eken. («Görogly» şadessany). «Jan oglum, sen hem adam bolaý – diýip ýalbar... . – Bol..., eje sen nähili bol diýseň, men bolaryn – diýdi. Gör..., ýagşy sözüň adama nähili täsir edýändigini... (A. Durdyýew).

102-nji gönükmä. Sözlemde habar hyzmatynda gelýän häzirki zaman işligini ýazyň.

Ol şu wagt men hakynda näme Belki, ol öýüne ýetmäge Aýtdy-aýtmady diýme, ol ertir Meýdançanyň aňry çetinde bir aýal gözýaş döküp Seniň bári bakanyňy görensoň, biraz rahatlandy, ýogsam, ýöne gözýaş döküp, Men belleşilen ýerimize baranymda, Geldi eýýäm ... («Edebiýat we sungat» gazet). Bu ýerlere guş gelse, ganatyndan, gulan gelse toýnagytan ... («Türkmen halk ertekileri»). Munuň aňyrsynda uly döwletlilik ..., ägirt uly hasaplar Ol meniň göz önümde heniz hem Myrat aga bir oturan ýerinde gymyldaman doňup Başlygyň ýanynda çugdupjyk ... («Türkmenistan» gazet). Ýaşlaryň arasynda edep-terbiýe hakynda hemişe gürrüň Durmuşda mydama diýeniň Men halynyň, birini kessem, birini

...(A. Gowşudow). Gyzlar, serediň, Annaguly han... ! Güplerde çay Gyz-gelinler nahar ... (A.Durdyýew).

103-nji gönükme. Häzirki zaman işliklerini tapyň we olaryň aňladýan manylaryny düşündiriň. Tekste sözbaşy goýuň.

Ata-babalarymyz «Towşana dogduk depe» diýýärler. Elbetde, hemme ynsan üçin göbek ganynyň daman ýeri, önüp-ösen topragy, çagalygyna şaýat ýerler mukaddeslik hökmünde arzylanýar. Ýurdumyzyň her künjegi gözel, özüne çekiji, eziz, ýöne dogduk depäm, aýak yzlarymyň galan ýeri, eziz obam meniň üçin has üýtgeşik. Çünki her bir ynsan üçin Watan öz dogduk obasyndan başlanýar. Bu toprak diňe meniň üçin däl-de, бүтин halkymyz üçin mukaddes saýylýar. Haýsy obaka diýýäňizmi?! Ady rowaýatlar bilen asyrlardan asyrlara, dilden-dile geçip, keramatly toprak saýylýan eziz obamýň ady – Parawbibi. Men şol mukaddes toprakda doglanyma guwanýaryn.

Köpetdagyň durna gözli çeşmelerinden ganyp, ýaýlalarynda jümjümedir gülälek ýygyp, çigildemdir kömelek gözläp, owadanja kebelekleri kowalap, alyslara aýakýalaňaç ylgap gidip, ýadap, soň bolsa aýly gijelerde sergin howada daşarda ýyldyzlary sanap, uklap galan günlerimi dünýä baýlygyna çalyşmarn («*Garagum*» žurnaly).

104-nji gönükme. Häzirki zaman işlik şekilleriniň dürli görnüşini ulanyp, «Oguz ýaýlasy» diýen temada tekst düzüň.

Ýatda saklaň!

1. İşligiň häzirki-öten zaman şekili häzirki we öten zaman işlikleriniň ikisiniň-de manysyny berip bilýär: «*Sen, şu kitaby okadyňmy?*», «*Sen, şu kitaby okaýarmyň?*», «*Ýok, okamok*».

2. *Du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r* işlikleriniň yzyna ähli ýöňkemelerde gelip bilýän **-mys, -miş** goşulmasynyň goşulmagy ýa-da yzyndan «*eken*» sözünüň getirilmegi bilen ýasalan anyk häzirki zaman modal manyny aňladýar: *du:rmyşym, du:rmyşyň, du:rmyş(yn), du:rmyşyk, du:rmyşyňyz, du:rmyşlar; oty:r ekenim, oty:r ekeniň, oty:r ekenimiz, oty:r ekeniňiz*.

3. Kä ýagdaýda umumy häzirki zaman şekili *ertir, agşam, soňrak, ertir öýlän, iki sagatdan* ýaly sözler we söz düzümleri bilen bilelikde gelende, geljek zamanyň manysyny berýär: *Ertir biz şähere gidýäris. Iki sagatdan synag başlanýar.*

Geljek zaman işligi

Sözlenilýän pursatdan soň bolup biljek ýa-da boljak işi gymyldy-herketi aňladýan işliklere **işligiň geljek zamany** diýilýär. Bu işlik zamany manylaryna görä nämälim geljek zaman **-ar, -er** we mälim geljek zaman **-jak, -jek** işlikleri diýen iki topara bölünýär.

Mälim geljek zaman işligi sözleýjiniň pikirine, ynanjyna görä, geljekde hökmany suratda, gümansyz, şübhesiz ýerine ýetiriljek işi gymyldy-herketi aňladýar. Ol düýp işlige **-jak, -jek** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar we şahs-san goşulmasyny kabul etmeýär. Haýsy şahsa degişlidigi atlaryň, at ýerine ulanylýan sözleriň ýa-da at çalyşmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

Mälim geljek zaman işliginiň ýoklugy bu şekildäki işligiň soňundan «*däl*» sözünüň getirilmegi bilen aňladylýar: *men okajak däl, işlejek däl; sen okajak däl, işlejek däl; ol okajak däl, işlejek däl; biz okajak däl, işlejek däl; siz okajak däl, işlejek däl, olar okajak däl(ler), işlejek däl(ler)*. Sorag goşulmasy zaman şekiliniň yzyna goşulýar. Sen *okajakmy?, işlejekmi?, siz okajakmy?, işlejekmi?*

Nämälim geljek zaman işligi sözlenilýän pursatdan soň boljak işi, ýagdaýy, gymyldy-herketi aňladýar. Düýp işlikleriň soňuna **-ar, -er** goşulmasynyň we degişli ýöňkeme goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy düýp işlik bilen zaman şekiliniň arasyndan **-ma, -me** goşulmasynyň getirilmegi bilen aňladylýar. Üçünji ýöňkemede **r** sesi **z** sesine öwrülýär, **-maz, -mez** görnüşde bolýar.

Nämälim geljek zaman işliginiň ýoklugy birinji ýöňkemede *okamaryn, gelmerin* görnüşde bolup, *ol okaman, gelmen* ýaly hem ulanylýar.

-my, -mi sorag goşulmasy nämälim geljek zamanyň şahs görkezýän goşulmasyndan soň getirilýär. Meselem: *okarynmy?, gelerinmi?, okarsyňmy?, gellersiňmi?, okarmy?, gelermi?, okarysmy?, gelerismi?, okarsyňyzmy?, gellersiňizmi?, okarlarmy?, gelerlermi?, okamarynmy?, gelmerinmi?, okamarsyňmy?, gelmersiňmi?, oka-*

mazmy?, gelmezmi?, okamarysmy?, gelmerismi?, okamarsyňyzmy?, geltersiňizmi?, okamazlarmy?, gelmezlermi?

-my, -mi sorag goşulmasy nämälim geljek zaman şekiliniň yzyna goşulýar: *okarmysyň?, gelermisiň?, okarmysyňyz?, gelermisiňiz?*

Ýazuw düzgüni:

Nämälim geljek zamanyň barlygy yzy çekimli sese gutarýan düýp işliklere goşulanda, iki çekimli birleşip, uzynlyk emele gelýär: *oka-ar – oka:r, bar-la-ar – barla:r, işle-er – işlä-r*. Gepleşikde, köplenç, bu zaman şekiliniň *gutarar – guta:r, göterer – götä:r* görnüşi ulanylýar. Ol mana täsir etmeýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Geljek zaman işligi diýlip nämä aýdylýar?
2. İşligiň geljek zamany we onuň görnüşleri haýsylar?
3. İşligiň geljek zaman şekilleriniň aňladýan manylaryny düşündiriň.
4. Geljek zaman işlik şekillerini ulanyp, «Türkmenistanyň ykdysady ösüşleri» diýen temada tekst ýazyň.

Bagt näme?

Bagt näme?! Muňa bellibir kesgitleme berip bolmaýar. Çünki bagtyň nämedigine her kim özüçe düşünýär.

Bagt – bu dört harpyň aňyrsynda umman ýaly çuňňur many ýatyr. Ynsanyň bu dünýäde barlygynyň özi bir ullakan bagtdyr.

Bagt – bu şahsy üstünlige eltýän, Allanyň adama eçilen sowgady bolsa gerek. Bagtyň bir bölegi ykbala, bir bölegem adamyň özüne bagly. Adam öz bagtyny özi gurýar. Köp zatlara güýjümüz ýetmeýär, ýöne biziň elimizde bolan zatlaram bar. Kiçi bir zada guwanyp bilýän adamlaram bar, uly baýlygyň içinde ýüzüp, onuň gadyryny bilmeýänlerem bar.

Başgalary bagtly edýän adam örän bagtly adamdyr. Eger öz durmuşyndan lezzet alyp, ol lezzeti başgalar bilen paýlaşýan bolsa, şeýle adam bagtlydyr. Ene-atalarymyzyň bu dünýäde barlygy, bize-de şolaryň didarlaryndan doýup, mähirlerinden ganyp ýaşamak bagtdyr.

Ynsanyň ykbal aty bagt bazarynda büdremesin, büdrese-de ýykylymasin! («Garagum» žurnaly).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstdä ulanylan sözlemleriň habarynyň haýsy söz toparyndan bolup gelendigini düşündiriň.
3. Tekstiň birinji abzasyny morfologik derňew ediň.

105-nji gönükmä. Sözlemde işlik şekilleriniň haýsy zamana degişlidigini kesgitleň.

Megerem, indi işler ýola düşer (*H.Ysmaýylow*). Ýürekde näme bolsa, dil şony diýer. Sözi paýhas bezär. Adamyň akyllysy dil öwrener. Köp dil bilen köp biler. Gawunyň gowusyn şagal iýer. Suw küýzesi suwda synar (*Paýhas çeşmesi*). Men ýüregime düwen maksadyma ýeterin. Bize-de gelerler, oturarlar, gürrüň ederler («*Zenan kalby*» žurnaly). Bir hepde içinde iki yüz telpek toplarsyň. Işe başlanyňy maňa mälim edersiň (*B.Kerbabaýew*). Ol gider-de, biz galarysmy? Ýörün, bizem işlemäge gideliň («*Garagum*» žurnaly). Döw halky ynanjaň bolýarmyş. Gadym zamanda belent dagyň gaýasynda bir garga ýaşar eken (*Türkmen ertekileri*). Men senden geçip bilmen. Elimi gowşuryp, arkaýyn oturman («*Edebiýat we sungat*» gazeti).

106-njy gönükmä. Sözlemleri göçüriň we geljek zaman işlikleriniň gurluş, many, ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.

Eger-de mugallym bu okuwçy kemçiligimi ýüze çykarjak bolup, meniň bilen jedgele girýändir diýip düşünse we şol düşünjesine görä hereket etse, onda onuň asla geçirip bolmajak hata goýberdigidir. Ol «Näme işleýärkä?» diýip, çagany gözden sypdyrmajak we yzarlajak bolman, eýsem munuň tersine, oňa dogry we has giň ýol görkezip, onuň önünden ýöremelidir.

Eger-de çagany berk düzgünde saklasaň, ol gorkak bolar, gorkak bolsa-da, ýalançylyga yüz urar. Soň bu ýaramaz häsiýet endige öwürlip, beýleki durmuş şertlerine-de geçer.

Bu zatlar geljek bilen bagly. Şu meseläniň oňyn çözgüdini göresim gelyä, onsoň gitjek-laý obama. Lukmançylygym bilen boljak (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Älem içre at gezer»*).

107-nji gönükme. Sözlemleri göçürin, işlikleri tapyň we manysyny düşündiriň.

Arap elipbiýinde çap edilen ilkinji türkmençe gazet «Mawere-e Bahry-y Hazar» diýen at bilen Aşgabatda 1914-nji ýylyň 14-nji dekabrynda çykмага başlap, 1917-nji ýylyň tomsuna çenli 2,5 ýyl dowam edipdir. Öňki mekdep-medreselerde arap hatynda sowat öwrenip, ylymly, bilimli bolan türkmenler ýokarda görkezilen seneden ep-esli öňem şol wagtky Russiýa imperiýasynyň dürli ýerlerinde özleri üçin düşnükli dillerde çykarylan döwürleýin neşirleri alyp okapdyrlar. Şolaryň biri hem 1883 – 1918-nji ýyllar aralygynda Krymyň Bakçasaray şäherinde çykarylan «Terjiman» («Terjimeçi») gazetidir. Bu barada gazetiniň neşir edilmegini ýola goýan we redaktorlyk eden Ysmaýyl Gasprinskiý (Gasparyly, 1851 – 1914 ý.) gazetiniň 1888-nji ýylyň 6-njy martyndaky sanynda şol döwürlerde türkmenleriň esasy böleginiň ýaşayan ýurduna resmi taýdan Zakaspiý oblasti diýilýändigine garamazdan, «Türkmen(ler) we Türkmenistan» diýip at goýup, çap etdiren makalasynda türkmenleriň bu gazetini höwes bilen okaýandyklary barada ýazýar.

Halkymyz we ýurdumyz barada «Terjiman» gazetinde çap edilen medeni-taryhy maglumatlar bilen tanyşmak häzirki wagtda hem gyzykly bolsa gerek («*Garagum*» žurnaly).

108-nji gönükme. Geljek zaman işlik şekilleriniň dürli görnüşini ulanyp, «Yhlasa – myrat» diýen temada tekst düzüň.

Ýatda saklaň!

1. Kähalatda mälüm geljek zaman işliginiň ýoklugy *-ma, -me* goşulmasynyň üsti bilen hem aňladylýar: Belki, ogluň bu pikiri göwnemejek (*A. Durdyýew*).

2. «*Bilmek*» işligi mälüm geljek zamanyň ýoklugynda we birinji ýöňkemedede ulanylanda, sözleýişde mälüm geljek zamany aňlatmakdan başga-da, häzirki zaman manysyny hem berýär: Nämedendigini *biljek däl*, birhili ýüregim gysýar («*Zenan kalby*» žurnaly).

3. Mälüm geljek zamanyň soňuna *-dyr, -dir, -myş, -miş* goşulmalary goşulanda ýa-da «*eken*» sözi ulanylanda, modal manyny aňladýar: – Wiý, guda bolman näme, ol gyzyny Annaguludan gowa berjekmişinmi? Sähel öňräk gelen bolsam, ony göräýjek ekenim-dä (*A. Durdyýew*).

Işligiň zamany näbelli şekilleri

Türkmen dilinde işligiň zamany näbelli şekillerine şert, şert-arzuw, arzuw, buýruk, hökmanlyk we hyýal şekilleri degişlidir. Bu şekiller sözleşjiniň gymyldy-hereketi, ýagdaýa many we grammatik gatnaşygyny görkezýär. Olaryň her haýsynyň özüne mahsus şekil ýasajy goşulmalary bolýar. Olar sözlemde, esasan, habaryň, we käbir beýleki agzalaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

Işligiň şert şekili bir işiň, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň ýa-da çykmazlygynyň şertini bildirýär. Ol düýp işlikleriň yzyna **-sa**, **-se** we işlik ýöňkemesiniň goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalýar. Üçünji ýöňkemäniň birlik sanynda ýöňkeme goşulmasy ulanylmaýar. Köplük sany **-lar**, **-ler** goşulmaly we goşulmasyz ulanylýar.

Işligiň şert şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma**, **-me** goşulmasynyň goşulmagy arkaly ýasalýar: *okamasam, bilmesem; okamasaň, bilmeseň; okamasa, bilmese; okamasak, bilmesek; okamasaňyz, bilmeseňiz; okamasalar, bilmeseler*.

Işligiň şert şekiliniň dürli manylary, many öwüşginleri diňe sözlemde anyk bolýar. Şert şekili sözlemde haýsy zamandaky işlige baglanýandygyna görä, dürli zamanlara degişli gymyldy-hereketi aňladýar.

Türkmen dilinde öz grammatik manysyndan we sintaktik hyzmatyndan daşlaşan, dürli leksik we grammatik manylarda gelýän *bolmak, diýmek, aýtmak, ýatmak-turmak, oturmak-turmak* ýaly şert şekilindäki sözler duş gelýär: *ýatsa-tursa* (ýadyna düşmezdi); *otursa-tursa* (aýtdy ýördi).

Işligiň şert-arzuw şekili gymyldy-hereketiň, işiň ýerine ýetirilmegi, ýerine ýetirilmmezligi üçin gerek bolan şerti we arzuwy aňladýar. Ol degişli şahs-san goşulmasyny kabul eden **-sady**, **-sedi** çylşyrymly goşulma arkaly ýasalýar.

Bu şekiliň ýoklugy düýp işligiň yzyndan **-ma**, **-me**-niň ulanylmagy bilen aňladylýar: *okamasamdym, işlemesemdim, ýazmasady, gelmesedi*.

Işligiň arzuw şekili gymyldy-hereketiň ýüze çykmagy ýa çykmazlygy üçin edilýän arzuwy, islegi, dilegi, niýeti aňladýar. Ol degişli şahs-san goşulmasyny kabul eden **-aý+/-ady/-äý+/-edi** < **-aýady/-äýedi** goşulmasy arkaly ýasalýar.

Şert-arzuw şekiliniň ýoklugy düýp işligiň soňuna **-ma,-me**-niň goşulmagy bilen ýasalýar: *ýazmaýadyň, gelmäýediň, ýazmaýady, gelmäýedi, ýazmaýadyňyz, gelmäýediňiz*.

Işligiň buýruk şekilini ýasaýjy ýörite goşulma bolmaýar. Asyl we ýasama işliklere 1)-*aýyn,-eýin; -aly:ň, -eli:ň; -aly, -eli*; 2) -*yň,-iň, -uň,-üň*; 3) -*syn, -sin, -sun, -sün; -synlar, -sinler, -sunlar, -sünler* ýaly şahsy-san goşulmalary goşulyp, buýruk şekili ýasalýar.

Işligiň buýruk şekiliniň ýoklugy **-ma,-me** goşulmasynyň düýp işligiň soňundan getirilmegi bilen hasyl bolýar: men *okamaýyn, işlemäýin*; biz *okama:lyň, işlemä:liň, okama:ly, işlemä:li*; sen *okama, işleme*; siz *okama:ň, işlemä:ň*; ol *okamasyn, işlemesin*; olar *okamasynlar, işlemesinler*.

Işligiň hökmanlyk şekili düýp işlige **-maly, -meli** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalyp, gymyldy-hereketiň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da ýerine ýetirilmezliginiň hökmanydygyny, zerurdygyny, wajypdygyny, şoňa bir mätäçligiň bardygyny aňladýar we şahs görkezýän goşulmasyz ulanylýar. Haýsy şahsa degişlidigi birinji, ikinji ýöňkemedede at, sorag, gaýdym çalyşmalary, üçünji ýöňkemedede bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar.

Işligiň hökmanlyk şekiliniň ýoklugy *däl* modal sözünüň ýa-da **-masyz, -mesiz** goşulmasynyň üsti bilen berilýär: *almaly däl – almasyz; gelmeli däl – gelmesiz*.

Sorag goşulmasy işligiň hökmanlyk şekiliniň soňuna goşulýar. Ýokluk *däl* sözi bilen aňladylanda, sorag goşulmasy şonuň yzyndan getirilýär: *Ynanmalymy, ynanmaly dälmi*, onçasyny häzir göreris (*B. Seytākow*).

Işligiň hyýal şekili gymyldy-hereketi ýerine ýetirmek üçin edilýän hyýaly, meýli, niýeti, islegi aňladýar. Ol düýp işlige **-makçy, -mekçi** goşulmasynyň goşulmagy bilen ýasalyp, şahs görkezýän ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Haýsy şahsa degişlidigi birinji, ikinji ýöňkemelerde at, sorag, gaýdym, san çalyşmalary, üçünji ýöňkemedede bolsa atlar ýa-da atlaşan sözler arkaly aňladylýar.

Işligiň hyýal şekiliniň ýoklugy *däl* sözünüň üsti bilen berilýär: Häzir-ä *göçüp-gonmakçy däl* (*G.Kulyýew*).

Sorag goşulmasy **-makçy, -mekçi** şekiliniň we ýokluk aňladýan *däl* sözünüň soňundan goşulýar: Ol öýe girip, ol öýden çykyp, söw-söw syrpyp *ýörmekçimi?* (*A. Durdyýew*).

Soraglar we ýumuşlar:

1. Işlik şekilleri diýlip nämä aýdylýar?
2. Işlik şekilleri haýsy toparlara bölünýär?
3. Işlik şekilleriniň aňladýan manylary we olaryň üýtgeýşini düşündiriň.
4. Işlik şekillerini ulanyň, «Saýlap alan hünärim» diýen temada tekst ýazyň.

109-njy gönükmä. Sözlemleri göçüriň, ondaky işlikleriň leksik we grammatik manylaryny düşündiriň.

Gel, oglum görşeli! Ýör çay içeli! Goşun hataryna git-de, oka, öwren, adam bolup gel. – Jan oglum, biziň şu sapar bir dilimizi gysga etme!– Aknabat eje, tamyň gutly bolsun. – Ýnha, Näzik eje, şu haty göni Myrada elt, ýolda hiç bir adama görkezmegin (*A. Durdyýew*). – Satmasaňyz, onda ýöne beräýiň. – Hormatly Durdy, siz ine şu sese gulak asyň. «Razydyryn» diýgin, «Özüm halaşyp geldim» diýgin. – Ah, Şirini çykardyň diýsene!– Nämä et diýsene, biliňe gylç dakyn, onsoňam ata mün-de, meniň yzyna düş! (*N. Saryhanow*). – Aý, eje, basymrak gelsene!– Hawa, gyz, nämä diýsene, iş, alada köp bolýar (*B. Kerbabayew*). Gören-eşiden zadyňyzdan gürrüň etseňizläň! – diýdi. Baş ýüz bedew bir teblede çatylsyn,/ Her haýsyna bir seýisban seniňdir. («*Görogly*» şadessany). Adamlar, nämä edeliň diýseňizläň, geliň, şu biderek gürrüňleri goýalyň-da, işe başlalyň! – Oň bolsun, işiň rowaç bolsun, meýlis halkasy giň bolsun, mundan-da uly toý edeweri. Işe wagtynda gelinsin, işden wagtynda gidilsin. Ana, onsoň garybyň gününe it aglasyn (*H. Deryýew*).

110-njy gönükmä. Nakyllary we atalar sözünü okaň. Ondaky işlik şekilleriniň manysyny we ulanylyşyny düşündiriň.

Aýda gelsin, aman gelsin. Az bolsun, uz bolsun. Giç ýat, ir tur, alty pişegi artyk ur. Arynyň zährin çekmedik, balyň gadyryn näbilsin. Geçme namart köprüsinden, goý, aparsyn sil seni. Dil bolmasa, il bolmaz. Aý dogsa, älem görer. Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar. Suw bir ýerde kân ýatsa, heňlär. (*Paýhas çeşmesi*).

111-nji gönükme. Sözlemlerde ulanylan işligiň buýruk şekiliniň haýsy ýöňkemede gelendigini we manylaryny düşündiriň.

Uruş nyzamyny ha bilsin, ha bilmesin, söweşmeli bolupdylar («*Nesil*» gazetini). Aknabat ejäniň tamyny göreýin diýip sowlaýdym. Ömürlük ýadygär bolsun diýip, bir gowy haly dokamak işine girişjek bolýaryn. Nabat eje, hemişe ogluna çay başynda bolsun, nahar başynda bolsun, öwüt-nesihat bermäni adat edinipdir. Men pagta ýygmakda bolsun, otag otamakda bolsun, hiç kimden yza galamok. Gel, oturyp, çäýiňi içeýin. Gelin edin, toý et bakaly, onsoň ýörite geläýeris (*A. Durdyýew*). Ýadaw myhmanlary wagtyndan ir bimaza edäýmäýin diýen ätiýaç bilen hyýalyndan el çekdi (*A. Atajanow*). Şu gün bir gezelenje çykaýyn diýdim (*B. Kerbabaýew*). Seňkä-de degip geçäýeýin diýdim... Ine, indi ony gözleme beýlede dursun, başga biriniň ýanynda ol hakda agzymy ýarmaga-da ygtyýarym galmady. Men bu ýerden göçüp gitmek beýlede dursun, şol hakda pikirem edemok. Gülmek beýlede dursun, hatda ýylgyranogam. Sen ha ynan, ha ynanma, men seniň pikir edişiň ýaly erbet adam däl («*Edebiýat we sungat*» gazetini).

112-nji gönükme. İşlikleriň grammatik aýratynlyklaryny ýüze çykaryň.

Jogapkärçiligiň adatdan daşary uludygyny birje sekunt hem unutmaly däl. Men bu gün şu noburyň ugrundaky arçynlaryň hemmesine hat ýetirmeli. (*B. Kerbabaýew*). Ertir irden arçynyňka ýygnanmaly. Öňüni-soňuny ölçermän, dänäni ýere taşlamaly däl (*H. Derýaýew*). Gylyjy gynyna salmaly wagtam bar, salmasyz wagtam (*G. Kulýew*). Işgärleri seçip almaga aýratyn üns bermeli. Ýygymyň depginini üzül-kesil güýçlendirmeli («*Türkmenistan*» gazetini). Biz şu ekin-dikinleriň tizräk ýygnalmagynyň aladasyny etmeli (*A. Durdyýew*). Uzak obalardaky öýleri ýeke-ýeke sanap çykmalı (*N. Hojageldiýew*). Ol häzir altmyş baş ýaşlarynda bolmaly. Çopanlar maşynly bolmaly (*P. Magsymow*).

113-nji gönükme. Diýmek, gelmek, gitmek, bolmak işlikleriniň sintaktik hyzmatyny kesgitläň.

Diýmeli, siz meseläni barlyşyk bilen gutarmak isleýärsiňiz. Diýmeli, iki dogan ikä bölünýär? (*B. Kerbabaýew*). Nämä, bu taýy gelinmesiz ýermi? Hasabat bermeli ýene özümizdiris (*G. Gurbansähe*).

dow). Diýmesiz sözleri diýäýdimmikäm? (G. *Ezizow*). Meniň in ýagşy görýän adamym bolanyň üçin saňa aýtmaly bolýaryn (A. *Durdyýew*). Ýigit Moskwada galmaly boldy (A. *Kekilow*). Ýogsa, bilýän-le, etmelisini... Hany, beýdişip durmaň-da, öňbaýraga nireden gitmelidiginiň bellisini etseňiz-le (N. *Hojageldiýew*).

114-nji gönükmä. Sözlemleri göçürin. Olarda ulanylan işligiň şert şeklini tapyň we manysyny kesgitläň.

Yhlas bilen, zähmet bilen, ylym-bilim bilen almaly bolsa, men siziň aljagyňyza ynanýaryn («*Edebiýat we sungat*» gazetini). Ýöne iýdirmäge-geýdirmäge zady bolmasa näme etsin? Goýunlary sag-aman oba eltip bolsa, biziň uly iş bitirdigimiz bolardy (B. *Seytäkow*). Seretseň, hakyt kakaňyz. Gitseňiz, maşyn geldi. Ertir turup görsem, öz düşegimde ýatandyrýn. Eje, men sözümi yzma alsam, bu oglanlar näme diýerler («*Garagum*» žurnaly). Söýgi muhabbete öwrülme, duýgy bolup galýar. Her näçe kösenssem-de, soňundan obanyň bir çetinden girdim. Eger bu goja Zeminiň üstünde gudrat bar bolsa, ol gudrat – ejedir («*Zenan kalby*» žurnaly). Wah, şu ene topragyň gurbany bolsaň! Kąški adam bu dünýäge gelme, / Gelenden soň ömür sürse, ölmese (*Magtymguly*). Howa bulutlaşdy, şu gün ýagşy ýagaýmasa («*Güneş*» žurnaly). Men nähili görelde bolsamkam? (H. *Ysmaýyłow*). –Ýa, özüm alaýsammykam? Indi kimi han götersekkäk? – Aý, Görogly, şularyň günäsini geçseň nädýä? («*Görogly*» şadessany). – Nuryjan, ozalyndan şeýle diýip aýdaýsaň bolmadymy? Göreýin, Durdy şu gün gitmäbilse gitmesin! (N. *Saryhanow*).

115-nji gönükmä. Işlik şekilleriniň hyzmatyny kesgitläň.

Garrynyrazy etmegiň hyllallasýndan, egerrazy bolsa, oturaga-da göçürip alaýmagyň işi on esse aňsat düşjek. Gyzlar, eşider bolsaňyz, Şirini çykarypmyşlar. (N. *Saryhanow*). Göwnüme bolmasa, uruş ýyllary halkyň dogan-dostlugy bilen açlykdan çykylan ýalydy. Öň diýseň öň, biziň başymyzy agyrtýdýňyz. –Haý, diýseňem, gürrüň men hakynda bolsa gerek. – Hä, diýseň-diýmeseňem şol meniň birwagtky tanşym bolaýmasa! («*Garagum*» žurnaly). – Sen tiz şu ýerden göteril, bolmasa işiňi gaýtararyn («*Türkmen halk ertekileri*»). Ol gyzyň ýüzi şeýle bir tanyş ýüzdi, emma bolsa-da, Durdyýew ony nirede we haçan

görendigini hakydasyna getirýänçä, gaty-gaty ýöräp gitdi. Bolsa-da, ol gyz örän düşbi ekeni. Bolaýsa, ol ýigrimi, ýigrimi baş ýaşlaryndady (*H.Ysmaýylow*). Bu otluga bular seýrek gelerdiler, sebäbi diýseň, ol otluk obadan ep-esli daşdy (*A.Durdyýew*). Bu tördüsi biri-birinden owadan erdi, aý diýseň – agzy bar, gün diýseň – gözi bar (*Mollanepes*).

116-njy gönükme. *Aýtmak, görmek, seretmek* işlikleriniň sözlemdäki ýerine ýetirýän hyzmatyny kesgitläň.

Ol bir görseň, ekerançylyk meýdanlaryna aýlanyp ýörendir, bir görseň, bagbanlaryň işlerine seredip ýörendir. –Hoşgeldiniň bu aýdan zatlary hiç bolsady däl (*A.Gowşudow*). Haçan görseň, adamlaryň arasyndadyr. Bir seretseň, ýaldyr-ýulduz, ýanyna barsaň – guply kendir («*Türkmen halk döredijiligi*»). Bu zatlar onuň ýatsa-tursa ýadyna düşjek zatlar däl. Häli-şindi, otursa-tursa edilen ýagşylygy ýatlady oturdy («*Edebiýat we sungat*» gazet). Eger ol özüniň şu diýenlerini edäýsedi, şonda meniň işim oňardy. Enesiniň göresi gelýänini özünden bilip gaýdybersedi, bu nähili gowulyk bolardy (*N.Saryhanow*). Sen meniň çekýän hasratymy bilseňdiň. –Ekin diýeniň-ä, eje, edil bolsady eken ýaly. Urşam gutarsady, bizem dynsakdyk (*B.Kerbabaýew*).

117-nji gönükme. *Ýazan bolsady, ýazyan bolsady, ýazjak bolsady, ýazmaly bolsady, ýazmakçy bolsady, ýazyp bolsady* ýaly işlikleri sözlem içinde getir. Olaryň grammatik şekillerini we aňladýan manylaryny kesgitläň.

118-nji gönükme. Sözlemlerde ulanylan işlikleriň grammatik aýratynlyklaryny düşündiriň.

– Men biraz ussahanada güýmenmekçi (*G.Kulyýew*). Aýna ýanlygyň ýagyny almakçy bolanda, Mama gelip ýetdi (*B.Kerbabaýew*). Muhammet, sen hany kimleri çagyryjak bolsaň aýt, men öz çagyrmakçy adamlarymy çagyrmaga gidýärim (*N.Saryhanow*). Ol şu ýerde işlemekçidigini bize aýtdy.

Ýatda saklaň!

1. Işligiň şert-arzuw şekili ýasalanda, ýöňkeme goşulmalary iki gezek (*-samdym, -semdim*) gaýtalanýar, ýöne gepleşikde birinjisi taşlanylyp, *-sady, -sedim* ýa-da *ikinjisi taşlanylyp, -samdy, -semdi* görnüşde ulanylýar.

2. *-a, -e* işlik şekili ikinji we üçünji ýöňkemelerde gelip, arzuw, dileg aňladýar, üçünji ýöňkemede bolsa, onuň diňe *-a* görnüşi *bolmak* işligine goşulan görnüşde duşýar: Toýuň *gutly bola!* Ogul *ýaşı uzyn bola!*

3. Türkmen dilinde *-sa, -se* şert şekilinde gelen *kimse, kimseler* ýaly çalyşmalar, *eýse, eýsem, ýogsa, ýogsam* ýaly garşylygy görkezýän baglaýjylar bilen işeň ulanylýar.

Goşma işlikler

Bir işlik arkaly berip bolmaýan çylşyrymly gymyldy-hereketi aňladýan işliklere **goşma işlik** diýilýär.

Goşma işlikler kömekçi işlikler bilen isimiň ýa-da işligiň bilelikde ulanylmagyndan hasyl bolup, onuň başdaky sözüne **esasy söz**, ikinjisine **kömekçi işlik** diýilýär: *çykyş etmek, tankyt etmek, geň galmak, ýazyp gutarmak, okap bolmak*.

Esasy sözi isimlerden bolan goşma işlikler. Olar isimler we *etmek, aýtmak, gatmak, bozmak, bolmak, gelmek, tutmak, görmek* ýaly kömekçi işlikleriň getirilmegi bilen ýasalýar: *mugallymçylyk etmek; bölek-bölek etmek, güw etmek (güwlemek), gaty görmek, aňsat görmek; gabat gelmek, duş gelmek; jogap bermek, göwünlik bermek, salam aýtmak, aýdym aýtmak; söz gatmak; tüýsüni bozmak; laýyk bolmak, uly bolmak, habar tutmak, ýat tutmak*.

Esasy sözi işlikden bolan goşma işlikler öz hakyky manylaryny ýitiren *ýörmek, gelmek, durmak, oturmak, almak, bermek, çykmak, gutarmak, girmek, başlamak* ýaly kömekçi işlikler bilen ulanylýar. Aňladýan manylaryna görä goşma işlikler üç topara bölünýär:

1. Gymyldy-hereketiň geçişiniň tutuş ýagdaýyny we netijesini aňladýan goşma işlikler gymyldy-hereketiň başlanyşyny; uzak wagtlaý dowam eden we geljekde dowam etjek hereketi; gymyldy-hereketiň tamamlanmaga barha ýakynlaşýandygyny, ýöne heniz gutarmandygyny; onuň gönükdirilen ugruny; gymyldy-hereketiň çaltlygyny we dowamlylygyny, gymyldy-hereketiň doly tamamlanylandygyny aňladýar: *ýagtylyp başlamak, adat edip ugramak, ýolmaga*

durmak, okap oturmak; aýdyp durmak, gezip ýörmek, iýip oturmak, ylgap gelmek; ýetip gelmek, golaýlap barmak; ýöräbermek, iýibermek, ýazyp bolmak, dokap gutarmak we ş.m.

2. Çylşyrymly häzirki zamany aňladýan goşma işlikler umuman bolup geçýän gymyldy-hereketi **-ýar, -ýär** we sözlenilýär pursatda bolup geçýän gymyldy-hereketi aňladýar. Ýönekeý hem-de çylşyrymly häzirki zamany bildirmek üçin ulanylýar. Bu *ýörmek, durmak, oturmak, ýatmak* ýaly kömekçi işlikler bilen ýasalýar: *görüp ýörmek, gelip durmak, ýazyp oturmak, akyp ýatmak*.

3. Modallygy aňladýan goşma işlikler sözleýjiniň gymyldy-hereketi bolan garaýşyny bildirýär. Olar gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň mümkindigini ýa-da mümkin däldigini; gymyldy-hereketi amala aşyrmaga synanyşygy; göwnüýetmezçiligi; hyýallanmagy aňladýan goşma işliklere bölünýär: *alyp bolmak; geçip bilmek; okap bilmek; ýöräp bilmek; okap görmek, işläp görmek; bolan bolmak, gülen bolmak; okajak bolmak, görjek bolmak*.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Goşma işlik diýlip nämä aýdylýar?
2. Goşma işlikleriň görnüşleri haýsylar?
3. Goşma işlikleriň aňladýan manylaryny düşündiriň.
4. «Watan» habarlar gepleşiği boýunça «Hepdäniň wakalary» diýen temada gysgajyk çykyş taýýarlaň. Onda ulanan işlikleriňizi gurluş taýdan kesgitläň.

Ýatdan çykmajak pursatlar

Adamyň durmuş ýoly uzak we çaltlyk bilen geçip duran wagt bölegidir. Şol wagt bölegi – adamyň durmuş ýoly ony öňe tarap alyp barýandyr. Şol sebäpli-de, her bir adamyň durmuşy dürli hili wakalara we pursatlara baýdyr. Emma şol pursatlaryň diňe az sanlysy ýatdan çykmaýar. Ol adamyň haýsy ýaşdadygy bilen hem bagly bolup biler. Çünki käbir adamlaryň durmuşynda bolup geçen wakalar olaryň çagalyk döwrüne, käsiniňki bolsa ýaşlyk we ondan soňraký döwrüne gabat gelip biler. Bir söz bilen aýdylanda, olar ömrümüzizň her bir aýratynlykda gaýtalanmajak, gymmatly we ýatdan çykmajak pursatlarydyr («*Nesil*» gazetini).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä okaň.
2. Tekstden ulanylan goşma işlikleri tapyň.
3. Tekstden bir sözlemi fonetik-morfologik derňew ediň.

119-njy gönükmä. *Etmek, başlamak, ugramak, durmak, oturmak* kömekçi işliklerini ulanyp, sözlem düzüň.

120-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň, kömekçi işlikler bilen gelen esasy sözleri tapyň we olaryň şekilini kesgitläň.

Eýýäm koridorda primusyň üstündäki çäýnek lakyr-lakyr edip gaýnamaga başlady. Olar heniz hem gidip oturandyrlar. Meniň atam gaty käýinjeň, bir käýinmäge başlasa, bir sagatlap käýiner oturur. Iki-si-de zähmet gahrymany, hojalyk işinde Jahan eje-de özi bilen deň işleşip gelipdir (*D. Agamämmedow*). Bu ýyl bolsa ikinji ýyldyr hat ýazyşyp, gepleşip gelýäris (*A. Çarygulyýew*). Eýýäm meýdanyň ýüzi ýagtylyp başlady («*Garagum*» žurnaly).

121-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň, modallyk aňladýan işlikleri tapyň.

Likbez müdirleri mugallymlaryň okadyş usullaryny barlap durýarlar. – Sorasynlar, şol bir diýjegimi diýerin duraryn (*N. Saryhanow*). Hojaguly birnäçe wagtdan bäri Altynyň daşyndan aşyk bolan bolup, däli-porhan bolup ýöryärdi. Ussa ol ýerini, bu ýerini gozgaşdyrdy weli, sagat ýöräberdi. Haýal etme-de iýiber, men ýaňja iýdim. Gyzlar, siz gidiberiň, men kätmenimi bejertmesem boljak däl. Ol işe ýürekli ýapyşmagy adat edip ugrady (*A. Durdyýew*).

122-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň. Ondaky işlikleri many taýdan häsiýetlendirň.

Annaguly çäýyny içip boldy. Ýazyp bolandan soň, haty epläp pikir etdi. Altyn Annagulyň ýüzüne ýylgyryp seretdi-de, bedräniň bagyny külterlemäge durdy. Meret çal bilen çöregini iýmäge durdy. Meret aýnadyr ýolguy alyp, sakgalynyň eteklerini ýolmaga durdy (*A. Durdyýew*). Mekdebinde birinji çärygiň barlag sapagy geçirilip gutaryldy. Jahan eje ýaşyl gabsaly tama girmegi bilen radionyň nurbatyny towlap goýberdi. Magtymgulyň goşgularyny birnäçe gezek okap çykdy (*A. Agamämmedow*). Ol aýalyň elindäki oglanjyk lak

atsaň, ýylgyryp goýberýär. Biz onuň bilen öz enemiz ýaly öwrenişip galypdyrys (N. Saryhanow).

Ýatda saklaň!

1. *Etmek* kömekçi işliginiň manysy **-la,-le** goşulmasynyň aňladýan manysy bilen deňdir: *Harç etmek – harçlamak, tankyt etmek – tankytlamak.*

2. *Bolmak* kömekçi işligi *etmek* işliginiň gaýdym derejesi bilen manydaş ulanylýar: *harç bolmak – harç edilmek, tamam bolmak – tamam edilmek.*

3. *Gelmek* kömekçi işligi degişlilik goşulmaly **-asy, -esi, -s** şekilindäki sözler bilen iş adyny ýasaýar: *ýaşasy gelmek, işläsi gelmek.*

Iş atlary

Işiň, ýagdaýyň, gymyldy-hereketiň adyny aňladýan işlik şekiline **iş atlary** diýilýär. Iş atlary düýp işlige **-ma, -me, -mak, -mek, -ys, -iş, -ýys, -ýiş, -asy, -esi** (gelmek) goşulmalarynyň goşulmagy bilen ýasalýar.

Iş atlarynda hem işliklere, hem atlara mahsus aýratynlyklar bar. Many taýdan atlar zatlaryň, düşünjeleriň adyny, işlikler işi, gymyldy-hereketi aňladýan bolsa, iş atlary bu many aýratynlyklaryň ikisini-de özünde jemleýär.

Atlar ýaly iş atlary-da baglaýjy kömekçiler we kömekçi atlar bilen ulanylýar, düşüm, ýöňkeme, san goşulmalaryny kabul edýär.

Iş atlary sap işlik şekillerinden tapawutlanyp, işligiň ýöňkeme goşulmalaryny kabul etmeýär. Şoňa esaslanyp, iş atlary-da, ortak işlikler, hal işlikler ýaly şahs görkezmeýän işlik şekilleri hasap edilýär.

-ma,-me, -mak, -mek goşulmalary işligiň nämälim şekilini-de, iş adyny-da ýasaýar. Ýöne many taýdan işligiň nämälim şekili iş atlaryndan tapawutlanýar. İşligiň nämälim şekili işlik ýöňkemelerini-de, atlaryň söz üýtgediji goşulmalaryny-da kabul etmeýär. İşligiň nämälim şekili işlikler söz toparyna degişli ähli işlikleriň başlangyç, nämälim alamatyny görkezýär. Iş atlary bolsa, manysy boýunça

işlik, grammatik häsiýeti taýdan hem isimlik alamatyny özünde saklaýandygy üçin, edil atlar ýaly, düşümde, ýöňkemedä üýtgeýär.

Işligiň nämälim şekili asyl we ýasama işliklere (*okamak, başlamak, gelmek, geplemek...*), täsirini geçirýän we geçirmeýän işliklere (*almak, getirmek, gelmek, gülmek...*), işlik derejelerine (*dokaşmak, ýazdyrmak, geýilmek, geýinmek...*) goşulyp, şolaryň nämälim şekilini emele getirýär. Işligiň nämälim şekili başlangyçda **-ma, -me, -mak, -mek** (*okamak, ýazmak, gelmek, barlamak, dişemek, agarmak*) şekilinde bolup, sözleýişde taşlanylýar (*oka-,ýaz-, gel-, bar-la-, dişe-, agar-...*). Düýp işlikleriň soňuna degişli grammatik şekiller goşulýar: *oka-dy* (*öten zaman*), *oka-ýar* (*häzirki zaman*), *oka:-r*, *oka-jak* (*geljek zaman*); *oka-sa-m*, *oka-sa-ň* (*şert şekili*), *oka-sam-dym* (*şert-arzuw şekili*), *oka:-ýady* (*arzuw şekili*), *oka-maly* (*hökmanlyk şekili*) we olar dürli grammatik manylary aňladýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Iş ady diýlip nämä aýdylýar?
2. Iş ady bilen işligiň nämälim şekiliniň tapawudy nähili?
3. Iş adynyň atlara we işliklere mahsus häsiýetleri düşündiriň.
4. «Paýhas çeşmesi» kitabyndan iş atlary bilen gelen nakyllary tapyň we olaryň manyсынny düşündiriň.

Işden gaýdyp gelen daýhanlar hemişe özleriniň saplatmaga goýan pilleriniň, taplatmaga goýan paltalarynyň, dişetmäge goýan oraklarynyň we başga şuna meňzeş işleriniň yzyndan günün şu wagty gelýärdi. Daşarda bolsa şemalyň şuwuldysy güýçlenip, öýün yranmasy artýardy. Bir eýýämden bäri tamdyrlardan tüsse çyk-masy galypdy. Onuň bu garaýşy obada bir üýtgeşiklik görjek bolýan ýalydy. Ýeke göz adam... onuň ýasalyşyny düşündirdi. Onuň at üstünde oturyşy we başga boluşlary bu adamyň örän gazaply harby nyzamy görenligini tassyklaýardy (*A. Gowşudow*).

Batryň şol ýerde oturyp, hanyň ýüzüne seredişi, onuň bolup oturyşyny masgaralap gülesi gelýän ýalydy. Ol gürleýärdi, bol-masyz zatlary-da aýdyşdyryp otyrды. Şeýle diýmek bilen onuň bir zady gürrüň beresi gelýärdi. Muny okadygyňça, okaslaryň gelýär (*N. Saryhanow*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Sözlemleri edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Ulanylan iş atlaryny tapyň we olaryň ýasalýş aýratynlyklaryny düşündiriň.
3. *Gör, bol, ýaşa, sözle* düýp işliklerine degişli goşulmalary goşup, iş adyny ýasaň.
4. Soňky abzasy fonetik-morfologik derňew ediň.

123-nji gönükmä. Sözlemlerdäki iş atlaryny tapyň. Olaryň ýazuw düzgünini düşündiriň.

Ýöne Ogulaýyň ymykly oturmasy, ýetişibildiginden ejesiniň ellerini owkalaşdyrmasy, ejemiňem gepleşmän göni oňa seretmesi meniň üçin aýylganç göründi (*R. Gelenow*). Ol baýtalçasyny satyp, bir alaşa almanyň arzuwyndady. Onuň ozal şunuň ýaly çynlakaý işe gatýşmadan agzy bişipdi, ädi ýanypdy. Men dogruçyl bolanym üçin, siziň ýüzüňize aýtmagym zerur. Bütün aýallaryň garaýşy ýaly, Aýna-da öýleriniň gapdalyna çykyp syn edýärdi (*B. Kerbabaýew*). Hat okamany köne mekdepde öwrenipdi. Ýagdaý bizden daýaw dabyramagy, aýgytly hereket etmegi talap edýär. Ara şeýtan düşende, dogan bilen doganyň gyrlyşmagy mümkin. Eýsem-de bolsa, onuň üçin dünýäniň gyzyk-höwesi, durmuşyň manysy diňe öýlenmeklige, kim-de bolsa bir näzenin bilen ykbalyny çatmaklyga bagly ýaly görünýärdi. Ömre gutarmak bar, işe gutarmak ýok (*G. Kuhyýew*). Gurtgeldi agany iberip, derrew bu ýere getirmek gerek. Güýçli ýel başlaýşy ýaly hem birden ýatdy (*B. Seýtäkow*).

124-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň we morfologik derňew ediň.

Gudaçylyk arasynda gezişinden, işiniň şowlulygyndan, kä ýerden masgara edilip kowluşyndan wäşilik bilen hekaýa sözledi. Şonuň hiç bir kanuna gelmişi, hiç bir kowahata sygmyşy ikisiniň-de keypini bozýardy (*B. Kerbabaýew*). Ýaz ekişi hem tohumlar tapmak hakynda sözleşýärdiler (*A. Gowşudow*). Güýçli ýagys ýagyp, ýagşyň suwy böreň-böreň bolup akdy. Ýadyňyzda bolsa, Hüňkaryň şol çozuşlarynda siziň hem ene-atalaryňyzdan, ilen-çalanlaryňyzdan öldürilip, ýitirim edileni az däl (*«Görogly» şadessany*). Kakaň niräk gidenini bileňok gerek, bilmeýän bolsaň, ýene şol bilmeýşiň ýaly geziber (*N. Saryhanow*). Goýunlaryň häzirki daň atyp gelýän wagtky salkynda ýörişleri ýagşydy (*B. Seýtäkow*).

125-nji gönükme. Iş atlarynyň grammatik şekillerini kesgitläň. Olaryň ýasalyşyny we manylaryny düşündiriň.

Olar çaga wagtlary oýnaýyşlaryny, jümjüme gözleýişlerini, ysmanak ýygмага gidişlerini ýatlaýardylar (*T. Taganow*). Ymyzganysyň şol bolsa, ýatysyňa duşmakdan Alla saklasyn. Şol ýagdaý Mawynyň durmuşynda uly bir özgeriş boldy. Men şu gidişde, Mäneden däl-de, belki, Saragtdan çykaryn. ...Ilata ýagşylyk etse, oňa ýetesi näme bar? Olaryň şol ýagdaýdan käte biraz daş duraslary, az-da bolsa dem-dync alaslary gelýärdi (*B. Kerbabaýew*). Görogly şol barşyna ýeňnesi Gülendamy hem-de goş-golaň, paty-putularyny goýan ýerine – Üçgümmez dagyna ýetdi («*Görogly*» şadessany). Akyl zähmetini çekýän bolsaňyz, oňa ýetesi zat ýok (*G. Seýitmäadow*). Galam tutup, oýnadyp bilseler, oňa nä ýetesi. Hiç kişiň kakamyň göwnüne degesi gelmeýär. Hä, düşnükli, meniň obany göresim gelipdir. Belli zat. Adam bir zady göresi gelse, şeýle eder eken. Onuň ýöne ýerden gelmändigine gözünü ýetirip, bir bolmasyz iş bolaýmasyn diýip aladalandy. Dostlar, indi gulak asyň, siz bu gidişiňize ýolda haýal etmäň. Gelişleri göýä gözsüz batyr ýalydy. Ol adamlaryň dargap gidişlerinden hemrazy boldy. Siziň baý mülkünizi, bala-çagalaryňyzy gorasyňyz gelýändir, meniň hem şeydesim gelýär (*B. Seýtäkow*). Ýel bolsaňam ukusyny bimaza edesiň geljek däl. Içimi it ýyrtýardy. Turabereslerim geldi (*R. Gelenow*). Bu taýda görüp-görmäsi zat ýok. Magtymgulynyň häzir hem il gözünden uzakda, ýalňyzlykda pikirini durlasy gelýär (*G. Kulyýew*).

126-njy gönükme. Iş atlarynyň dürli şekilini ulanyp, 10 sany sözlem ýazyň we olary morfologik derňew ediň.

Kem işlikler

Türkmen dilinde goşulan sözüne habarlyk ýokundysyny, işliklik nyşanyň berýän şekillere **kem işlikler** diýilýär. Olara **-dy, -di; -dyr, -dir, -dur, -dür; -myş, -miş; -muş, -müş** goşulmalary we *eken* sözi degişlidir. Bular, esasan, atlara, sypatlara, sanlara, çalyşmalara, hallara, şeýle hem dürli işlik şekillerine goşulýar. Kem işlik goşulmalaryny kabul eden sözler işlik ýöňkemelerinde üýtgeýär, bellibir zamany aňladýar.

-dy, -di, -dyr, -dir, -dur, -dür kem işlik goşulmalary dürli işlik şekilleri bilen ulanylýar.

1. Ol şert (*-sady, -sedi*), hyýallanma (*-makçydy, -mekçidi; -makçydyr, -mekçidir*), hökmanlyk (*-malydy, -melidi; -malydyr, -melidir*) şekilleriniň yzyndan gelip, dürli manylary berýän çylşyrymly goşulmany emele getirýär.

2. *-dy, -di; -dyr, -dir* goşulmalary hal işligiň yzyna (*-yp, -ip*) goşulýar we oňa habarlyk öwüşginini berýär. Hal işlik goşulmasy bilen birlikde subýektiw öten zamany aňlatmaga gatnaşýar: *okapdy, işläpdi, okapdyr, işläpdir*.

3. *-dyr, -dir* goşulmasy öten zaman ortak işligiň (*-an, -en*) yzyna goşulýar we ikisi birlikde çaklama öten zamany aňladýar: *okandyr, ýazandyr, başlandyr, işländigir*.

4. *-dyr, -dir* goşulmasy häzirki zaman ortak işligiň (*-ýan, -ýän*) yzyna goşulýar we ikisi birlikde çaklama häzirki zamany hasyl edýär: *okayandyr, ýazýandyr, başlaýandyr, işleýändigir*.

5. *-dy, -di; -dyr, -dir* goşulmalary geljek zaman ortak işligiň (*-jak, -jek*) yzyna goşulýar we ikisi birlikde hyýal-meýil öten zamany emele getirýär: *okajakdy, işlejekdi, okajakdyr, işlejekdir*.

-mys, -miş, -muş, -müş kem işlik goşulmasy isimler we käbir işlik şekilleri bilen ulanylýar. Sözleýji bolup geçen wakany, hadysany öz gözi bilen görmän, ol hakda başga birinden eşidendigini gümansyratmak bilen beýan edýär.

1. *-mys, -miş* goşulmasyny kabul eden isimler we *-ýar, -ýär+ -mys, -miş* (*okayarmyş, işleýärmiş*); *-jak, -jek+ -mys, -miş* (*okajakmyş, işlejekmiş*); *-ar, -er+ -mys, -miş* (*okarmyş, işlärmiş*); *-an, -en+ -mys, -miş* (*soranmyş, görenmiş*); *-yp, -ip+ -mys, -miş* (*alypmyş, gelipmiş*) ýaly şekillerde gelip, ynamsyzlyk etmek, şübhelenmek, gümansyratmak ýaly manylary aňladýar.

2. *-mys, -miş* goşulmasyny kabul eden käbir isimler (*Orazmyş, mugallymmyş, işçimiş, zormuş, gülmüş...*), modal sözler (*barmyş, ýokmuş...*) hem-de *-ýar, -ýär+ -mys, -miş* (*okayarmyş, işleýärmiş*); *-jak, -jek+ -mys, -miş* (*okajakmyş, işlejekmiş*); *-maly, -meli+ -mys, -miş* (*okamalymyş, işlemelimiş*) ýaly şekillerde ulanylyp, sözleýjiniň kimdir birinden ýa-da bir zatdan närazydygyny, oňa göwnüýetmezçilik, äsgermezlik edýändigini aňladýar.

-mys, -miş goşulmasyny kabul eden hal işlikler (*okapmyş, başlapmyş, gelipmiş, görüpmiş*); ortak işlikler (*okanmyş, başlanmyş,*

gelenmiş, görenmiş); hökmanlyk şekili (*okamalyмыш, başlamalyмыш, gelmelimiş, görmelimiş*) dürli many öwüşginlerini aňladýar.

Eken(i) kem işligi, esasan, isimler, dürli işlik şekilleri we käbir kömekçi sözler bilen bile ulanylýar. *Eken* kem işligi işlikleriň zaman manysyna, haýran galmak ýaly modal manyny berýär we sözlemde habaryň hyzmatyny ýerine ýetirýär.

-ka, -kä kem işligi *eken* kem işliginiň gysgaldylan görnüşi bolup, ulanylyşy we manylary boýunça beýleki kem işliklerden tapawutlanýar. Bu kem işlik goşulmasy bilen gelen sözler san we ýöňkeme goşulmalaryny kabul edýärler.

-ka, -kä kem işlik goşulmasyny kabul eden sözler: a) beýan edilýän zadyň öňki ýagdaýyny, bolşuny aňladýar (*çagaka, ýaşka, kör-pejekä, gelinkä*); b) **-my, -mi** sorag goşulmasy bilen bile gelip, sorag sözlemineň habaryny emele getirýär we gümansyratmagy, çaklamagy aňladýar (*adammyka, işçimikä, aldymyka, geldimikä*); ç) häzirki zaman şekilindäki (**-ýar, -ýär**) işliklere we hal işliklere (**-man, -män**) goşulyp, beýan edilýän pikiriň, gymyldy-hereketiň ýüze çykýan wagtyny bildirýär (*ýaşayarkam, gelyärkäm, garramankam, öýlenmänkäm*); öten we geljek zaman işlikleriniň, hyýallanma we hökmanlyk aňladýan işlik şekilleriniň yzyna goşulyp (nädi *okadyka, nädi okajakka*, haçan *gelerkä*, nirede *okamakçyka*, haçan *başlamalyka*), sorag sözlemleriniň habaryny emele getirýär we ynamsyzlyk etmegi, çaklamagy aňladýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kem işlik diýlip nämä aýdylýar?
2. Kem işlik şekillerini we olaryň ulanylyşyny düşündiriň.
3. Kem işlikleriň isimler bilen ulanylyşy nähili?
4. Kem işlikleriň işlikler bilen ulanylyşy nähili?
5. Türkmen halk ertekilerini okaň. Olarda ulanylan kem işlikleriň manysyny we ulanylyşyny düşündiriň.

Ruhy baýlyk – baş baýlyk

Türkmeniň kitaphonlygy barada henize-bu güne çenli halkymyzyň arasynda dürli rowaýatlar ýaşap gelýär.

... Bütün jümle-jahana gan çaykap, dünýäni lertzana getiren mongol basybalyjylarynyň gadymy Merwe aralaşan döwri eken.

Şäheriň şan-şöhraty dag aşyp, ýedi yklyma ýaň salan baý-baý kitaphanalarynda gije-gündiz okap, özi eser döredip ýören bir goja alym kişi özüniň gymmatly eserlerini, golýazma kitaplaryny horjuna salyşdyryp, daşarda jylawyny çeýnäp, çarpaýa galyp duran ak ata ýükläpdir-de, oňa bir gamçyny çalyppdyr. Dünýä baýlygyny arkasyna atan ýaňky at janawar ganat gerip asmana göterilenmiş.

Bu ahwalaty synlap duran duşman gojanyň bogazyna ýarag diräp, ondan sorapdyr:

– Dogryňy aýt, sen ýaňky ata näme ýüklediň. Gyzylmy, kümüşmi, ýakutmy, merjenmi?..

Gojanyň göwnübir ýaly, myssa ýylgyryppdyr-da, başyny ýaýkapdyr.

– Ýok, ol seniň ýaňky sanan zatlaryň ählisinden hem zyýat, has gymmatly. Ony hiç bir baýlyk bilen satyn alyp bolmaýar. Ol adam aňynyň önümi, biziň ilde oňa kitap diýýärler – diýip, alym duşmanyň göni görejine garapdyr.

Ine, ýaňky goja şeýdip, duşmanyň ganly penjesinde galsa-da, öz şirin janyna haýpy gelmän, hiç bir gymmatlyga çalyşmaýan kitaby ölümünden halas edipmiş.

Hawa, ölümiň nämedigini bilmeýän ýeke-täk zat kitapdyr.

Gadymy hem müdimi türkmen halkyna mahsus bolan okumyşlyk, kitaphonlyk, sowatlylyk Gurbanguly Berdimuhamedowlaryň maşgalasynyň hem deňinden göni geçmändir («*Ata arzuwyny amala aşyrýan Agtyk*»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň we gürrüň beriň.
2. Tekstdе ulanylan kem işlikleri tapyň. Olaryň manysyny we ulanylyşyny düşündiriň.
3. Kem işlikleriň zaman şekillerini ýasaýşyna degişli mysallary tapyň we depderiňize ýazyň. Şol sözleri fonetik-morfologik derňew ediň.

Ýatda saklaň!

–**dyk**, –**dik** kem işlik goşulmasy ortak işligiň –**dyk**, –**dik** goşulmasy bilen omonimdeşdir: a) ol kem işlik bolanda isimleriň (*mugallymdygyny, işçidigini, uludygyny, kiçidigini, agşamdygyny, ertirdigi-*

ni...), kăbir işlik şekilleriniň (*alandygyny, görendigini, okayandygyny, bilýändigini, okamalydygyny, gelmelidigini, ýaşamakçydygyny, gör-mekçidigini...*) soňuna goşulýar; b) ortak işligiň nusgawy şekilinde gelen: *dogduk* depe, *ýetdik* haky, *islendik* ýolagçy, *söýdük* kări, (*ýürekde*) *beslendik* hyýal ýaly sözler ortak işlikden atlaryň hataryna geçip, şol şekilde «doňup» galypdyr. Bu sözleri morfologik derňewde bölek-lere bölüp bolmaýar. Ol kem işlik bolup gelende, adyň degişlilik we düşüm goşulmalaryny kabul edýär: *Onuň mugallymdygyny bilmändi-rin. Onuň mekdebimizde işleýändigini eşitdim*. Ortak işlik bolanda şol goşulmalary kabul etmeýär: *Besledigim, (beslän) janym Gyrat!*

127-nji gönükmä. Sözlemlerden isimlere goşulan kem işlikleri tapyň.

Jeren talypdy. Ol rysgally-döwletli adamdy. Ol Meret aga bi-len goňşudy. – Seniň kakaň menden baş-üç ýaş uludy («*Garagum*» *žurnaly*). Bu şol Nazaryň gadymkyja bile oýnan dostlaryndan biridi. Olaryň hüý-häsiýeti bütünleý başgaçady («*Edebiýat we sungat*» *ga-zeti*). Şol gijäniň ertiri oktýabryň ýigrimisidi (*N. Saryhanow*). Onuň häzirki iş ýagdaýy şeýledi. Gijäniň ep-eslisi geçen hem bolsa, entek obada aýak çekilerden irdi («*Der gelmese, dür gelmez*»).

128-nji gönükmä. Sözlemlerden işlik şekillerine goşulan kem işlikleri tapyň.

Emma oňa häzir gepleşmek kyndy, özüni ele almalydy. Eger Rozy şeýle bolmadyk bolsady, onda ne gözel bolardy («*Der gelmese, dür gelmez*»). Ol duýgular Watanyň mährini hem gadyr-gymmatyny sy-zan günlerim döräpdi («*Aşgabat*» *gazeti*). Men-ä näme etjekkä diýip, ýüregim hem ýaryldy. Ol gelýänler kim bolmalyka (*H. Deryaýew*). Pollyýew bilen işleşip bilermikä? (*G. Kulýew*).

129-njy gönükmä. Köpnokadyň deregine degişli *-dyk*; *-dik* ýa-da *-lyk*; *-lik* goşulmalaryny goýuň. Olaryň haýsysynyň ada, haýsysynyň kem işlige degişlidigini kesgitläň.

-ma, -me goşulmasy işlikleriň ýok...ny aňladýar. Alym öňe sürlen pikirde hakykata ýakyn tutarygyň ýok...ny belleýär. Onuň özboluşly aýratynlygynyň bar...y belli boldy. Öten zaman işliginiň bar...y tas-syklaýjy pikiri, ýok...y inkär ediji pikiri aňladýar («*Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa*»).

Hoja Ahmet Ýasawynyň mistiki ýoldaky baş halypasynyň Arslan baba bolan...ny öňde ýatlapdyk. Şahyr hikmetlerinde birnäçe ýerde Arslan babanyň özüne hurma beren... ýatlaýar («*Garagum*» žurnaly).

130-njy gönükmä. Çeper eserden içinde kem işlikler düş gelýän sözlemleri tapyp ýazyň.

Ortak işlikler

Öz baglanýan sözlerini gymyldy-hereketi taýdan häsiýetlendirýän, olaryň bolşuny, wagtyny we ş.m. bildirýän işlik şekillerine **ortak işlikler** diýilýär.

1. Ortak işlikleriň işliklere häsiýetli aýratynlyklary:

1) ortak işlikleriň düýp sözleri işlik bolup, olar gymyldy-hereket aňladýar: *ýaz-ýan*, *gör-en*, *aýd-ýan*, *bil-ýän*.

2) ortak işlikleriň düýp sözi täsirini geçirýän we geçirmeýän häsiýete eýedir we täsirini geçirýän görnüşi baglanýan sözünü özüne uýdurýar: *ýazan*, *alýan*, *gören* (*nämäni?*) – täsirini geçirýän işlikler; *oturan*, *ylgaýan*, *ýatýan* – täsirini geçirmeýän işlikler.

3) ortak işliklere zaman düşünjesi mahsusdyr: *okalan kitap* – öten zaman; *okalýan kitap* – häzirki zaman; *okaljak kitap* – geljek zaman.

4) zaman şekillerinde gelen ortak işlikler işlikler ýaly dereje goşulmalaryny kabul edýärler: bagy *eken* adam (düýp dereje), halyny *dokaşýan* gelin (şariklik dereje), haty *ýazdyrjak* adam (yükletme dereje), *gidilen* ýol (gaýdym dereje); *geýnen* çağa (özlük dereje).

5) ortak işlikleriň işlikler ýaly barlyk we ýokluk şekilleri bar: *okan* talyp – *okamadyk* talyp, *gölleýän* ösümlük – *göllemeyän* ösümlük, *boljak* iş – *bolmajak* iş, *gelen* myhman – *gelmedik* myhman.

2. Ortak işlikleriň sypatlara häsiýetli aýratynlyklary:

1) ortak işlikler hem sypatlar ýaly predmeti, zady, düşünjäni häsiýetlendirýär we *nähili?*, *haýsy?* diýen soraglara jogap bolýar. Sypatlardan tapawutlylykda, predmeti, zady olaryň gymyldy-hereketine baglylykda häsiýetlendirýär: *okan* kitabym, *ýazyýan* haty, *aljak* bahasy.

2) ortak işlikler hem sypatlar ýaly ady aýyklar gelýär we onuň bilen ysnyşma ýoly arkaly baglanyşýar: *işlän* adam, *görmedik* ýeri, *barýan* öýi, *aytjak* sözi.

3) ortak işlikler hem sypatlar ýaly, öz hyzmatynda ady aýyklar gelseler, üýtgediji goşulmalary kabul etmeýär: *okan* kitaby, *okajak* kitabyňyň, *okaýan* kitabynda.

4) ortak işlikler hem sypatlar ýaly atlaşýar: *Bir okana bar, bir – dokana.*

5) ortak işlikler eýe, habar, aýyrgyç, doldurgyç hyzmatyny ýerine ýetirýärler: *Giden getirer, oturan nyrh sorar (eýe).* Berenden al, urandan gaç (çykyş doldurgyjy). Onuň özi bir *ergeneksiz eklenen*, terbiýesiz *saklanan* (habar). *Gorkana* goşa görner (ýöneliş doldurgyjy).

1. Öten zaman ortak işligi -an, -en (ýoklugy *-madyk, medik*), *-dyk, -dik, -duk, -dük* (ýoklugy *-madyk, -medik*), *-mys, -miş, -muş, -müş* (ýoklugy *-ma:n myş, -mä:n miş*) goşulmalarynyň üsti bilen aňladylýar.

2. Häzirki zaman ortak işligi çekimlileri uzyn aýdylýan-ýan, -ýän (*ýa:n, -ýä:n*) goşulmasynyň kömegi bilen aňladylýar. Munuň ýoklugy düýp işlige *-ma, -me* goşulmasynyň goşulmagy bilen *-maýan, -meyän* (*-maýa:n, -meyä:n*) görnüşde ulanylýar.

3. Geljek zaman ortak işligi 1) ortak işligiň mälim geljek zaman *-jak, -jek* goşulmasy arkaly ýasalýar. Ýoklugy düýp işligiň soňundan we ortak işlik goşulmasynyň öňünden *-maz, -mez* -iň goşulmagy arkaly aňladylýar: *okamajak oglan, işlemejek adam, ýazylmajak hat.* 2) ortak işligiň nämälim geljek zaman şekiliniň barlygy *-ar, -er*, ýoklugy *-maz, -mez* bilen aňladylýar.

Ortak işligiň başga söz toparyna geçişi. Ortak işligiň *-an, -en, -mys, -miş, -ar, -er, -maz, -mez*, örän az mukdarda hem *-jak, -jek* şekilleri başga söz toparyna geçip, leksikalaşýar. Şonda şol söz toparlarynyň leksik we grammatik häsiýetlerini özüne kabul edýär.

-an, -en (*dogar, gapan, agaran*); *-mys, miş*, (*okumyş, dolmuş, köpbilmiş*); *-ar, -er* (*açar, keser, çapar*); *-jak, -jek* (*geljek, gelejek*) ýaly mysallary leksikalaşan ortak işlik hasaplanylýar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ortak işlik diýlip nämä aýdylýar?
2. Ortak işligiň zaman şekilleri haýsylar?
3. Ortak işlikleriň başga söz toparyna geçişini düşündiriň.
4. «Nesil» gazetinden teksti alyp, ortak işlikleri tapyň we ulanylyşyny düşündiriň.

Tejen derýasy, köplenç, maý aýynyň ortalaryna çenli dolup akýar, soň suwy kesilýär. Ilatyň rysgy-rozugäri şu derýanyň suwuna bagly. Suwuň ir kesilmegi – ryskyň ir kesilmegi. Ýöne indi bu obanyň adamlary suwa görä bolýarlar: ekerançylyk ýerlerine, esasan, maý aýynda ýetişýän, soň suw gerek bolmaýan ak ekinleri ekýärler.

Ak ekinler güýzde ekilýär, maý aýynda eýýäm hasyla durýar.

«Altyda bir garyş, birde alty garyş» tapmaçasy ýöne ýerden döremändir: hakykatdan hem, bugdaý güýzüň soňky aýy, arly gýş hem ýazyň başky iki aýy – alty aýda bir garyş, soňky bir aýda bolsa alty garyş boý alýar (*Gurbanguly Berdimuhamedow «Döwlet guşy»*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Döwlet guşy» romanyndan alnan teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä okaň.
2. Tekstden işlik şekilleriniň ýasalyşyna degişli mysallary tapyň we depderiňize ýazyň.
3. Şol sözleri fonetik-morfologik derňew ediň.

131-nji gönükmä. Ortak işlik şeklinde gelen sözleri tapyň we olaryň ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

Kyrk ýyl gyran gelse-de, ajaly ýeten öler (*Nakyl*). Köpbilmişiň boýnuna towky (*Nakyl*). Dagyň arkasy ýene-de giden düzlükdi. Ganýokmazlar Emin ahunyň gep urşundan närazy bolup, öýkeläp çykyp gitdiler. Mazendarana Kyblaýy älemden çapar gelipmişin. Atyny maýda gezerine sürüp, Adna serdar barýardy. Siziň etmişiniz näme?... şol bir äheňde köpbilmişsiräp jogap berdi (*G. Kulyýew*). Biz Jangutaranyň köne jaryna dolduk. Bir ýandan ullakan ak çanak doly agaran gelip ýetdi. Aga naçalnik, men etmişli däl ahyry! (*B. Kerbabayew*). Ýolly mergen köpügören adam eken («*Edebiýat we sungat gazeti*). – Goňşy, dört sany ýelýyrtan ýaglyk gerek (*B. Hudaýnazarow*). Ýöne bir zat diýdimi, gaýtmyşy bolmazdy (*R. Gelenow*). How, tagsyr, bu gelmişek türkmen seni oýnap ýör! («*Görogly*» şadessany). Geljegiňiz öňde, Ogulnäzik, gaýgy etmän (*H. Derýaýew*). Biz gelejege syýahata gitdik ahyry! Günortana çenli baş-alty sany gowy keser ýasady (*A. Durdyýew*).

132-nji gönükme. Ortak işlikleri tapyň we morfologik derňew ediň.

Institutdan bäsleşige gatnaşjaklaryň sanawy düzüldi. Ol oturan çagalary gözden geçirdi. İşlejek adamlar ekin meýdanyna geldiler. Her kim ýazýan zadyna jogapkär bolmalydyr. Dag üstünden akan sil-ler, /Bu jaýa ýeňňem geldimi? Göroglynyň geler mütdeti golaýlady. Gökde uçan top jygaly durnalar, /Arzurym dagynda gary gördüňmi? Köse ýolboýy ysytma tutan kişi bolup barýar, zyndan habary ýok. Hany, ýörün, şu ýatan ýaralylaryň ýa-da maslyklaryň içinde bolaý-masyn («Görogly» şadessany). Dogmadyk oguldan dogan ýat ýagşy. Nadan ogul atasyna seretmez (*Magtymguly*). Annagula köpçüligiň ýene bir dakan ady züwwetdindi (*A. Durdyýew*).

133-nji gönükme. Ortak işlikleriň aňladýan manysyny kesgitläň.

Köpçüligiň içinde meni görende, tanamadyksyran bolardy. Ol bilmediksirän bolup sorady. Ol meniň sözümi eşitmediksiredi (*B. Seytākow*). Alynman, onuň gurtlap galan ýyllaram bolýa. Gaşynyp duran alaşa gözüniň gyýtagyny aýlap, sygra bakan düýrmegi bilen okduryldy. Ol oturan adamlaryň hemmesine gahar edip tasanjyrap galasy geldi. Geplemesini bilmedik–märeke bozar! Siz gitseňiz, git-medikler hem bolar. Aýna. Ol ýöne bir gyz bolman, bagyň açylan güli (*B. Kerbabaýew*).

134-nji gönükme. Göçüriň, ortak işligiň -myş, -miş şekiliniň stilistik aýratyn-lyklaryny kesgitläň.

Bikär goýma ömür tagty, /Oýandysak uýmuş bagty. Ýetilmemiş şunkarym, gamyş ganat-ak türpek (*Magtymguly*). Ter açylmyş nowbaharym, täze bostanym gerek. Bilmedim men, bu oýanmyş, ýatgan ykbalymmudur (*Şabende*). Ekin ekdim bitmedi, /Sapan atdym ýetmedi, Haram ölmüş Nikolaý/ Üstümüzden gitmedi (*Läle-ler*). Bu kylmyşyň nedir maňa, /Zalym meni çekme dara («Görogly» şadessany). Agaç iýmişinden belli, adam–kylmyşyndan (*Nakyl*). Bir zat bolsa, şol näletsinmiş urşy ýatlaýan (*G. Gurbansähedow*). Keýmir kör aýtmyşlaýyn, türkmeniň ýurdy hatap galady (*B. Kerbabaýew*). Ýok, türkmen diýmişleýin, Anton iki daşyň arasynda goýsaňam, başyny alyp çykjak (*A. Atajanow*).

135-nji gönükme. Ortak işlikleri tapyň, morfologik derňew ediň.

Onsoň agaja bir düýp urduryp bilsek, hiç bir wagt suw islemejek ýerlerimiz hem bar (*A. Gowşudow*). Ýöne weli saňa kömek beräýjek aýaly salgy bereýin (*A. Durdyýew*). Ýasawul ozal hem aýtjak habaryny aýdyp bilmän, ýaýdanyp durdy. Dolmaz petekeleriniň ýesiri bolan towuklar demir dyrnaklary bilen tezek döryärler (*B. Kerba-baýew*). Munuň ýaly ýagdaýlarda rugsat berilmejek gümany ýokdur. – Ýalňyşmaz adam bolmaz (*B. Seýtäkow*). Satylmaz zat bolmaz diýilýändir weli... (*N. Saryhanow*). Garaşsyzlygyň bize beren egilmez baýlygynyň biri-de Türkmenistanda ýaşayan halklaryň mizemez dostlugydyr.

136-njy gönükme. Ortak işlikleriň ulanylyş aýratynlygyny düşündiriň.

– Aý, ýok-la... Ýene-de geljek barmyka diýdim. – İçjegim çay bolsa, hemişe-de taparyn. Ol oglanyň bu geňesi ýokuş görjegini aňyardy... Onsoňam işi çig etmejek bolmaly. Indi hem onuň busup ýatmajaklygy, müň hilä ýüz urjaklygy belli zatdy. Horasanyň ümmülmez çöllüğünde gapylykda ýaga üstlerini basdyryp, bary diýen ýaly gyrlypdy. Ynha, özi aýagaldygyna gaçyp, uly ile gülki bolup geldi. Köneler diýmişleýin, ýeke bolup ýol tapandan, köp bolup azaşan ýagşy. Päheý, senem çykaryp biljek gümany barmy! Bolmasa bu töwerege aýak sekip boljak gümany barmy (*G. Kulýýew*).

Hal işlikler

İşlik şekilleriniň bir görnüşi bolup, gymyldy-hereketiň, işiň ýagdaýyny, alamatyny bildirýän sözlere **hal işlik** diýilýär. Hal işlikler düýp işlikleriň soňuna ýörite şekil ýasaýjy goşulmalaryň **-yp, -ip, -up, -üp; -a, -e; -ý; -aly, -eli; -ynça; -inçä; -dykça; -dikçe; -mazdan, -mezden** we **-agada(n), -ägedede(n)** goşulmagy bilen ýasalýar.

Ol işliklere mahsus käbir aýratynlyklary özünde jemleýär: leksik manysyndan iş, ýagdaý, gymyldy-hereket aňlanylýar. Özüne baglanan adyň bellibir düşümde gelmegini talap edýär, işligiň täsirini geçirmek we geçirmezlik häsiýetini saklap galýar, dereje goşulmalary bilen gelip bilýär, barlyk we ýokluk şekilleri bolýar.

Gurluşy, manylary we ulanylyşy boýunça hal işlikler *asyl* hem *ýasama* diýen iki topara bölünýär.

Hal işligiň **-yp, -ip, -up, -üp** we **-a, -e, -ý** asyl şekilleriniň hersiniň özüne häsiýetli aýratynlyklary bar. Bu şekiller gymyldy-hereketiň, işiň hal-ýagdaýyny, ýüze çykmagynyň sebäbini, wagtyňy, şertini, maksadyny, gaýdymlygy aňladýar: *patladyp elini goýmak, görüp gýnanmak, ukudan turup, ataňy görmek, çykdajy çykman (girdeji girmez), sen diýip (ýaşamak); göre-göre ýadamak, gatnaý-gatnaý almak, çeke-çeke goparmak.*

Hal işligiň ýasama şekilleri gurluşy, ulanylyşy we manylary boýunça **-aly, -eli, -ynça, -inçä, -dykça, -dikçe, -mazdan, -mezden** we **-agada(n), -ägedede(n)** şekillerde bolýar. Bularyň **-agada(n), -ägedede(n)** şekilinden beýlekileri gelip çykyşy boýunça ortak işlikler bilen baglanyşyklydyr. Hal işligiň ýasama şekillerinde gelen sözler onuň asyl şekillerine seredende, dürli-dürli manylary aňladyp bilýär. Olaryň käbiri sözsoňy kömekçiler bilen (*alaly bäri, bolmazdan ön*) ulanylýar.

Ýazuw düzgüni:

Hal işligiň **-yp, -ip, -up, -üp** şekili ýogynlyk-inçelik we dodak sazlaşygyňa boýun egýär, ýagny **-yp, -up** ýogyn çekimlili **-ip, -üp** bolsa inçe çekimlili işlikler goşulýar.

Bir bogunly dodak çekimlili işliklere **-yp, -ip** goşulmasy goşulýar we munda dodak çekimlileriň ýazuw düzgünleri saklanylýar: *bolup, guýup, doýup.*

Soňy çekimli ses bilen gutaran işliklere **-p** goşulmasy goşulýar. Şunda soňky bogundaky çekimli uzyn aýdylýar: *sana:p, tekizlä:p, oka:p.* Eger söz **-e** sesine gutarýan bolsa, ol **-ä** sesine öwrülýär: *tirkä:p, sözlä:p, gözlä:p.* Hal işliklere **-rak, -räk** goşulmasy goşulanda, olaryň soňundaky **-p** sesi **-b** sesine öwrülýär: *gysylybra:k, tegeläbrä:k.* Bulara **-rak, -räk** goşulmasyndan soň, **-jyk, -jik** goşulmasy-da goşulyp bilýär. Şonda **-rak, -räk** goşulmasynyň soňundaky **-k** sesi düşürilýär: *gysylybra:jyk, gözläbrä:jik*

Hal işligiň **-a, -e** şekili ýazuwda **-a, -e, -ý** görnüşinde üç görnüşli bolup, olardan **-e** soňy çekimsiz bilen gutaran inçe çekimlili sözlere, **-ý** bolsa soňy çekimlilä gutaran sözleriň hemmesine goşulýar. **-a, -e** goşulmasynyň kabul eden sözler, yzly-yzyna iki gezek gaýtala-

nyp ulanylýarlar: *ýaza-ýaza (gutarmak) dö:re-dö:re (tapmak), aglaý-
-aglaý (ýadamak).*

Ýatda saklaň!

1. *Ýalkap, Sylap, artyp (galan)* sözleriniň asly hal işliklerdir.

2. Hal işligiň **-yp, -ip** goşulmasyny kabul eden **bar -, bol -, gaýt -, diý** ýaly işlikler kömekçi hyzmatynda gelýärler: Barlasalar, *gaýt*yp gowy bolar. Sen *diýip* uzak ýollary söküp geldim. Has irki, *baryp* daş asyryna degişli tapyndylar hem muzeýde saklanylýar.

3. **-a, -e** şekilinde gelip, iki gezek gaýtalanyp ulanylýan işliklerde hallaşýar: *uýala-gorka (bakmak), dura-bara (giňemek).*

4. **-aly, -eli** şekiliniň ýerine **-an, -en** ortak işliginiň ýeniş düşümde üýtgän **-any, -eni** görnüşi ulanylýar: *alaly bäri – alany bäri, geleli bäri – geleni bäri.*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hal işlik diýlip nämä aýdylýar?
2. Hal işlikler gurluş taýyndan haýsy görnüşlere bölünýär?
3. Hal işlikleriň many we ulanylyş aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Hal işlik şekilleriniň ýazuw düzgünini öwreniň.
5. «Görogly» şadessanyndan bölegi okaň we ondaky hal işlik şekillerini tapyň.

Ýazgylar

Kakamyň iň soňky ýazan hatyny
Henizem aýawly saklap ýör enem,
Saralan kagyzaň açyp gatyny,
Käýarym gaýtalap okaýan menem.
Hatyň iň soňunda şeýle sözler bar:
«Oglum, arzuw edýän men saňa ýüz ýaş».
Her gezek elime alamda ony,
Damýar ol kagyza bir damja gözyaş.
Şeýdip, bir damja däl, sansyz damjalar
Dama-dama yz goýupdyr ol hatda.
Ýöne ýazgylary öçmändir heniz.

Ýyllaň ýelginine gelipdir hötde.
 Ony ýazan eller, gudratly eller,
 Şolar dälmi gyşy kowup, ýaz eden.
 ... Şeýdip, ol ýazgylar öçmezler, ýöne
 Şeýdip olar ýazylmazam täzeden.

H. Kulyýew

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Goşgyny edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstdе ulanylan hal işlik şekillerini tapyň. Olaryň manysyny we ulanylyşyny düşündiriň.
3. Hal işlik şekillerine degişli mysallary tapyň we depderiňize ýazyň.
4. Şol sözleri fonetik-morfologik derňew ediň.

137-nji gönükmе. Hal işligiň ýasama şekillerini tapyň. Ýasalyş aýratynlygyny düşündiriň.

Batdygymça, gitdigimçe aýlara, / Bolýan seniň bilen ömürlük hemdem («*Edebiýat we sungat*» gazetі). Begenç Aýsoltany günde-de görýärdi, gördügiçe-de oňa syny oturýardy (*B. Kerbabaýew*). Ýöne özi gitmezinden ozal dabarasý gelipdi (*A. Paýtyk*). –Eý oglan, oýlan-mazdan, başga söz aýdyberme («*Nejepoglan*»). Onuň kalbynda dörän şübhe näçe güýçlendigiçe, sopulyk duýgusy hem şonça peseldi. Onuň işlemedigiçe, işläsi gelenok. Gazy gitdigiçe agramlyardy. Ogulnäzik onuň soragyna düşünse-de, düşünmediksirän boldy (*H. Deryaýew*). Hemmäniň ýüzünde şatlyk nyşany, / Bardykça köpelyär gelýäniň sany (*A. Kekilow*). – Üýtgeşik adamlar iki günden bäre durdugyça köpelyä-le (*B. Kerbabaýew*). Halk bilen maslahatlaşmazdan, mesele çözülmeyär. Gitmezden önürti öýüň içine üns bilen syn etdi. Goşgyny ýat tutmazyňyzdan önürti, özüňize düşnüksiz sözleri göçüriň. Okadygyňça okasyň gelýär. Işläp bildigiňçe işlemeli. Bir işi boýnuňa almazdan öň, ol işiň bütin jogapkärçiligini göz önüne getirmeli.

138-nji gönükmе. Hal işligiň asyl şekilleriniň aňladýan manylaryny kesgitläň.

Seni adam sanyna goşjak bola-bola, men ne-hä doýa-doýa ukymy alyp bildim, ne-de etime-ganyma çykdy (B. Kerbabaýew). Okaman molla bolan, çokaman garga bolan («*Türkmen nakyllary*»). Ol şo gije oňat uklady, basyrganman ýatdy («*Garagum*» žurnaly). Maslahat et-

män, toýa başlamadylar. Myhmanlar iýip-içmän, ýatmadylar. Bir aý geçip-geçmän, toý habaryny eşitdi. Agajan aga köp heläkçiliklerden soň, etrap bilen welaýatyň arasynda gatnaý-gatnaý, ahyry özüni akla-magy başardy (*A. Paýtyk*).

139-njy gönükmä. Hal işligiň aňladýan manylaryny kesgitläň.

Ol bu hünäri okap däl-de, görüp, diňläp öwrendi. Suwy bed-reläp däl-de, ýörite maşyn bilen sepip başlady. Aýnabat saçağyny ýazyşdyryp, onuň üstüne çöregini ýaýratdy (*B. Kerbabaýew*). Oglanjyk sakynyp-sakynyp, habaryny zordan aýtdy. Seniň hijriň tygy batyp,/ Etiden ötdi, süňňe ýetip (*Zelili*). Arpa ekip, bugdaý aljak bolma. Dok çaykanman, aç doýmaz. Çykdaýy çykman, girdeji girmez («*Türkmen nakyllary*»).

140-njy gönükmä. Ýasama hal işlik şekillerini tapyň, olaryň sözlemdäki hyzmatyny kesgitläň.

Tä alyp gidinçäler, onuň alaran gözleri Wepa baka dikilip galdy. Şol geçelgäni men öz gözüm bilen görinçäm ynanyň bilmen. Sen gideliň bäri telim ýyl ötdi (*A. Gowşudow*). Biz bu ýurda gelemiz bäri, gör, näçe hyşa goparyldyka? (*B. Hudaýnazarow*). Men gözleň aşygy dörali bäri/ Sen ony, naýynsap, nireden bilýäň? (*G. Seyitliýew*). Biziň olary görelimize iki gije- gündiz boldy (*B. Kerbabaýew*). Sizi görmälim bäri dört-baş ýyl geçdi öýdýän (*Ç. Aşyrow*). Mal galynça, zürýat gal-syn. Saglygyň gadyryn bilgil, hasta bolmastaň burun (*Magtymguly*).

Hallar

Sözlemiň işlikden bolan agzasyna baglanyp, şol işligiň aňladýan gymyldy-hereketiniň hal-ýagdaýyny, onuň nädip, nähili ýagdaýda ýüze çykýandygyny, wagtyny, ornuny, ugruny, sebäbini, maksadyny we ş.m. bildirýän sözlere **hallar** diýilýär. Hallar üýtgetmeýän söz topary bolup, olara san, düşüm, deňşlilik ýaly grammatik kategoriýalar mahsus däl. Hallar gurluş taýyndan sada, goşma, tirkeş, düzümlü topara bölünýärler. Hallar ýasalyşy boýunça asyl (*ir, giç, çalt, haýal*) we ýasama (*gijesine, gysyna, elin, irden, bütinleý, ýygy-ýygýdan*) diýen toparlara bölünýär:

1. Hallaryň leksika-semantik ýol arkaly ýasalýşy. Muňa özüniň leksika-semantik we grammatik häsiýetlerini üýtgedip, başga söz toparyndan hal söz toparyna geçen sözler degişlidir: *zarbyna, gorkuda, täzeden, arkanlygyna, ýüzinligine*.

2. Hallaryň morfologik ýol bilen ýasalýşy. *-ça, -çe; -yn, -in; -laýyn, -leýin; -laý, -leý; -gaý (kaý), -geý* ýaly hal ýasaýjy goşulmalar hallary ýasaýar. Olar hereketiň häsiýetini, ýagdaýyny, deňeşdirmegi, wagty, hal-ýagdaýy, mukdary, sebäp-maksady görkezýär: *türkmençe, täzeçe, mençe, gahrymanlarça, mertlerçe, ogrynça; gyşyn, günin, elin, arkan, günortan, gidişin, gaýdyşyn; wagtlaýyn, bilgeşleýin, köpçülikleýin, bütinleý, ýüzleý; batyrgaý, çynlakay*.

3. Hallaryň sintaktik ýol arkaly ýasalýşy. Bu ýol arkaly goşma, tirkeş, düzümlü we gaýtalanýan hallar ýasalýar. Ýasama hallar dürli manydaky iki sözün goşulyşmagy, tirkeşdirilmegi, gaýtalanmagy bilen ýasalýar: *birigün, birwagtlar, birsyhly, biragyzdan, bireýýäm, ikiçäk, gijara, agşamara, günsaýyn, erte-birigün, düýn-öňňin, sag-aman, häli-şindi, gije-gündiz, ertir-agşam, aňry-bäri, oba-oba, ýygy-ýygydan, gezekli-gezegine, pert-pert, hasyr-husur, büs-bütün, mese-mälim, öýme-öý, aýba-aý, bir gün, her gün, bu ýyl, her gezek, bir salym, şol wagt, günlerde bir gün*.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hallar diýlip nämä aýdylýar?
2. Hallaryň hal işliklerden tapawudy nähili?
3. Hallaryň gurluş we ýasalýş aýratynlyklaryny düşündiriň.
4. Hallar haýsy ýollar arkaly ýasalýar?
5. Hallaryň ýazuw düzgünini öwreniň.

Hazar deňzi

Hazar deňzi köp babatda dünýä **deňizlerinden** özüniň adaty däl-digi bilen **tapawutlanýar**. Bu ägirt uly howdan dünýä ummanyndan bölünen ýeke-täk deňizdir. Hazar taryhda öň bolan we geçmişe giden Tetris ummanyňyň galyndysy **hasaplanýar**. Ol özünde biçak köp syr-lary gizleýär. Hatda Hazar deňziniň adynda hem köp syr ýatyr. Onuň birinji şahyrana adyny Gomer dakýar. Ol bu täsin deňze «Gün how-dany» diýip at berýär.

Hazar deňziniň kenarlaryny **palçykly** wulkanlar adaty bolmadyk görnüş bilen bezeýär. Olar düzüminde birnäçe himiki elementleri jemleýär. Onuň ýyly suwundaky ýod, brom adam saglygy üçin örän peýdalydyr.

Hazaryň özboluşly täsin tebigat dünýäsi bar. Gadymky ummandan **bölünip** galan Hazar deňzinde mesgen tutan jandarlar dünýäniň başga hiç bir ýerinde duşmaýar («*Ak ganatly arzuwlarym*»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Aýratynlandyrylan sözleriň haýsy söz toparyna degişlidigini kesgitläň.
3. Tekstden bir sözlemi morfologik derňew ediň.
4. Tekstiň mazmunyny gysgaça beýan ediň.

141-nji gönükmä. Sözlemlerdäki asyl we ýasama hallary bölüp ýazyň.

Ir turan işinden dynar (*Nakyl*). Gyşyna howa çalt sowaýar. Hemişe beýle bolanokdy, ol gaty ir gelgiçdi (*A. Gowşudow*). Olar biri-biriniň ýüzüne edermenlerçe çinňerlişip, ýañadan gujaklaşdylar (*B. Kerbabayew*).

142-nji gönükmä. Göçüriň, hallary tapyň we olaryň ýasalyşyny düşündiriň.

Gökje-gökje, zire-zire güllerden,
Aýagyma zerrejikler gaçýardy.
Ýüzlerçe kebelek, ýüzlerçe ýerden
Ýüzlerçe gülleri ogşap gaçýardy. (*K. Gurbannepesow*)

Entek sadalykdan zyýan çeken ýok,
Sada bolsun, ogulyňyz-gyzyňyz. (*G. Ezizow*)

Ogryn-ogryn gözleýişin,
Ot saldy jana söwdügam. (*Kemine*)

Aýlansaň-da oba-oba
Tapaýmarsyň, tapaýmarsyň
Taýmaz ýaly bälçik baba. (*K. Gurbannepesow*)

143-nji gönükme. Aşakdaky sözleri ulanyp, sözlem düzüň. Hallary gurluş we many taýdan kesgitläň.

Çalt, gyşyna, ýakynda, çyndan, ilerligine, gaça, täzeçe, elin, töwerekleýin, içeri, çynlakaý, bireýýäm, erte-birigün, öňňin, häli-şindi, bir gezek.

144-nji gönükme. Hallary ulanyp, «Nesil daragty» diýen temada tekst ýazyň we bir sözlemi morfologik-orfografik derňew ediň.

Hal derejeleri

Hallaryň leksik manysy bilen baglanyşykly bolup, gymyldy-hereketiň alamatynyň, wagtynyň, ýagdaýynyň, sebäbiniň, maksadynyň derejesiniň ýüze çykyşyny görkezýän sözlere **hal derejeleri** diýilýär.

1. Hallaryň düýp derejesi. Hallaryň bu derejesi gymyldy-hereketiň kadaly ýagdaýda ýüze çykýandygyny bildirýär. Onda hiç hili dereje görkezip goşulma bolmaýar: *çalt, haýal, ir, derrew, ýaňy, agşam, arkaýyn, elin, gaharyna*.

2. Hallaryň deňşdirme derejesi. Bu dereje gymyldy-hereketiň alamatyny, ýagdaýyny deňşdirmegi görkezýär. Bu şekil **-rak, -räk** goşulmasynyň kömegi bilen ýasalýar: *irräk, gijräk, bärräk, ýaňyrak, agşamrak, çaltrak, ilerräk, içginräk*.

3. Hallaryň artyklyk, güýçlendirme derejesi. Hallaryň bu derejesi gymyldy-hereketiň alamatynyň, ýagdaýynyň bolmalysyndan artykdygyny, güýçlüdigini bildirýär we dürli usullar: a) hallaryň öňünden *in, juda, örän, has, inňän* ýaly güýçlendiriji modal sözleriň getirilmegi (*örän çalt, juda ir, inňän giç, in basym*); b) hallaryň birinji bogundaky çekimlisiniň yzyndan **m, p, s** sesleriniň biri getirilip, şol halyň öňünden gaýtalanmagy (*ýap-ýaňy, gös-göni, bäs-bütin*); ç) käte hallaryň doly görnüşinde *ýa-da* gaýtalanyp gelmegi bilen ýasalýar (*çalt-çalt, tiz-tizden, çypba-çyn, aç-açan, mese-mälim*).

4. Hallaryň subýektiw baha berme derejesi. Bu derejäniň manysy gymyldy-hereketiň alamatynyň, ýagdaýynyň ýüze çykyşyna subýektiw garaýşy aňladýar. Ol **-ja, -je, -jyk, -jik** goşulmalaryň kömegi bilen ýasalýar: *arkaýynja, ýaňyja, elinje, basymjak, derrewjik*,

entejik. Käte bu şekil **-jyk, -jik** goşulmasynyň **-rak, -räk** affiksli hala goşulmagy bilen hem ýasalýar we şeýle ýagdaýda **-rak, -räk** affiksiniň soňundaky dymyk «k» sesi düşýär: *irräjik, tizräjik, çaltrajyk*.

Hallaryň many toparlary

Hallaryň leksika-semantik häsiýeti dürli hili bolup, olaryň aňladýan anyk manysy sözleýişde ýüze çykýar. Hallar manylary boýunça birnäçe topara bölünýär:

1. Hal-ýagdaý görkezýän hallar *nähili?, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýar we gymyldy-hereketiň bolşuny, ýagdaýyny, onuň nähili ýüze çykýandygyny bildirýär: *ogrynça, ýüzleý, zordan, batyr-gaý, gyssanmaç, zoraýakdan, gezek-gezegine, ine-gana, birbada, ýatyrlaýyn, arkaýyn, ýüzinligine, arkan, çalt-çalt, jikme-jik, ýüzbe-ýüz, sowuk-sala*.

2. Wagt görkezýän hallar *haçan?, näwagt?* diýen soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketiň ýüze çykýan wagtyny bildirýär: *ir, giç, ertir, agşam, düýn, mydama, öň, ýaňy, agşamyna, gyşyna, gijesine, eýýäm, gije-gündiz, gyşyn-ýazyn, iru-giç, ýyl-ýyldan, gün-günden, ilki-ilkiler, günsaýyn, deslap, entek, öňňin, ilkibada*.

3. Orun we ugru-tarap görkezýän hallar *nirede?, nirä?* diýen soraglara jogap bolýarlar we gymyldy-hereketiň ornuny, ugruny görkezýär: *bärde, aňyrda, aňryk, aşak, ýokaryk, ilerik, daşaryk, içerik, eýläk, aşaklygyna, bäriligine, ilerligine, eýläk-beýläk, aşak-ýokaryk*.

4. Sebäp-maksat görkezýän hallar *näme üçin?, näme sebäpden?* diýen soraglara jogap bolup, gymyldy-hereketiň ýüze çykmagynyň sebäbini, maksadyny bildirýär: *gaharyna, gazabyna, gorkusyna, keypine, bilkastdan, tötänden, bilgeşleýin*.

5. Ölçeg-mukdar görkezýän hallar *näçe?, näçeden?* diýen soraglara jogap bolýar we gymyldy-hereketiň ýüze çykyşynyň ölçegini, mukdaryny aňladýar: *az-azdan, az-kem, tutuşlaýyn, azda-kände, ýeke-ýekeden, öte, çala*.

6. Meňzetme-deňeşdirme görkezýän hallar *kimçe?, nämeçe?, niçik?, neneňsi?* diýen soraglara jogap bolýar we gymyldy-hereketiň meňzedilmegini, deňeşdirilmegini aňladýar: *mertlerçe, gahrymanlarça, öňküçe, özüçe, mençe, sençe*.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Hallaryň many toparlarynyň tapawudyny düşündiriň.
2. Hal derejeleri haýsylar?
3. Dereje goşulmalaryny kabul eden hallaryň ýazuw düzgünini öwreniň.
4. Hallaryň artyklyk-güýçlendirme derejesi nähili ýasalýar?

Iý, ýeňim, iý!

Günlerde bir gün Ependiniň bir goňsusy zyýapat edipdir. Ol zyýapata Ependi hem barypdyr. Zyýapatyň eýesi oňat geýnülüwli adamlary töre geçirip hormatlapdyr.

Öý eýesi Ependiniň eginbaşlary onçakly gowy bolmansoň, ony aşakda, pesrāk ýerde oturdypdyr, oňa onçakly üns bermändir. Ertesi gün Ependi gowy geýnip, ýene-de zyýapata barypdyr. Zyýapatyň eýesi bu gezek Ependini garşylap, hormat edip ony törede oturdypdyr. Orta tagam gelipdir. Zyýapatyň eýesi Ependä:

– Iýiberiň! – diýipdir. Ependi donunyň ýeňini tutup:

– Iý, ýeňim, iý! – diýen.

Saçagyň başynda oturanlar oňa ýüzlenip:

– Ependi, näme üçin beýle diýýärsiň? – diýipdirler.

Ependi bolsa:

– Düýn köne eşiklerimde geldim. Eşigime seredip, ýüzüme beýle bakylmady. Bu gün bolsa oňat egin-eşigime garap, hormat edildi – diýip jogap beripdir («Ependi»).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. «Paýhas çeşmesinden» tekstiň mazmunyna laýyk gelýän nakyly, atalar sözüni tapyň. Manysyny düşündiriň.
3. Tekstiň birinji abzasyny fonetik-morfologik derňew ediň.

145-nji gönükmä. Berlen sözlerden hal derejelerini ýasaň we olary sözlem içinde getiriň.

Ir, giç, mydama, birden, tötänleýin, agşam, batyrgaý, tiz, haýal.

146-njy gönükme. Hal derejeleri ulanylan nakyllary ýazyň we dereje goşulmalarynyň aşagyny çyzyň.

147-nji gönükme. Göçüriň, leksik-morfologik derňew ediň.

Assa-seýkin basyp, oýnan oýnunda

Her jaýy-her jaýy, gel maňa garşy.

Azgyrlyp kyçgyran niye weliden,

Azm urup, gaçarak duran ýagşydyr.

Wadasyz şum ölüm bergi-borç bilen,

Ýylba-ýyldan gaýym tutar garyplyk.

Kemine

148-nji gönükme. Wagt, orun we ugur-tarap aňladýan hallary ulanyp, «Ilkinjiler» diýen temada tekst düzüň.

KÖMEKÇİ SÖZ TOPARLARY

Kömekçi söz toparlaryna sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar, baglaýjy kömekçiler, ownuk bölekler, modal sözler, ümlükler, ses we şekil aňladýan sözler degişlidir.

Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlaryň ulanylyşy we ýerine ýetirýän sintaktik hyzmaty meňzeşdir. Bularyň ikisi-de garaşly sözleri baglanyşdyrmaga hyzmat edýär.

Sözsoňy kömekçiler bilen kömekçi atlary biri-birinden aşakdaky ýaly aýratynlyklary boýunça tapawutlanýar:

1. Sözsoňular gelip çykyşy boýunça leksik manysyny doly ýitiren özbaşdak manyly sözler bolup, diňe grammatik manyda ulanylýar.

Kömekçi atlar bolsa, öz leksik manysyndan doly daşlaşmadyk sözlemde kömekçi hyzmatynda ulanylýan sözlerdir.

Bularyň ikisi-de bilelikde ulanylýan sözünden soň gelýär.

2. Sözsoňular düşüm goşulmasyny kabul etmeýär, olar bellibir düşümde gelen sözler bilen ulanylýar. Kömekçi atlar bolsa, köplenç, eýelik düşümde gelen söz bilen bilelikde ulanylanda, onuň özi-de düşüm goşulmasyny (lokal düşümler) kabul edýär (*gök asmanyň ýüzüne, gök çäýiň başynda, arassa çägäniň üstünden*).

3. Kömekçi atlara seredende, sözsoňy kömekçileriň aňladýan manylary giňdir we san taýdan hem köpdür.

Sözsoňy kömekçilere: *bilen, ýaly, dek, kimin, üçin, sebäpli, boýunça, çen, deň, görä, tarap, baka(n), sary, garşy, golaý, ýakyn, garaman, garamazdan, bakmazdan, garaňda, seredeňde, laýyklykda, öň, öňünçä, ozal, owal, soň, soňra, özge, başga, gaýry, aňryk, beýläk, şeýläk, ýaňa, ötri* ýaly sözler degişlidir. Olar baş, eýelik, ýöneliş, çykyş düşümlerde gelen sözler bilen ulanylyp, bir sözlem agzasy hasaplanýar, ikisi bilelikde bir soraga jogap bolýar.

Kömekçi atlara eýelik düşümde gelen sözler bilen ulanylyp, bir sözlem agzasy hasaplanýan, ikisi bilelikde bir soraga jogap bolýan *üst, ast, aşak, düýp, etek, iç, orta, ara, arasynda, jümmüş, öň, gaş, agyz, aňry, ýeňse, arka, yz, garşy, boý, ýaka, çet, uç, ayak, ugur, ýan, gapdal, duş, alkym, dert, el, gol, esas* ýaly sözler degişlidir.

Sözsoňular haýsy düşümdäki sözler bilen gelşine görä, üç topara bölünýär:

1. Baş düşümdäki sözler we eýelik düşümdäki çalyşmalar bilen ulanylýan *bilen, ýaly, dek, kimin, üçin, sebäpli, boýunça* sözsoňular: *hoşamaýlyk bilen, Aman üçin, meýilnama boýunça, meniň üçin, sen kimin.*

2. Yöneliş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan *çen, çenli, deňiç, deň, görä, tarap, baka(n), sary, garşy, golay, ýakyn, garaman, garamazdan, bakmazdan, garaňda, seredeňde, laýyklykda* ýaly sözsoňular: *daňa çen, oba deňiç, saňa görä, şähre tarap, geljege sary, saňa garşy.*

3. Çykyş düşümde gelen sözler bilen ulanylýan *öň, öňinçä, ozal, owal, soň, soňra, özge, başga, gaýry, aňryk, beýläk, şeýläk, ýaňa, ötri, beter, artyk, zyýat, zyýada, daşary* ýaly sözsoňular degişlidir: *sapakdan öň, wakadan ozal, işden soňra, senden başga, mundan aňryk, sapakdan daşary.*

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kömekçi söz toparyna haýsylar degişli?
2. Sözsoňular diýlip nämä aýdylýar?
3. Kömekçi atlar diýlip nämä aýdylýar?
4. Sözsoňular we kömekçi atlaryň meňzeş hem tapawutly taraplaryny düşündiriň.
5. Hem at, hem kömekçi at hyzmatynda gelen sözlere degişli mysal tapyň.

Gurmak bagty

Il-güne ýaramly bir bina galdyrsaň, ömür kitabyna ýazylýar. Halk uzak-uzak ýyllaryň dowamynda şol binanyň üsti bilen ony guran adamy ýagşylykda ýatlaýar. Ony çagalaryna, nesillere görelde hökmünde görkezýär. Diýmek, durmuşda bir gowy iş eden adam, biziň mysalymyza bir bina guran adam, şol işi bilen **hakydada** ýaşaýar, özi barada ýagşy ýatlama galdyrýar. Ýurdumyzyň çäklerinde biziň günlerimize çenli saklanyp galan köpsanly **ymaratlar**, binalar, diňler

özünüň ajaýyplygy, gaýtalanmajak keşbi, gözelligi bilen halkymyzyň gurmak syýasatyna juda **eserdeň** garandygyna, gurýan zatlaryny bir ýyla, on ýyla, ýüz ýyla däl-de, eýsem, asyrlara niýetläp gurandygyna şaýatlyk edýär.

Biziň häzirki döwrümüzde gurulýan medeni maksatly binalaryň gözelligi, gaýtalanmajak binagärlik çözgütleri göreni haýrana goýýar. Kitaphanalar, teatrlar, muzeýler ... bu binalaryň hersi gözel köşgi ýatladýar. Olarda hem millilik, hem döwrebaplyk, hem **kaşaňlyk**, hem berklik bar («*Garagum*» žurnaly).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. «Paýhas çeşmesinden» tekstiň mazmunyna laýyk gelýän nakly, atalar sözüni tapyň. Manysyny düşündiriň.
3. Tektiden esasy we kömekçi sözleri tapyň. Kömekçi sözleri toparlara bölüň.
4. Şol sözleri fonetik-morfologik derňew ediň.

Ýumuş: *Hakyda, ymarat, eserdeň, kaşaňlyk* sözleriniň manysyny Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden tapyň we sözlük depderiňize ýazyň.

149-njy gönükme. Sözleri at we kömekçi at görnüşinde ulanyp, sözlem düzüň. Tapawudyny düşündiriň.

Üst, ast, aşak, düýp, etek, iç, orta, ara, jümmüş, öň, alt, gaş, agyz, aňry, ýeňse, arka, yz, garşy, boý, ygra, ýaka, çet, uç, aýak, ugur, ýan, gapdal, duş, alkym, dert, el, gol.

150-nji gönükme. Goşgy bendinde ulanylan atlary tapyň. Morfologik derňew ediň.

Deňiz sen,
derýa sen,
göwün sen giňän.

Pähim sen,
paýhas sen,
çuňluk sen iňňän.

Bagt sen,
Tagt sen,
Kalplary diňlän,
Garaşsyz Watanyň Türkmenistanym!

«*Garagum*» žurnaly

151-nji gönükme. *Bilen* sözsoňusynyň many, ulanylyş aýratynlyklaryny kesgitläň.

Biri bilen tanyşmak, ogly bilen maslahatlaşmak, Ýer bilen gögüň arasy, iýmit bilen üpjün etmek, düzgün-tertup bilen tanyşdyrmak, reňk bilen boýalmak, tozan bilen gömülme, ar bilen manysy ugrunda göreşmek, läbik suw bilen suwarylmak, adamlaryň üsti bilen habarlaşmak, sorag-idegiň üsti bilen tapmak, daň bilen oýanmak, parahatçylyk maksadybilenduşyşy geçirmek, nesil üçinedep bilenterbiýäniň ähmiýeti, buýrugy bilen tassyklamak, baýram bilen gutlamak, şunluk bilen, şunuň bilen birlikde, ýol bilen gitmek, göz bilen gaşyň arasy, gelen ýeri bilen yzyna gaýtmak, ýanýoda bilen ýöremek, palta bilen çapmak, ukyby bilen tapawutlanmak, uçar bilen gelmek, höwes bilen başlamak, sabyrsyzlyk bilen garaşmak, çaltlyk bilen dolanyp gelmek.

152-nji gönükme. Morfologik derňew ediň.

Döwlet adam üçindir. Bilimli nesil – kuwwaty Watan (*Gurbanguly Berdimuhamedow*). Dil bilen orak orsaň, bil agyrmaz. Ýorganyňa görä aýak uzat. Yhlas bilen aglasaň, sokur gözden ýaş çykar. Çagany ýaşdan, aýaly başdan (*Nakyl*). Pişigiň ýüwürükligi samanhana çenli. Nowruzdan soň, gyş bolmaz, Mizandan soň – ýaz. Ýagşy myhman aş üstüne. Emgek göz bilen gaşyň arasynda (*Atalar sözi*). Daşy gan ýaly, içi un ýaly (*Matal*).

153-nji gönükme. Sözsoňularyň bilelikde gelen sözleriniň haýsy düşümededigini anyklaň.

İki güne çenli, bir tonna çenli, zähmetine görä, habar bermegine görä, meýdana tarap, öýe tarap, sähere bakan, ýaba baka, duşmanyň üstüne sary, bize sary, duşmana garşy, maňa garşy, bir sagada golaý, owgan serhedine golaý, günün batandygyna garaman, işiň ýerine ýetirilmändigine bakmazdan, onuň aýdyşyna garaňda, edilmeli işe sereden-de, kabul edilen karara laýyklykda, institutyň düzgünine laýyklykda, şu nowruzdan öň, sen gelmezden öňinçä, çay içmezden owal, mundan bir asyr ozal, şu sözlerden soň, diňe senden özge, işi ýerine ýetirmezden gaýry, türkmen serhedinden aňryk, şu günden aňryk, gahardan ýaňa, uzak ylgamakdan ýaňa, öňki aýdylanlardan ötri, kabul edilen meýilnamadan daşary, ýerine ýetirilmeli maksatnamadan daşary.

154-nji gönükme. Aýratynlandyrylan sözlerde düşüm goşulmalarynyň derejine degişli sözsoňlary, kömekçi atlary goýuň.

Saçakda bir dōwüm çörek tapman, gyzgyn çörek bişýänçä garaşmaly boldy. **Saňa** getiren naharym iýilmän, şol durşuna sowady. **Agyla** seretmän, şakyrdadyp, gapysyny açdy we mallary sürüp ugrady. Çagajyk **ejesine** uzadan ellerini wagty bilen aşak goýbermedi. **Demirgazykdan** öwüsýän şemal öýlän **günorta** ugruny üýtgetdi. Sagat altyda başlan toý giç **agşama** dowam etdi. Aýnadan görünýän belent **dag gerişlerine** seredip, täsin tebigatyň gözelligini synlaýardy.

Ýatda saklaň!

1. Kömekçi atlar orun, ugur, tarap, giňişlik aňladýar. Sözsoňy kömekçiler bu manylardan başga-da, bilelik, sebäp, esaslanma, maksat, meňzetme, deňeşdirme, garşylyk ýaly manylary-da bildirýär.

2. Käbir sözsoňular düşüm goşulmaları bilen hyzmatdaş ulanylýar.

3. **Bayramyňyz bilen, doglan günüňiz bilen, toýuňyz bilen, üstünligiňiz bilen** ýaly aňlatmalarda habar taşlanyp hem ulanylýar.

Baglaýjylar

Sözleri we sözlemleri sintaktik taýdan baglanyşdyrmaga hyzmat edýän kömekçi sözlere **baglaýjylar** diýilýär. Baglaýjylar gelip çykyşy boýunça hakyky baglaýjylara (*we, hem, emma, weli, a, çünki, eger, ýa, ýa... ýa, kä... kä*) we baglaýjy hyzmatynda ulanylýan sözlere (*ýöne, bolup, bir, sebäbi, bardy-geldi*) bölünýär.

Baglaýjylar gurluşyna görä:

1. Ýönekeý baglaýjylar: *we, hem, emma, weli, welin, ýogsam, çünki, eger*.

2. Goşma baglaýjylar: *emma welin, ýöne welin, ýogsam bolmasa*.

3. Gaýtalanýan we tirkeş baglaýjylar: *ýa...ýa..., ýa...ýa-da..., kä... kä..., kä... käte..., bir görseň...bir görseň..., bir... bir..., bardy-geldi* diýen toparlara bölünýär.

Many taýdan düzmeli we eýerjeňli baglaýjylar.

Düzmeli baglaýjylar birmeňzeş heň bilen aýdylýan, garaşly bolmadyk sözleri we sözlemleri baglanyşdyrýar.

Düzmeli baglaýjylar özara üç topara bölünýär:

1) ugurdaşlygy aňladýan baglaýjylar: *we, hem, hem-de, weli, welin, ýagny, kimin, -da, -de*.

2) garşylygy aňladýan baglaýjylar: *emma, ýöne, weli, welin, ýogsam*.

3) bölünişigi aňladýan baglaýjylar: *ýa..., ýa-da; ýa... ýa... ýa-da; kä... kä, kä... käte, käte... käte; ha... ha, hala... hala; bir... bir, bir sapar... bir sapar, bir görseň... bir görseň*.

Eýerjeňli baglaýjylar biri ikinjisine garaşly söz düzümleriniň böleklerini *we* eýerjeň sözlem bilen baş sözlemi baglanyşdyrmaga hyzmat edýär.

Eýerjeňli baglaýjylar özara üç topara bölünýär:

1) şert aňladýan baglaýjylar: *eger, eger-de, bardy-geldi*. Olar şert eýerjeň sözlemiň başynda gelýär *we* sözlemiň habaryndan aňlanylýan şerti has hem nygtaýar, güýçlendirýär.

2) sebäp aňladýan baglaýjylar: *çünki, sebäbi*. Olar sebäp eýerjeňli goşma sözlemde, köplenç, baş sözlemde soň gelýän eýerjeň sözlemiň başynda gelýär *we* baş sözlemdäki pikiriniň ýüze çykmagynyň sebäbini bildirýär.

3) *diýip* hal işligi *we diýen* ortak işligi başganyň sözi bilen awtoryň sözünü baglanyşdyrmaga hyzmat edýär. *Diýip* baş sözlemiň işlikden bolan agzasyna, *diýen* baglaýjysy baş sözlemiň isimlerden bolan agzasyna baglanýar.

Bellik: Rus diliniň täsiri bilen *haçan, onda* sözleriniň wagt aňladýan baglaýjy söz hökmünde ulanylyşy işjeňleşipdir. *Haçan* wagt eýerjeň sözlemde, ortak, hal işlik öwürümlerinde ulanylýar.

Jeýhunynyň kenaryndaky tokaýlykda bireýýäm tylla lybasly güýz höküm sürýärdi. Altyn güýz mele suwly **gojaman** derýanyň gözel kenar ýakasyny bäs-bütin jadylapdy. Demirgazyk-günbatara sary uzap gidýän derýanyň giň hanasyny dolduryp, towlanjyrap batly akýan mele suwuň tolkunlary birsydyrgyn lummurdaýardy, birden peýda bolýan suw **girdabyna** düşen porruklar dessine gözden gaýyp bolup, soňra hol aňyrdä – suwuň ýüzünde ýene-de peýda bolýardylar. **Toraňňylaryň** altynsow gyzgylt-sary ýapraklary gün nuruna öwşün

atýardy, ýabany igdeleriň düzüm-düzüm miweleri gyp-gyzyl monjuklara çalym edýärdi, gür ýylgyn jeňňelleriniň aşaky bölegi gögümtik-ýaşyl, çür başy bolsa gyzylyt-gyrmyzy reňke boýalypdy, saralyp ugran ýekenleriň kemsiz bişip guran melemtik başlary, buýanlaryň süýrüntik şekilli goňras tohumlary hatarlanyp düzülen uzyn baldaklary ýeliň ugruna birsyhly yraň atýardy. Toraňňy tokaýynyň aňry ýanyndan sülgünleriň batly jokguldysy eşidilýärdi, suwuň üstünden öwürýän sergin şemalda edil ownujak suw damjajyklary bar ýalydy, ähli ýerde täsin owazlylyk duýulýardy («*Garagum*» žurnaly).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekste sözbaşy goýuň.
3. Bir sözlemi fonetik-morfologik derňew ediň.

Ýumuş: *Gojaman, girdap, toraňňy* sözleriniň manysyny Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğinden tapyň we sözlük depdere göçüriň.

155-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň. Kömekçi sözleri tapyň we toparlara bölüň.

Ol haçan öýlerinde bolan wagty elmydama alasarmyk ukuda öz ýüregi bilen gürründeş bolup ýatan bir bimardy. Eger ol halka hyýanat edip, halka duşmançylyk etse, onda oň günäsi üçin sürgünem edilýer, belki, atylaram. Bu gün adamlar Gün ýaşar ugrynda dagadylar, çünki barha güýçlenip barýan ýel olary howsala salypdy. Ol dogry welin, eje, men şol köne tamy-da bir wagt taşlap terk edip gitdim (*A. Gowşudow*).

156-njy gönükmä. Sözlemleri göçüriň. Köpnokada derek degişli baglaýjylary goýuň. Başky iki sözlemi morfologik derňew ediň.

Bu synag birnäçe sapa gaýtalandy ... peýda bermedi. Ony erte görersiň ... agzyňa berk bol. Biz bu ýaraglarymyz bilen hem awuny gola salyp gidip barýan elli-altmyş atla kär edip bilmeris... bir ýol galdy. Gün öýleden agansoň, Japarguly han hemme ýaragy bilen parahat oturan obany oka tutup başlady... dogrudan hem boş gümmürdi bolup çykdy. – Eje, ony etsek boljak... Sapa näme diýerkä? (*A. Gowşudow*).

157-nji gönükme. Köp nokadyň ýerine degişli baglaýjylary goýup göçürň. Baglaýjylary hyzmatyna we manysyna görä kesgitläň.

Atanyň-da, ogluň-da bu kiçijik... gujurly adama minnetdarlyklary uludy (*B. Seýtäkow*). Onuň azyga giden çolugy Berdi şu gün... erte gelmelidir. Berdi geljek wagtyňy geçirdi... gelmedi (*H. Deryýäw*). –Eý şagal dost, şol jaýy taşlaman, ... ýylany öldürerin, ... özüm ölerin («*Türkmen halk ertekileri*»). – Öňki atly galdy... indi başga bir atly gaty kowýar. Ýigitler şunça kowdular ..., ol ýetdirmän gözlerinden gaýyp boldy («*Görogly*» *şadessany*).

158-nji gönükme. Orfografik normany tapyň.

Altynsow çäge, kümüşsow reňk, janaýamazakly zähmet, neslegeçijilik taglymaty, öňňinki dabara, sahabatly toprak, akylyň goýulygy, suwasty gazgeçiriji, könlümiň köşgi, öndengörüjilikli syýasat, Hikmetler kitaby, şöhläniň öwüşgini, multimediyä usuly, gündiziň günü, gadymýetiň baglanyşygy, faraonlaryň ýaşan döwri, ýaşaýşyň gymmaty, gowulyga garaşmak, suw çüwdürimleri, gözügidişilikli seretmek, hötjetlik etmek, Ministrler Kabineti, Türkmenistanyň Kärdeşler Arkalaşygy.

159-njy gönükme. İçinde baglaýjylar ulanylan nakyllardan we atalar sözünden 10 sanysyny tapyp ýazyň.

160-njy gönükme. Sözlemdäki ownuk bölekleri baglaýjylar bilen çalşyryň.

Ol ýene bir döwüm çörek çykardy-da, agzyna saldy. Düýeler ygyna bakyp çökdüler-de, burunlaryny açyşmaga başladylar. Ondan soň ullakan elleri bilen kitiriň gulpundan tutdy-da, çay atyp, taýýarlap goýan çäýneklerini demledi. Eneli-ogluň şu maslahatyndan üç-dört gün geçipdi. Ertirden soň atadyr ogullaryň arasynda kiçijik geňiş boldy. **Çöwşi** etmesek boljak däl, ýogsa bu direg **çagaragy** kül-uşak eder. Tüpeňmi, gylyçmy, pyçakmy ýa-da tüpeňiň gundagymy – her birini özüniň çemini tapyp ulanmak gerek (*A. Gowşudow*). Kä ýerde gür sübselik göterileni üçin, onuň saýasyndaky gowaçalar **igli** çaga ýaly örän naýynjardy. Häzir Baýramyň ýüzi bir gyzardy, bir agardy. Käte şol mesele jygba-jygba gelýärdi, käte bolsa ýene sowaşýardy. Şu ýerde iýerismi ýa içerik girerismi? – Keýgim, adamyň küýi başga ýerde bolanda, onuň kalbyny gynanç ýa begenç alanda, her hili hata yüze

çykýar. Meniň maşgalam garbanmaga zat tapman, aç ýatyp, aç turýar, a onuň iti hem bugdaý çöreginden ýüz öwürýär (*B. Kerbabayew*).

Ýumuş: *Çöwüş, çagarak, igli* sözleriniň manysyny düşündiriň.

161-nji gönükmе. Sözlemleri göçüriň we olary morfologik derňew ediň.

– Sen dutary gaty şirin çalýar ekeniň, ýogsam seni iýerdim.
– Haý, toty dost, ýumurtgalaryňdan birini bári okla, ýogsam, özüňi iýerin. Biziň obamyzda şeýle, her kim gelse, ha gedaý, ha-da şa bol-sun, myhman bolup gitmeli. Bu pälwanlaryň biri gaty batyr eken, biri bolsa gorkagrak eken («*Türkmen halk ertekileri*»).

Ýatda saklaň!

1. *Nirede?, kim?* ýaly sorag çalyşmalary eýerjeňli goşma sözlem-lerde baglaýjy hyzmatyny ýerine ýetirýär.

2. *Bilen* baglaýjysy hem sözsoňy, hem baglaýjy hyzmatynda ge-lip bilýär.

3. *Hem* baglaýjysy ownuk bölegiň hyzmatynda hem ulanylýar.

Ownuk bölekler

Aýry-aýry söze, söz düzümine ýa-da sözleme goşmaça many, modallyk ýokundysyny, ekspressiwlik öwüşginini bermek üçin ula-nylýan böleklere **ownuk bölekler** diýilýär. Olara *-my, -mi; -myka, -mikä, (-muka, -mükä); -ka, -ke; -ba, -be; -ma, -me; -da, -de, dä.; -de; -la, -le, -a, -e, -ä; -ýa, -ýe; -ha, -he, -hä; hem, -aý, -eý, -äý; -sana, -sene; -gyn, -gin (-gun, -gün); -syn, -sin (-sun, -sün); -how, -haw, -ow, -uw; ne, -nä, -hi, -hiý, -heý* degişlidir.

Ownuk bölekleriň esasy aýratynlyklary:

1. Ownuk bölekler özbaşdak ulanylmaýar we sözlem agzasy bo-lup bilmeýär.

2. Ownuk bölekler hiç hili özbaşdak leksik many aňlatmaýar. Ownuk bölekleriň aňladýan grammatik manysy diňe bile ulanylan sözüniň, söz düzüminiň ýa-da sözlemiň manysyna goşmaça tassyk-laýjy, sorag, çäklendiriji, deňeşdiriji we ş.m. ýokundy berýär.

3. Ownuk bölekler fonetik taýdan uly özgerişe sezewar bolmak bilen, grammatik gurluşyny hem leksik manysyny ýitiripdir we goşulma görnüşine geçipdir.

4. Ownuk bölekler goşulmalara meňzese-de, basymy kabul etmeýändigini, ýasaýjylyk ýa-da üýtgedijilik hyzmatyna eýe däldegi sebäpli olardan tapawutlanýar. Şonuň üçin hem, ownuk bölekler söz toparlarynyň hemmesi bilen bolmasa-da, köpüsi bilen ulanylýar. Ownuk bölekleriň ulanylyşy bilen baglylykda ýüze çykýan manysy goşulmalaryňka garanynda, has giňdir we köp taraplydyr.

5. Ownuk bölekler baglaýjylara golaýlaşsalar-da, sintaktik hyzmaty, hususy aýratynlyklary boýunça biri-birinden tapawutlanýar. Baglaýjylar bellibir kämilleşen leksik şekilde bolup, söz hökmünde tanalýar, emma ownuk bölekler häli-şindi üýtgäp durýandygy sebäpli, leksik şekile eýe däl.

6. *a/e, ha/ he; da/de; aý/ eý; aýt, eýt; la/ le; haw* ýaly ownuk bölekler sözün, söz düzüminiň ýa sözlemiň soňundan; *hi, hiý; ne; iň; hiç; tä* ýaly ownuk bölekler sözün, söz düzüminiň, sözlemiň önünden; *-aý, -eý, -haw, -höw* ýaly ownuk bölekler bolsa sözün, sözlemiň önünden hem, soňundan hem gelip bilýärler.

Ýazuw düzgüni

1. Ownuk bölekler basymy kabul etmeýär.

2. Türkmen dilinde ulanylýan ownuk bölekler bir ýa-da iki bogunlydyr. Üç ýa-da dört bogunly ownuk bölekler ýokdur.

3. Birnäçe ownuk bölekler singarmonizm düzgünine boýun egýändigini sebäpli, köp wariantlydyr.

4. Ownuk bölekler, köplenç, bellibir sözün ahyrynda gelýär. Olaryň goşulyp ýazylyanlary-da, aýry çyzyjak bilen ýazylyanlary-da bar.

162-nji gönükmä. Ownuk bölegiň haýsy söz toparyna goşulandygyny kesgitläň.

–Munuň geňesini özüň bilýärsiň-dä, Görogly! –Aý, Öwez han, bu hem bir at-da. –Wah, Görogly, men ony birinden nesýe alypdym-da! Bu sözler öteni-de, geljegi-de ýene bir gezek Jygalybegiň ýady-na saldy. Bu gije ýaman gaty gaçýarsyň-la, munuň sebäbi näme? Mundan bir habar alaýyn-la. Asyl şular ýaly bir zat bolandyr-la,

ýogsam adam baryny gyran-jyrana salasyň ýok ahyry. Sen, halypa, öňi bilen-ä, gygyrma! –Aýsoltan, Göroglynyň kyrk ýigid-ä, ine, biz. – Hä, Görogly, aňdar gördüňmi, şir gördüňmi? –Aý oglum, şeýle gaç-ha-gaç, kow-ha-kow bolan wagtynda howsala düşmek gerek däl. Dünýäden perzentsiz ötmek hem onuň at-owazasyna mynasyp däl. Onuň yzyny tutar ýaly özüne mynasyp bir oğlam bolsa, oňat bolardy. Şoňa meňzeş jaý şol ýerde ýokduram. Kyrk kenizim bilen isledim, geldim, Nowhuruşym, eý, Görogly, näm boldy? Pähéý, zaňňar arap-eý, munça ýygyn, munça alaman gitse, onda sen nämäme derkar, men seni nämä etjek bolup getirdim. How, aga, şu barýan ugrunda hi olja-polja diýen ýaly bir talap barmy? Arap aga, meniň zarym bar-da, zorum ýok. Hyzmatyň görünse-hä gadyryň bilner, ýogsa-da boljagyň belli. – Onda goýna eýe bolmaga çykan oğlan sen-dä? («Görogly» şadessany).

163-nji gönükmä. Sözlemleri göçüriň. Kömekçi sözleri tapyň we degişli toparyny anyklaň.

Bir gije baryp, hemmesini anyklap gaýdyberende bolmaýarmy ahyry. Olar haçan-da bolsa, gozganarmy beri. Onuň nämä hyýaly bar-ka? Soňy nähili gutararka? Saparmyrat hanyň galasy salnyp ýörkä, kän gezek görüpdü. Şunça halk arkasynda durka, ýaş döwleti dyza çökerip bolmaz. Şol wagtlar meni şäherme-şäher, bazarma-bazar agtarypdyrlar. Daşogzuň iki häkimi bardy. Olaryň birisi gadymdan nesilme-nesil gelýän Hywa hanlarynyňkydy. –Wah, bizem gijesi bilen şol gaçgaklary agtarýarys-da. Hudaý halap, biziň dostlugymyz uzak bolgaý-da. Garrylar-da, ýaşlar-da, ýetişen gyzlar-da toýa gitmäge saýlanyp durana meňzeýärdiler. –Hawa, oglum, bu maslahatyň göwne oturmazça maslahat-a däl. Göçmek-gonmak aňsat-ha düşmez. Ertir kiçi bazardyr-a? (B. Seytäkow).

164-nji gönükmä. Morfologik-orfografik, punktuasiýa derňewini ediň.

Pökgi hemişeki Pökgi-dä. Hernä... Annabagt guda hiç zat bolmawersin-dä! Indikimize sak boljak bolarys-da. –Aý, Işan aga, gel-nem eltiler-dä. Agalyň ejesi Bibisoltan-da bir gapdalyndan ýapyşdy. Çaga ilki bolanda-da örän eýjejikdi. Seni Aşgabad-da alyp giderler.

Gurbangylyç aganyň beren bahasy Aknabadyň ulumsylygyny has-da artdyrdy. –Aý, walla, azar bermeseňiz-le! –Çerkez, seniň hemişe beýle gylygyň ýokdy-la, saňa birden näme boldy? Wah, ýüregim ýandy-la! –Aý, bizi iş ýadatmaz-la. Dogrusy, ony gören hem armanly, görmedik hem. Aý, inim, sürüli goýnum bolmasa-da, üç sany göz monjugy ýaly çagam bar. –A gyz, menem seniň işläniňi ýaman görüp duramok. –Aý, garaz, bolýar eken-dä? Gitjek adam gijä galarmy-eý. Bir çäýnek çäý getir-eý. Haýsy bir aýdylan zat bolup dur-aýt. Meniň sowalym ýersiz дәl eken-ow. –Aý sag bol-a, inim!? Kakamyňrazylygyna seretsem-ä, maňa okuw ýok (*B. Kerbabaýew*).

165-nji gönükmе. Ownuk bölekleriň ýazuw düzgünini düşündiriň.

–Hi... şolaň ýegeni-laý. –Kössek eýýäm hemme zada belet. Ýok-laý, Moskwa дәl-laý. Näme, menlik bir işiň barmy, gyzym, çagyrypsyň-la? Soňky wagtlar gaty ýadaýanmy-nämemi, bir ýerde oturdygym irkilenimi duýman galaýýan. Wah, ara ýolda meniň çagajygymy sandan çykardylar-eý. Ýaňky ýaşuly seniň kakaňmy-eý. Toýuň şu düzgün-ä bolanok, Sary aga («*Edebiýat we sungat*» gazeti). –Eýsem men öz peýwagtyma geldimmi? (*N. Saryhanow*). Hawala, garyndaşparazy öz garyndaşlaryna ymyklyja goşjak diýseňiz-läň (*G. Gurbansähedow*). Seret ony, bilmezlige salyp, gönüläp aýtjagay, asyl haýsy ugra ugrasaň, ol menden ökde. Ýüregimi ýaraýdyň-laý. Muhat näme beýle uludan dem alýarsyň? –Aý, ýöne, işde ýadalýarmy nämemi? Hä, üşäňokmy, Saryýew, bu günki howany görýärmiň? Şu-ha seniň altyn aşygyň (*H. Ysmaýyłow*).

166-njy gönükmе. Sözlemleri morfologik derňew ediň.

Niçikmi ýabysy gulagyny keýkerdiberse ýa-da gözünü gyrpyberse ýüregine howsala düşýärdi. Şony almak meniň bilen-dä. Siz maňa ýol harjy tapyp beriň-dä. –Men-ä Daňatary-da göremok, tüpeňide. –Armanly gola düşdüg-ä. Şol wagt edaralar baglanan дәldir-ä? (*A. Durdyýew*). Hoşgeldi, sen näme üçin meniň baş hatymdan birinide gaýtargy ýazmadyň-a? –Heý bolmanda, şu nahary biri biziň bilen bile iýäýse bolmaýarmy, ikisinden biri ýok (*A. Gowşudow*).

167-nji gönükmä. Göçüriň, ownuk bölekleriň hyzmatyny kesgitläň.

–Hany, Nurmämmed, dur-la, maňa-da bir ýol ber. Ýeri, indi şolaryň gürrüni goýaly-la. Şolar biziň gapymyzdan garamazlar-da. Ol näme üçin çagyrdyka? Heý, Ogulnäzige-de olar ýaly söz aýdyp bormy? – Gel-eý, Suhan gatynyň ýanyna basymrak baraýyn-da, neneňsi bolsa-da, işiň aňyrsyna ýeteýin-le. Kimkän-eýt ol? –Haý, Mommuk, ýet-haw! Böwet gitdi-haw! –Hiý, dünýäde Uruk ýaly perizat barmyka? Oturan adamlardan ne ýagşydan, ne ýamandan bir adam bir söz aýtmady (*H. Deryaýew*).

Modal sözler

Sözleýjiniň öz beýan edýän pikirine bolan garaýşyny aňlatmaga ýa-da bellibir sözüň, söz düzüminiň, sözlemiň manysyna goşmaça öwürşgin bermäge hyzmat edýän kömekçi sözlere **modal sözler** diýilýär. Olara *belki, ähtimal, ýeri, hawa, ine, has, tas, hut, edil* we ş.m. degişlidir.

Türkmen dilinde ulanylýan modal sözler hakyky modal sözlere (*belki, garaz, ylaýta-da, ähtimal...*) we modal manyda ulanylýan sözlere (*gel, belli, diýmek, dogry...*) bölünýär. Olar ýerine ýetirýän hyzmaty boýunça: a) sözleýjiniň aýdylýan pikire bolan garaýşyny, berk ynanmagy, şübhelenmegi, gümansyratmagy, tassyklamagy, inkär etmegi we ş.m. (*ýeri, hawa, belki, elbetde, meger, garaz, ähtimal, mümkin, hökman, çemeli, gerek, bar, ýok*) aňladýan we b) bir sözüň, söz düzüminiň manysyna goşmaça öwürşgini – güýçlendirmegi, nygtamagy, diňleýjiniň ünsüni çekmegi, inkär etmegi we ş.m. (*has, hut, juda, tüýs, tä, ras, hakyt, edil, ine, ynha, däl, tas*) bildirýän modal sözlere bölünýär.

Modal sözleriň many toparlary:

Güýçlendirmegi we nygtamagy aňladýanlara *has, hut, juda, tüýs, edil, inňän, örän* ýaly modal sözler degişlidir. *Gaty, hergiz, ýaman* ýaly sözler hem käbir ýagdaýlarda şu modal sözleriň hyzmatynda ulanylýar.

Görkezmegi aňladýanlara dürli söz toparlaryna degişli sözleriň, söz düzümleriniň önünden gelip, şolaryň manysyny berýän *ine, ynha, anha, holha, ana* ýaly sözler girýär.

Tapawutlandyrmagy aňladýanlara *diňe, hut, ylaýta-da* ýaly sözler degişlidir.

Diňleýjiniň ünsüni çekmegi aňladýanlara *yeri, bakaly, bakalyň, hany, me* ýaly modal sözler we şolaryň hyzmatyny ýerine ýetirýän *hä, aý//eý* diýen ümlükler degişlidir.

Tassyklamagy aňladýanlara *hawa* modal sözi, *ahyry, dogry, hä* ýaly onuň hyzmatynda gelýän sözler girýär.

Ýokluk we inkärlik aňladýanlar *däl, ýok* ýaly modal sözlerdir.

Berk ynanmagy aňladýanlara *hökman, elbetde, şübhesiz* ýaly sözler degişlidir.

Çak etmek *belki, meger, ähtimal, ahmal, mümkin, çemeli, öýt-mek* ýaly modal sözler arkaly aňladylyar.

Umumylaşdyrmagy, jemlemegi, netije çykarmagy aňladýanlara *garaz, umuman, şeýlelikde, şeýlelik bilen, netijede, diýmek* ýaly modal many hyzmatynda gelýän sözler degişli bolýar.

Emosional-ekspressiwlik manylaryny *ähbeti//ähbetin, ahyr//ahyry// ahyryn, beri//berin, dünin//düninim* ýaly modal sözler aňladýar.

Ýatda saklaň!

1. *Belli, welin, hem, yöne* ýaly baglaýjylar hem modal sözleriň hyzmatynda ulanylýar.

2. *Bar, ýok, ähtimal, hökman* ýaly birnäçe sözler ýekelikde sözlemiň habary bolup bilýär, *çemeli, mümkin, gerek* ýaly käbir modal sözler bolsa goşma habaryň düzüminde gelýärler.

3. *Bar, ýok, gerek* ýaly modal sözler sözlemiň dürli agzasy bolup bilýär.

4. Modal sözler, köplenç, sözlem agzasy hasaplanmaýan sözleriň hyzmatynda gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kömekçi söz toparyna haýsylar degişli?
2. Modal sözler diýlip nämä aýdylýar?
3. Modal sözleriň görnüşlerini aýdyň.
4. Modal sözleri ulanyp, çeper tekst taýýarlaň.

168-nji gönükme. Modal sözleri tapyň we olaryň many toparlaryny kesgitläň.

Suw degirseň, azar ahyry. Indi sen hem bir geňeş ber ahbetin. Bir aý, kyrk gün öň gelen bolsam, Buldur kakam ölmänkä, ýetişjek ekenim. –Hä, bu nama gulagyna ýakdy öýdýän. Oglum, ana, şonda seniň baýyňa gaýsar diýen bir dert ýolugypdyr. Ynha, garadan gaýt-maz ýüwrük atlar aýagymyzyň teýinde. Çandybil galasyna baramda, myhman jaýym hut Göroglynyň öz meýhanasy bolardy. Genjimiň «bi-döwlet», «salpaýak» diýen sözleri Göroglu gaty agyr täsir etdi. Gü-lendamy Arabyň alyp gitmegi olar üçin juda ýaman boldy. Mürzäniň ýüzi duw ak bolup, gany gaçyp, dodaklary biri-birine degmän, titräp başlady. Görogly şol ýatyşyna oýanman, tä daňa golaý ýatdy. Asyl biziň başaraýjagymyz şo-da. Gel, men gelenimi bulara bildireýin. – Päh, Gyrat Öwezi Görogly ýaly tanaýar, hergiz Öwezi ynjdýarmy ol. Elbetde, süýji-süýji iýmäniň düýbüniň bir çöpi bolmaly. Bildiň baba, hut şonuň özi men. Gel, men gelşimi bulara bildirmäýin. Görogly ýedi pili gabatlap, ras atyp goýberdi. Ol ýöne ýerden seniň üstüne gelen däldir («Görogly» şadessany).

169-njy gönükme. Morfologik derňew ediň.

Mugallym

Käte-käte käýärdiň,
Käte bolsa magtardyň,
Gündizlerne okadyp,
Gije kitap agtardyň.

Seni gynandyrardym,
Seni begendirerdim,
Aladaly ýüzünde
Ene keşbin görerdim,
Ata keşbin görerdim.

Men zerarly agardy
Gara saçyň bir gyly.
Mydam saňa minnetdar,
Mydam saňa bergili.

«A»-ny senden öwrendim,
«Be»-ni senden öwrendim.
Aýy senden öwrendim,
Güni senden öwrendim.
Nämeler bilýän bolsam,
Şony senden öwrendim.

Dünýäde kär barmyka
Seň käriňden asyly,
Seniň bilen guruldy,
Seniň bilen ösüldi.

B. Hudaýnazarow

170-nji gönükmä. Göçüriň, modal sözleri tapyň, sözlemleri morfologik-orfografik, punktuasiýa derňewini ediň.

Goýsana, gyz, çayyny bir içsin-le. Tizräk gaplaweri, öýde bir täze ýorganymyz berin bolsun. Men-ä bilmedim, arçyn daşaryk dagy çykandyr-da. Şu wagt obaňa bir seret bakaly. –Al, munam iý bakaly, oňa çenli islegliň hem geläýse gerek. Elbetde, il biziň bir däl ýerimizi tapýandyr-da. Ol ýaman uludyr. Hakyt mundan bardym, gyzyny gördüm. Mazaly siz geler ýerde gelip, herne meniň dadyma ýetdiňiz. – Be... ussa, sen-ä muny ömürlük edäýipsiň, daşynyň demiri dagysy-da bile biten ýaly (*A. Durdyýew*).

171-nji gönükmä. Modal sözleri tapyň we olaryň many toparlaryny kesgitläň.

– Hã, indi maňa düşnükli. Maral, sen Amany, dogrudanam, çyn ýürekden söýýän ekeniň. Ýör, keýgim, kolhozyň toýuna gideli. Amanam şondadyr. Ýok, ýok, meniň üsti-başym bütün tozan. Aý, maňa tapawudy ýok-la (*G. Muhtarow, G. Seyitliýew*). Garýagdy gorkak däldi. Ikisiniň hem ýüzi çym gyzyldy. Çygy kemelmedik şineller, keçe ädikler, gijesine saň gaty bolup doňup, urşujylar guta gaplanan ýaly bolup durýardylar. Raketa atylýan wagty, olar gar bilen meňzeş bolup ýatyrdylar, hatda olaryň awtomatlary hem bütünleý ak mata bilen saralgydy. Edil şol wagtyň özünde ýakyn bir ýerden hümrüdi eşidilýän ýaly boldy (*H. Ysmaýylow*). Iňne ogurladyňmy ýa düýe, parhy ýok, ikisem deň. Ine, hãzirem çolarak köçeden şol hyýalyň hakda oýlanyp gidip barýan. Dogry, men ýazmanam bilerdim (*A. Atajanow*).

172-nji gönükmä. Modal sözleri tapyň we olaryň hyzmatyny kesgitläň.

Bu ýerde diňe kapitan bar eken, ol bolsa maňa garaşyp duran bolmaga çemeli. Gaýybow onuň ýekeje sözüne-de düşünmän, ýöne, kellesini yrap otyrdy. Biziň Ýazyjylar birleşmämiziň tas on müňe golaý agzasy bar («*Edebiýat we sungat*» gazetini). Garaz, ol saglyk-amanlykdan soň hoşamaý ýylgyryp durşuna meni başdan-aýak synlap, ozalkymdan ýigdelendigimi aýtdy. Şeýlelikde, mesele biziň endiklerimize syrygýar («*Türkmenistan*» gazetini). –Ýeri-ýeri, indi edaraň öz öýünden ileri boldumy? –Aý, oğlanlar, bir makala seredip ber diýensoňlar, ýaňy şoňa gidäydik. Çet bolam-da, beýle bolaýmaly däl ahyry. – Diýmek, siz meni söýmäge razy-da? (*B. Gulow*). Ine, şular hakynda, megerem, gürlärsiňiz (*A. Nazarow*). Indi Akjagülüň şübhesi has-da artdy. Bu gije ýaman gaty gaçýarsyň-da, munuň sebäbi näme? (*Ö. Abdyllyáew*).

Ümlükler

Içki duýgyny, begenji, şatlygy, haýran galmagy, gynanjy, gahar-gazaby, gam-gussany, gorkyny, ökünji, närazylygy, ýigrenji, hoşallygy we ş.m.; islegi – ýüz tutmagy, çagyrmagy, kowmagy, buýrugyny, kanagatlanmagy we ş.m.; şeýle hem, durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat döp-dessurlaryny – hormat goýmagy, gutlamagy, salamlaşmagy, hoşlaşmagy bildirýän sözlere **ümlükler** diýilýär. Ümlükler gepleşikde, çeper eserlerde giňden ulanylýar. Olar sözleýjiniň waka, ýagdaýa dürli duýgusyny, garaýşyny ýüze çykar-makda örän ähmiýetlidir.

Ümlükler gelip çykyşy we emele gelşi boýunça asyl (*e, ä, aý, ah be, be-e, ba-a..., äh-ä..., wiý-ý, haý, wah, yhm, eýh, waý, wäk, üwf, juk, tss, hm,*) hem-de ýasama (*arma(ň), sag bol(uň), ýagşy, ýatak, ýit, salam, tüweleme, heýjanelek, berekella, marş, dat-bidat, ýa walla, toba-toba, tüf-tüf, ýaşa, buýruň, janym, hoş...*) ümlüklere bölünýär.

Ümlükler aňladýan manylary boýunça:

1) emosiýa (içki duýgy) (şatlanmak-begenmek, haýran galmak, täsin galmak, kanagatlanmak, makullamak, hoşallyk, minnetdarlyk, duýgudaşlyk bildirmek, lezzet almak, gahar-gazap, ýigrenmek,

gaýgy-gam, gam-gussa, gynanmak, ökünmek, gorkmak, howsala düşmek, käýinmek, närazylyk bildirmek, äsgermezlik etmek...);

2) islegi (erk-ygtyýar, buýruk, maksat-niýet, arzuw etmek; adamlara, haýwanlara, guşlara ýüzlenmek, ýüz tutmak, çagyrmak, gygyrmak, buýurmak, talap etmek, diňleýjiniň ünsüni çekmek...);

3) durmuşyň hemmeler tarapyndan kabul edilen oňat däp-dessurlaryna hormat goýmagy (gutlamak, salamlaşmak, hoşlaşmak, dileg etmek, arzuw etmek...) bildirýän ümlüklere bölünýär.

Ýatda saklaň!

1. Ýasama ümlükler gelip çykyşy boýunça material manysyny ýitiren atlar we işlikler bolup, içki duýgyny, islegi, maksady bildirmek, düşünje aňlatmak üçin ulanylýar.

2. Olar, köplenç, giriş sözüň hyzmatynda gelýär.

Bellik: *Armaweri, bar boluň!, Hoş galyň!, Hoş geldiňiz!, Ýol bolsun!, Baş üstüne!, Alny-bagty açyk bolsun!, Al gerek bolsa!... Gözüňiz aýdyň! Ýaşyň uzyn bolsun!* ýaly frazeologik düzümler ümlükleriň hyzmatynda ulanylýarlar.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Ümlük diýlip nämä aýdylýar?
2. Ümlükleriň görnüşleri haýsylar?
3. Ümlükleriň hyzmatyny düşündiriň.
4. Ümlükleri ulanyp, çeper tekst taýýarlaň.

Menem şu ýerde seni görenim bilen – altyn şaha el ýetirendirin öýdemok. – Al gerek bolsa!... Artyk: «Püşbe-püşbe» diýip ylganda, dor alaşa oňa gaňrylyp seretdi. Japbak onuň syrtyna geçip: – Höw! – diýdi. Kimsi sygrynyň gapdalyna şapbat bilen urup, «ýatak, ýatak» diýip, daňmaga alyp barýardy. Ondan soň: – Haýt! Çüw! diýdiler. – Eýh waý! – diýen ses heniz hiç ýere ýaýramanka, iki sany aýal al-asmandan galgap gaýtdy. –Ymh! Edeniň bar bol-a.. –Ba-a... ýaman ýokary heňden tutduň-la! –Tapawudynyň baryny-ýoguny bilýän weli, arman, meniň diýenim bolanok. Bir gezek «Haw» edemde, «Wä-ä!» diýip, gygyranyň ýadyňda barmy?– Aý, ýaşa! Onda galanyny men aý-

daýaýyn – diýip, käsesine ýapyşdy. Ondan arany açmaga howlukdy. «Heý, ekilmedik ýerde gögeren gyzgan» diýip käýindi. Wäk-le, gelneje! Goýbersene elimi! Wäk, wäg-eý. Da-at, kömege ýetiň! – Hmm!.. Hany özüň ýaly akylly ýigit! –Päheý däninim! Adamlaryň agzynyň jähegi bolmasa, ondan bir ýaman zat bolmajak eken-ow! Emma hiç zadyň manysyna düşünmedik gyzjagaz: – Äý-aýjik! Özüň soraý!– diýip, goljagazyny galgatdy-da, keýik owlasy ýaly bökjekläp gitdi. –Kanaldaky duşuşyga çenli, hoş! – Ýaşa, ýoldaş neçellik–diýip, Nury maşynynyň töwereginde bökjekledi. – Ýaşa! Aňyrsyna gözýetmez gowaçanyň gözəl görnüşini görmäge göz gerekdi. Görenler: «Göz degmesin» diýip, tuf-tuf tüýküryärdiler. «Babalynyň gylygy bolsa tüýs Artygyň özüniňki – munuň gazabyna duçar gelen özüň bolma» diýip haýykdy. Babaly ukudan oýanan ýaly ä-äh edip, beýlesine aýlandy (*B. Kerbabaýew*).

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Teksti edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Tekstdde ulanylan ümlükleriň manysyny we hyzmatyny kesgitläň.
3. Tekstden asyl we ýasama ümlükleri tapyň.

173-nji gönükmä. Okaň, ümlükleri we ümlük hyzmatynda gelen sözleriň ulanylyşyny düşündiriň.

–Wiý-ý, kakasy, mellekde işden kän zat ýok-la? – Haý, gyzym, ol seniň kakaňyň Polluk aga dældigini bilýändir! Päheý, Polluk, sen-ä çaga ýaly ekeniň! – diýip, bir ýaşuly oňa ýüzlendi. – Kakasy, buşluk! Bagşy Ýurdaman jany görüp gelipdir! –Be... Çen-salgy bilen Köpegi Diňli guýynyň töwereginde-hä gören bar. –Aý, walla, gowaça diýilýän zadyň näzikligi Polluk aganyň näzikligiçe bar eken-aýt! – diýip, garader bolan Nunna pälwan hüňürdeýärdi. –Ä-hä, hany bir düşünişeli, sen näme diýip jogap berdiň? –Be-e, sen-ä gowy täzelik aýtdyň, Oguldöndi eje. Meniň adym Ýolly. Üçoýukdan. – Hä, hä, dogry. –Ah, pahyr, bolmandyr ol-a. –Äl, gerek ýerinde bu adam bahana-da tapýar-a. Sanjar syýasynyň: –Berekella! – diýen ýogyn sesi märekäniň üstünden ýaňlanyp gitdi. Ýadaw düýeler «hyh-çok» diýlerine mähetdel, agraslyk bilen çökdüler (*B. Hudaýnazarow*).

174-nji gönükme. Asyl ümlükleri tapyň.

Älhepus, muny edäýşini! Goňşy otagdan bat bilen gelen oglan oturan ýaşulyny görüp, sakga durdy-da, edep bilen: – Salam! – diýdi. – Buşluk! Ogul boldy! – Ýlýas aga, ýaşy uzyn bolsun! – Berildigi bolsun! Ol geňgalyjylyk bilen öý eýesine seretdi-de dillendi: – Bep-beý! Munuň başlaberşini. Ýeser. – Päheý, senem mirap. Sakgaldaş, ýeňňe, gözüňiz aýdyň! Tüweleme, ogluňyz tanar ýaly bolmandyr. – Ah, dünýe-dünýe. Şu dagam gomparylyp ýörensoň, ölermiň, ýitermiň? – Ýer-ow, iş neneňdir? Bu gykylyga Hurmanyň ejesidir doganam geldi. – Waý-eý, bu nebela boldugy? – Bäý-bä! Munuň garaňkydygyny. Men-ä ilerini-gaýrany saýgaryp biljek däl. Gün bilen bile ýaşan ogluny bagryna gysan ene aýylganç gygyrdy. – Ah, dünýe, dünýe... Sen, gör, nähili öwrüm edýäň. Äh...Äh...Boldy, boldy. Asyl tüýdük ýasanjak bolýan diýsene. – Hm... Şeýledir. – Aý goýa! Şamyrat!... Radioda diňleýän Şamyradymyzmyka? – Janym, arkaýyn ötäýdiň. Häzir barar. – Älhepus, süýji bolaýşyny. Gulagyňy kesselerem duýar ýaly däl. Ol meniň häh-çöşümi eşiden dessine: «Geleweri, oglum» diýdi-de, ogly bilen boldy. Haý, haý, ogul! Dutaryňa seredeweri. – Weý-weý-eý. Adama-da ýaranma ýok (*R. Gelenow*).

175-nji gönükme. Sözlemleri orfografik-morfologik derňew ediň.

–E, Anna bu taýda eken. – Ä, batyr gyz, tora düşdünmi? – Weý-weý-eý, halys ýadadym. Be-be-be kaka, sen dälirediňmi? – Baý-ba! Men ýabymyzy münüp bilýänmi näme? (*A. Durdyýew*). – A, öýi näderis-ä? – Aýuw, kakasy, meni şu tamyň görgüsinden gutar, men başaramok, adamlaryň önünde hemişe gyzarylyp ýörmeli bolýaryn. – İçerini tüsseden doldurypsyň, üwf, ýagşyň diňendiginden seň habaryň ýokmy? Ba-a, ony ýeňip, dogany alyp ötägitmek-eşekden palan alaýmag-a dälidir (*N. Saryhanow*). Ol dessine elini horaza uzadyp, Kakala seredip durşuna: – Tüý-tüý, tüý-tüý! – diýip seslendi. – Wah! Wah! Ötläm tutdy! – diýip, ýere çökdü. Jümme pişigi gördi we: – Pişt-pişt diýip, onuň zyndan topuldy. – Baý-bow! Kakam begener (*N. Jumaýew*). – Ýit, ýatyber! – diýip, gaharly käýindi. – Bo-o! Bu örän gowy (*H. Ysmaýyłow*).

176-njy gönükme. Ýasama ümlükleri tapyň.

– Oka! –Wah, okap bilýän bolsam, beýdip oturjakmy? – Ah, şeýlemi? – Foster menden beýle jogaba garaşmadyk bolara çemeli. Ol göçgünli gygyrdy: – Berekella! Hanym, berekella! Jenap ilçi oňa ak pata berdi: – Ýol bolsun! Märeke onuň alkyşyny alyp göterdi: – Bere-kella! –Wah, olara-da eden kömegim bolmady. Ýaňy diňen joşgunly el çarpyşmalar gaýtadan örç aldy, dumly-duş raýdaşlyk sesinden doldy: –Ura! –Ura! –Buýruň, göwnüňize gelen zady, haçan-da bolsa, niredede bolsa, çekinmän sorap bilersiňiz (*G. Kulyýew*). Her hilem bolsa, bir ýaşuly adam öz hekaýasy bilen gürrüňiniň ortasyna düşensoň, hä berip oturdy (*H. Deryýew*). Ol indi: – Haýt-haýt – diýip, yzly-yzyna gaýtalaýardy, çünki gorkusyndan ýaňa düýeleriň gödensiz aýaklary bütün göwresine çenli saňňyldaýardy (*A. Gowşudow*). –Baý-baý-ow, bu ne darja köçe eken (*A. Soltanmyradow*).

Ses we şekil aňladýan sözler

Ses we şekil aňladýan sözler leksika-grammatik aýratynlyklary boýunça özboluşly söz toparyny emele getirýär. Sözleýşe çeperçilik, täsirlilik, labyzlylyk, akgyňlylyk, duýgy-ekspressiwlik öwüşginini berýän sözlere **ses we şekil aňladýan sözler** diýilýär. Olar ses aňladýan we şekil aňladýan sözler diýen iki topara bölünýär:

Ses aňladýan sözler. Dilde tebigat hadysalarynda we daş-töwerekde döreýän dürli seslere meňzedilmek, öýkünmek esasynda emele gelen sözlere (*wak-wak, çybyş-çybyş, şyt-şyt, tark-tark, mo, mä, jüýk, jürk* we ş.m.) *ses aňladýan* sözler diýilýär.

Şekil aňladýan sözler. Dilde predmetleriň, zatlaryň, janly-jandarlaryň hereketine, bolşuna daş sypatyna-görnüşine, ýagtylyk şekillerine, fiziologik-duýgy hadysalara meňzedilmek esasynda döreýän sözlere (*hopul-sopul, oýmul-oýmul, lõnk-lõnk, ýalldyr-ýulldur, ýalt-ýult* we ş.m.) *şekil aňladýan* sözler diýilýär:

Ses aňladýan sözler many taýyndan adama häsiýetli seslenmeleri, ýagny subýektiň herekete, waka, ýagdaýa bolan gatnaşygyny-garaýşyny (makullamak, şatlanmak, begenmek, ýaňsa almak, nägile bolmak, halamazlyk, göwnüýetmezçilik etmek we ş.m.); erk-islege

bagly bolmazdan döreyän dürli seslenmeleri (agyryny, gorkyny...) bildirýär, janly-jandarlaryň çykarýan seslerine (haýwanlaryň, guşlaryň, mör-möjekleriň...); tebigatda ýüze çykan dürli seslere öýkünmek netijesinde emele gelýän sesleri aňladýar.

Şekil aňladýan sözler many taýyndan adama, haýwana, guşlara, mör-möjeklere häsiýetli hereket şekillerini suratlandyrýar.

Ses we şekil aňladýan sözler gurluşy boýunça *sada*, *tirkeş*, *gaý-talanýan* görnüşde bolýar.

Ýatda saklaň!

1. Ses we şekil aňladýan sözler beýleki söz toparlaryndan ýasalmaýar, emma olardan beýleki söz toparlary emele gelýär: *şaggyldy*, *güwwüldi*; *loňkulydy*, *ýalpyldy*...

2. Ses we şekil aňladýan sözleriň söz ýasalyşa işjeň gatnaşmagy netijesinde ýasama atlar, sypatlar, işlikler emele gelýär.

Soraglar we ýumuşlar:

1. Kömekçi söz toparyna haýsylar degişli?
2. Ses we şekil aňladýan sözler diýlip nämä aýdylýar?
3. Ses aňladýan sözleriň görnüşleri haýsylar?
4. Şekil aňladýan sözleriň görnüşlerini sanaň.
5. Kömekçi sözleri ulanyp, çeper tekst taýýarlaň.

Täji Kertikler

Zaryň... Zaryň... Zaryň...

Täji Kertikler

«Dil bitirdi» ýene ýekedabana:

«Daň atdy,

Daň atdy, adamlar, turuň,

Sylyň ýüzüňize Gün dogýar, ana».

Zaryň... Zaryň... Zaryň...

Posly demire

Jan berip, ýüzüne çekilýän nagşy,

Ukudan oýanyp bir gün ir bile,

Gözi gidip, synlar gadym Mülkbagşy.

Zaryň... Zaryň... Zaryň...
 Täji Kertikleň
 Emrinden çözüler onlarça düwün.
 Bir goja dillenyär: «Döwük-ýenjikleň
 Birisem obamda görünmez bu gün...».
 Ümsümlikden peýdalanyp obada
 Gezen alakalar girýär sürene.
 Bir ýalta samraýar, owkalap gözün:
 «Wah, bular ýatmaga goýmady ýene...».
 Obanyň ýaş ýigit şahyry bolsa
 Oýlanýar: «Bu günem gijä galdym men,
 Täji Kertikleriň ýazan şygryny –
 Taýyn şygry göçürmeli boldum men...».
 Örüp Mülkbagşynyň kiçisi-ulsy
 Güneşi ýüzüne sylýarlar, görüň!
 Urup dur, urup dur obanyň pulsy:
 Zaryň... Zaryň... Zaryň...

I. Nuryýew

Tekst boýunça ýumuşlar:

1. Goşgyny edebi diliň orfoepik normasyna görä labyzly okaň.
2. Goşguda ulanylan ses meňzetmesiniň sintaktik hyzmatyny kesgitläň.
3. Goşgudan esasy we kömekçi sözleri tapyň. Kömekçi sözleri toparlara bölün.

177-nji gönükmä. Ses we şekil aňladýan sözleri tapyň, olary gurluş taýyndan kesgitläň.

Ol tüpeňiniň gulagyny gysanda, diňe jyrk etdi, göçmedi. Onýan-ça dor alaşa agynap galanyndan soň, gür-gür silkindi-de, töweregi-ne bakjaklap, çyr-çyr kişnedi. Olaryň näzik aýaklarynyň aşagy ýaýly ýaly bolup, diriň-diriň bökende, ýigrimi ädimden artyga zyňyana meňzedi. Artyk hanyň gapysyndan baranda, ähem-ähem edip, ýag-jymak ses eşitdi. Bugdaý ümmülmez deňiz ýaly yranýar, asudaja şemalda çygyş-çygyş seslenýär. Dükgür-dükgür at aýagynyň sesi eşidildi. Ýagyş çala şitir etse, goýy damjalar irigöz elekden geçen bugdaý ýaly damýar. Alaşa nebsewürlik bilen garbap, güýrt-güýrt çeynedi. Ýanlygyň garny bir gowzap, bir tyňzap, güžžült-güžžült ses

etdi. Garrynyň başy aýlandy, özüni lampa ýere goýberdi. Bu wagt Aýnanyň gürpüdiň-gürpüdiň kakýan darak sesi ony ýene janlandyrdy. Ol özüni üstün çykan hasap edip, apaň-apaň basdy-da, eýwanda gezim etdi. Köpek seňk-seňk edip, öňe düşýärdi. Ol garagyýçak, atan-satan, agras bir ýigitdir. Artyk alaşaň gerşini sypap, arkasyna pat-pat kakdy. İçine ýumruk ýaly gowurma atylyp, suwdan doldurylan çopan gazanjygy lasyr-lasyr gaýnaýan wagtynda, Artyk çöregini çykardy (*B. Kerbabayew*).

178-nji gönükme. Ses we şekil aňladýan sözleri tapyň. Olaryň kime we nämä degişlidigini kesgitläň.

Patdy aga olara çigidiň gabygy ýaly hem üns bermän, pyşyr-pyşyr edip, pul sanaýardy. – Jan-a-a– diýen ses eşidildi. Gözel ziňk etdi. – Menem pullary sanaýyn – diýip, tagaşyksyz bodul-sodul bar-maklaryna tüýkürip, sanamaga başlady. –Tüweleme, aýagymyzyň aşagynda ýel ýaly maşyn bar. Dazt etdim, gitdim, dazt etdim, geldim. Gözel sesini çykarman, başyny ýaýkanda, burnunyň iki ýanyndan syrygyp gaýdýan gözýaş çyranyň ýagtysyna ýyldyrt-ýyldyrt etdi. Ol pişik ýuwnuşyny etdi-de, çalak-çulak çay içip, işine tarap ugrady. Sadap eje bilen Bike eje ortada çalam-çaş bolup ýatan matalary hasyr-husur ýygnaşdyryp, otagyň çüňküne basdy. Şol wagt uzakdan pagta ýygýan maşynyň tatyrt-tatyr sesi eşidildi. Ýüreginden ary çakan ýaly jazt etdi (*O. Akmämmedow*).

179-njy gönükme. Ses we şekil aňladýan sözleri tapyň we olaryň hyzmatyny kesgitläň.

Ädikli aýagyny birki ýola ýere tarp-tarp urdy. Kä günler bolsa bazarda onuň-munuň ýanynda oturyp, lemme-lemme edip, gününü ýaşyrýardy. Tamlaryň, kepbeleriň, öýleriň içinden yşyklar garaňkynyň içinde ýylyp-da-ýylyp görünýärdiler. Ogluny dyzynyň üstünde dik duruzyp, ýüz-gözüne seretdi we her almalygyndan şap-şap ogşap, bagryna gysdy. Ýürekler tars-tars urup, söýgi duýgulary ol goldan ol gola elektrik togy ýaly bolup geçdi. Elmydama bir ýörişde lep-lep edip ýöreyärdi. Ine, dem soňrakdan Hanküýli çokaýyny çoguş-çoguş edip geldi. Ýüregi gürs-gürs urup, demi-demine ýetişmeýän ýaly boldy. Nazaryň ýüzi gyzardy-da, yüzüne şagga der geldi. Bedresem

Annagulyňyň sesine goşup, şakyrdyk-şakyrdyk ses edip barýardy. – Baý, bularyň mesdigini – diýip, loňkudyklap, çişigiň daşyndan aýlanyp otagçylaryň hem içinden darap geçdi. Ol edil ördek ýaly petekesini gaýşardyp, oýmul-oýmul edip öýüne girdi. – Ýa-da ol öýe girip, ol öýden çykyp, söw-söw syryp ýörmekçimi? Allak birnäçe gün onda-mundarak, bukdak-sukdak edip gezdi. Ýoldan obanyň ýaş oganlary welosipedli biri-biriniň yzyndan zybyrtda-zybyrt geçýärdiler. Çary kör haňk-huňk edip, turup gitmekçi boldy. Ol joňk-joňk edip ýörese-de, gözi daşyndaky adamlardady (*A. Durdyýew*).

180-nji gönükmä. Ses aňladýan sözleri gurluşy boýunça toparlara bölün.

Amanmyrat gerşinden içýan sokan ýaly jast bolanda, bir: «ah» diýdi. Ol ýah-ýah edip güldi, ýüzleri ýagtylanyp ruhlandy, sakgalyny sypalaşdyryp, murtuna timar berdi. Onuň daragynyň sesi bütün daraklaryň sesinden saýlanyp, güpür-güpür, güpür-güpür edip, al asmana göterilýär. Pessaýjakdan gysga gurruk-gurruk, gürk-gürk sesi naýynjar eşidilýärdi. Daşardan çybyş-çybyş edip, ayak sesi gelen ýaly boldy. Ol ýyl hassalygyndan turan ýaly çala yraň-daraň edip, işikden girdi-de, gabsa ýaplanyp oturdy. Bu wagtlar daşarda kuh-ha - kuh-ha edip, üsgülewük eşidildi. Orazsoltan bu ayak sesini aňsyryjak bolup, başyny galdyranymda, iteklenen gabsa tykyrt etdi. Şol halatda edil bendiň üstünden atylan ok jast edip, onuň gulagynyň düýbünden geçip gitdi. Birinji atylan tüpeňiň yzy bilen tark-jast, tark-tark, jast-jast, ta-a-rk-juw edip, sesi eşidilen oklaryň nyşanasy Durdy boldy (*H. Derýaýew*).

181-nji gönükmä. Ses we şekil aňladýan sözleri tapyň we olaryň many toparlaryny kesgitläň.

– Ha-ha-ha! Ha-ha-ha! Ýeri, bolýa-da, agzamadygym. – Senem söw-söw syryp ýörmän, il ýaly işleseň bolmadymy?! Ol boksçular ýaly ýumrugyny düwüp, çagalaryna hem düw-düw topulyp başlady. Şol wagt zaryň-zaryň urlan jaňyň sesine adamlar birhili boldular. Käbir ýerden motor tatyrdysy, maşyn guguldysy eşidildi. Jora zöwwe yerinden turdy-da, redaktora iki elini uzadyp, onuň bilen şapba-şupba görüşdi. Sary mäkiýanlar, agymtyl jüýjeler howatyrlyanyp, wak-wak seslenýärdiler. Ol otlularyň deregine üsti üýtgeşik ýükli awtomaşynlar

zygyr-zygyr gatnap, töweregi ala tozan edýärdi. – Tüweleme, senem hammama gelyän ekeniň – diýip, ...tommaýly sözler bilen güles-ýalas edip, maňa ýüzlendi. Narly Nepesowiç feletonyň sözbaşysyny sesli okap, kikir-kikir güldi. Tam içinde wyz-wyz edip bir siňek, / Hemme zada basyp gördi ol eňek («*Garagum*» žurnaly).

182-nji gönükme. Göçüriň, ses aňladýan sözleri tapyň, sözlemleri morfologik derňew ediň.

Häpişge-häpişge edip, tamy ýaňlandyryp, tapgyr-tapgyr asgyrdy. Özi horazyň deňi, / Jagak-jagak bar heňi. Seret..., (sagat) näçe jyk-jyk etse-de, bir duran ýerinde dur. Az salymyň içinde ol ýerlerde böreň-böreň mele suwlar peýda boldy. Depe saçym üýşüp, endam-janym tikenek-tikenek bolup, süňňüm-de lagşady. Owlak-guzy mäleşip, / Käbirisi tans edýär, /dyrs-dyrs dyrsyldap, / Eýjejik oýun edýär. Patdyk-putdyk ýöreýär, / Saman, kepek geregi. Jykyr-jykyr gülüp, onuň yzyndan seredýär. Gully bolsa... şat-şat edip, çigit çigitleýär (*P. Nurberdiýew*).

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – sagdynlygyň we ruhubelentligiň ýurdy. – Aşgabat, 2007.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-10-njy tomlar. – Aşgabat, 2008 – 2017.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I – X tomlar. – Aşgabat, 2009 – 2018.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Döwlet guşy. – Aşgabat, 2013.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Bilim – bagtyýarlyk, ruhubelentlik, rowaçlyk. – Aşgabat, 2014.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Çay – melhem hem ylham. – Aşgabat, 2016.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Arşyň nepisligi. – Aşgabat, 2016.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. – Aşgabat, 2017.
11. *Алланазаров О.* Прошедшее время в современном туркменском литературном языке (автореф. канд. дис.). – Л., 1953.
12. *Amansaryýew J.* Türkmen dialektologiyasy. – Aşgabat, 1970.
13. *Amansaryýew J., Gulmanow G.* Lingwistik terminleriň rusça-türkmençe sprawoçnigi. – Aşgabat, 1981.
14. *Annanurow A.* Dil biliminiň esaslary. – Aşgabat, 1974.
15. *Atamäadow N.* Häzirki türkmen dilinde praktiki işler. – Aşgabat, 1994.
16. *Атаев Г.* Грамматические падежи в туркменском языке (Автореф. канд. дис.). – Ашхабад, 1959.
17. *Azymow P.* Türkmen diliniň meseleleri. – Aşgabat, 1969.
18. *Azymow P., Sopyýew G., Çöňňäýew Ý., Weýisow B., Ziyäýew N.* Türkmen dili. Mugallymçylyk mekdepleri üçin okuw kitaby. – Aşgabat, 2011.
19. *Baýlyýew H.* Häzirki türkmen diliniň grammatikasynyň gysga kursy. – Aşgabat, 1948.
20. *Borjakow A.* Häzirki türkmen dilinde çalyşmalar. – Aşgabat, 1962.

21. *Borjakow A.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işligiň buýruk formasy. – Aşgabat, 1992.
22. *Çaryýarow B.* Häzirki zaman türkmen dilinde işlik derejeleri. – Aşgabat. Ýlym, 1957.
23. *Дмитриев Н.К.* Строй тюркских языков. – М., 1962.
24. *Дмитриев Н.К.* Грамматика современного башкирского литературного языка. – М., 1981.
25. *Дыренкова Н.П.* Грамматика хакасского языка. М.-Л., 1948.
26. *Гаджиева Н. З.* Тюркские языки // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
27. *Gajarowa E.* Türkmen diliniň ýazuw ýadygärliklerinde işligiň öten zaman formalary. – Aşgabat, 1990.
28. *Geldiýew M., Alparow G.* Türkmen diliniň grammatikasy (sarf. nahu). – Aşgabat, 1929.
29. Грамматика туркменского языка. Морфология. – Ашхабад, 1970.
30. *Hamzaýew M.* Türkmen diliniň morfologiýasynyň we sintaksisiniň meseleleri. – Aşgabat. Ýlym, 1969.
31. Häzirki zaman türkmen diliniň morfologiýasy. – Aşgabat, 1960.
32. Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa. – Aşgabat, 2015.
33. *Hojaýew B.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda işligiň şert formasy. – Aşgabat, 1990.
34. *Худайкулиев Н.* Подражательные слова в туркменском языке. – Aşgabat, 1962.
35. *Hydyrow M.N.* Türkmen dilindäki soýuzlar. – Aşgabat, 1947.
36. *Hydyrow M.N., Çöňňäýew Ý., Ybraýymow A., Sopyýew G.* Türkmen dili I bölüm. – Aşgabat, 1971.
37. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков / Под. ред. Н.К. Дмитриева. – М., 1955-1962.
38. *Кононов А.М.* Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л; Изд-во АН СССР, 1960.
39. *Myradow A.* Türkmen dilinde isimlerde söýgüligiň we kemligiň aňladylyşy. – Aşgabat, 1985.
40. *Petjikowa M.* Türkmen dilinde sypatlaryň ýasalyşy we many toparlary. – Aşgabat, 1995.

41. *Rozyýewa A.* Häzirki zaman türkmen dilinde gysgaldylan goşma sözler. – Aşgabat. Ýlym, 1993.
42. *Севортян Э.В.* Аффиксы словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М., 1960.
43. *Sopyýew G., Baýlyýew H.* Grammatika. I bölüm. Morfologiýa. – Aşgabat, 1934.
44. *Söýegow M.* Türki dilleriň günorta-günbatar toparynda hal işlikler. – Aşgabat, 1981.
45. *Täçmyradow T.* Häzirki zaman türkmen dilinde degişlilik kategoriýasy. – Aşgabat, 1959.
46. Türkmen diliniň grammatikasy. Morfologiýa. – Aşgabat, 1999.
47. Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I – II tomlar. – Aşgabat, 2016.
48. Türkmen diliniň orfografik sözlügi. – Aşgabat, 2016.
49. Türkmen diliniň orfoepik sözlügi. – Aşgabat, 1967.
50. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň orfografiýa barasyndaky rezolýusiýasy. – Aşgabat, 1955.
51. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň punktuasiýa barasyndaky rezolýusiýasy. – Aşgabat, 1955.
52. Türkmenistanyň II lingwistik gurultaýynyň terminologiýa barasyndaky rezolýusiýasy. – Aşgabat, 1955.
53. *Weyisow B., Babaýewa G.* Türkmen dilinden tejribelik. – Aşgabat, 2012.

MAZMUNY

Sözbaşy	7
Giriş	9
Morfologiýa	11
Esasy söz toparlary	15
Atlar	15
Atlaryň ýasalyşy.....	18
Atlaryň grammatik kategoriýalary	25
Sypatlar	40
Sypatlaryň ýasalyşy.....	44
Sypat derejeleri	48
Sypatlaryň many toparlary	52
Sanlar	56
Sanlaryň many toparlary	60
Sanlaryň atlaşmagy, ulanylyşy	64
Numeratiwler	69
Çalyşmalar	72
Işlikler	84
Işlik derejeleri	94
Öten zaman işligi	99
Häzirki zaman işligi	104
Geljek zaman işligi	109
Işligiň zamany näbelli şekilleri	113
Goşma işlikler	119
Iş atlary.....	122
Kem işlikler.....	125

Ortak işlikler	130
Hal işlikler.....	134
Hallar.....	138
Hal derejeleri.....	141
Hallaryň many toparlary	142
Kömekçi söz toparlary	145
Sözsoňy kömekçiler we kömekçi atlar	145
Baglaýjylar.....	149
Ownuk bölekler.....	153
Modal sözler.....	157
Ümlükler	161
Ses we şekil aňladýan sözler.....	165
Peýdalanylan edebiýatlar	171

*Mamagül Petjikowa, Altyn Rozyýewa,
Gurbangül Myradowa*

TÜRKMEN DILI.
MORFOLOGIÝA

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktorlar	<i>O. Garajaýewa, O. Ataýewa</i>
Surat redaktory	<i>O. Çerkezowa</i>
Teh. redaktor	<i>O. Nurýagdyýewa</i>
Kompýuter işleri	<i>T. Öwezgeldiýewa, G. Orazowa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>E. Çaryýewa</i>

Çap etmäge rugsat edildi 30.07.2018. Ölçeği 60x90 $\frac{1}{16}$.

Şertli çap listi 11,0. Hasap-neşir listi 9,19.

Çap listi 11,0. Şertli-reňkli ottiski 24,13.

Sargyt № 216. Sany 700.

Türkmen döwlet neşirýat gullugy.
744000. Aşgabat. Garaşsyzlyk şaýoly, 100.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat. 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.